

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

4/2007.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2007.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

**Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief**

Др Радмила Радић

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Мр Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић
(Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

**Секретар редакције –
Editorial secretary**

Мр Владимир Цветковић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство науке Републике Србије

АУТОРИ

Др М. В. ШКАРОВСКИ – водећи научни сарадник
Централног државног архива Санкт-Петербурга

Др ЛАТИНКА ПЕРОВИЋ – научни саветник

Др МИРА РАДОЈЕВИЋ – доцент на Филозофском
факултету Универзитета у Београду

ДРАГАН ЦВЕТКОВИЋ – кустос
Музеја жртва геноцида, Београд

Др МОМЧИЛО ИСИЋ – научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др МАРИЈА ОБРАДОВИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др СОФИЈА БОЖИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др ЗОРАН ЈАЊЕТОВИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др ОЛГА МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР – научни
сарадник, Институт за новију историју Србије,
Београд

Мр СЛОБОДАН СЕЛИНИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр АЛЕКСАНДАР ЖИВОТИЋ – истраживач
сарадник, Институт за новију историју Србије,
Београд

НАТАША МИЛИЋЕВИЋ – истраживач приправник
Институт за новију историју Србије, Београд

ВЕСНА ЋИКАНОВИЋ – истраживач приправник
Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства науке Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS
4/2007.

ЧЛАНЦИ

Articles

Др Софија БОЖИЋ

СРБИ У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И ДАЛМАЦИЈИ
И ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1925. ГОДИНЕ

The Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia and the
Parliamentary Elections 1925.....

7

Др М. В. Шкаровский

ЦЕРКОВНАЈА ЖИЗНЬ 15-ГО КАЗАЧЬЕГО КАВАЛЕРИЙСКОГО
КОРПУСА В ЈУГОСЛАВИИ 1943–1945 ГОДЫ

Црквени живот 15. козачког коњичког корпуса

у Југославији 1943–1945 године 23

Др Марија ОБРАДОВИЋ

NATIONAL COMMUNISM AND TRANSFORMATION OF
OWNERSHIP IN EASTERN EUROPE 1945–1952

Национални комунизам и својинска трансформација

у Источној Европи 1945–1952. 43

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

ПОЧЕЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ НОВОГ БЕОГРАДА

Прва фаза изградње Новог Београда 1947–1950.

The Beginnings of the Socialist New Belgrade

The First Phase of Building of New Belgrade 1947–1950..... 75

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

КОМУНИЗАМ НА КАШИЧИЦУ: ИДЕОЛОШКИ

САДРЖАЈИ У ПОЛИТИКИНОМ ЗАБАВНИКУ 1952–1991.

Communism in Small Doses: Ideology in

Politikin zabavnik 1952–1991 97

Проф. др Мира РАДОЈЕВИЋ

МИЛОВАН ЂИЛАС И СРПСКА ПОЛИТИЧКА

ЕМИГРАЦИЈА (1954–1995)

Milovan Đilas and the Serbian Political Emigration (1954–1995)..... 118

ИСТРАЖИВАЊА

Researches

Весна ЂИКАНОВИЋ
АМЕРИКА УПРКОС СВЕМУ: ИЛЕГАЛНО УСЕЉАВАЊЕ
У САД 1919–1941. ГОДИНЕ
America, despite Everything: Illegal Immigration
into the USA 1919–1941..... 137

Драган ЦВЕТКОВИЋ
СТРАДАЊЕ ЦИВИЛА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ
У ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ
Suffering of Civilians of the Independent State of Croatia
in the Concentration Camp Jasenovac..... 153

Наташа МИЛИЋЕВИЋ
СТВАРАЊЕ НОВЕ ТРАДИЦИЈЕ: ПРАЗНИЦИ И ПРОСЛАВЕ
У СРБИЈИ 1944–1950.
Creating a New Tradition: Holidays and Festivities in
Serbia 1944–1950 169

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР
КУЛТУРЕ, НАЦИЈЕ И ВРЕМЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ
Culture, Nations and Time of Globalization 179

Мр Александар ЖИВОТИЋ
НОВИЈА ЗАПАДНА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЈУГОСЛАВИЈИ
У ХЛАДНОМ РАТУ
Recent Western Historiography about Yugoslavia in Cold War..... 185

ПОГЛЕДИ

Views

Др Латинка ПЕРОВИЋ
СИМА ЂИРКОВИЋ, О ИСТОРИОГРАФИЈИ И МЕТОДОЛОГИЈИ,
Историјски институт, *Studia Historica Collecta*, књига 3,
Београд, 2007. 195

ГРАЂА
Sources

Др Момчило ИСИЋ
ПРОФ. ДР МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ – АМБАСАДОР У КАИРУ.. 203

IN MEMORIAM

Др Драгољуб ПЕТРОВИЋ..... 213

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

Željko Dugac, *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
(*Мр Владан ЈОВАНОВИЋ*) 217

Lukáš Novotný, *Kdo, kdy, kde vládl?*, Nakladatelství Aleš Skřivan ml., Praha, 2005. (*Милан СОВИЉ*)..... 221

Нестор Миховиловић, Душан Роксандић, *Монографија Горње Трнаве и Медара у Западној Славонији*, Удружење грађана Медара и Трнаве, Београд, 2006. (*Др Софија БОЖИЋ*)..... 223

Charles Gati, *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*, Woodrow Wilson Center, Stanford University Press, Washington, Stanford, 2006.
(*Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ*) 225

Gerila na Balkanu. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi. Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu. Saopštenja sa međunarodnog naučnog skupa održanog 14–16. septembra 2006. godine u Beogradu, Leskovcu i Vranju, Tokio–Beograd, 2007. (*Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ*) 227

Светлана Мирчов, *Јован Н. Томић: библиотекар и научник*, Народна библиотека Србије, Београд, 2007.
(*Др Радмила РАДИЋ*) 229

Жупски зборник, 2/2007, Часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жупе, Александровац, 2007.
(*Мр Слободан СЕЛИНИЋ*) 230

Ричард Џ. Еванс, *У одбрану историје*, (превод са енглеског Ристо Тубић), Библиотека Историјска мисао, Српска књижевна задруга, Београд, 2007. (Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР) 233

Др Жарко Јовановић, Наталија Јовановић, *Народно просвећивање у делу Јужне Србије (Македонији) 1918–1941*, ИНИС, Београд, 2007. (Др Марија ОБРАДОВИЋ)..... 235

Иван Ивањи, *Мађарска револуција 1956*, Самиздат Б92, Београд, 2007. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ)..... 238

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia..... 243

Мр Александар ЖИВОТИЋ, Међународна научна конференција „Military Alliances and Coalitions during the XX Century“, Софија 2–5. 10. 2007. 243

УДК 324(=163.41)(497.5),,1923/1925“
329(=163.41)(497.5),,1923/1925“

ЧЛАНЦИ Articles

СРБИ У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И ДАЛМАЦИЈИ И ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1925. ГОДИНЕ

Др Софија БОЖИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је дат осврт на политичку ситуацију код Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији између два парламентарна избора (1923–1925), анализирани су резултати трећих парламентарних избора и национална структура посланика изабраних на том простору.

Кључне речи: Срби, Краљевина СХС, парламентарни избори, Светозар Прибићевић, Демократска странка

На другим парламентарним изборима у Краљевини СХС, одржаним 1923. године, Демократска и Радикална странка, које су се јасно профилисале као политичке странке које су уживале највеће поверење код Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, освојиле су на том простору укупно 17 посланика. Хрватска страна је обезбедила 63 посланичка места и могла је бити задовољнија постигнутим изборним резултатима него српска не само због великог броја мандата већ и зато што је била компактнија, окупљена око јединственог националног програма, за разлику од Срба који су били подељени на две политичке опције. Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) је могла бити утолико задовољнија што су њене идеје све више продирале и на Приморје.¹ Савременици су запажали да „Радићевштина

¹ Hrvoje Matković, „Djelovanje i sukobi građanskih stranaka u Šibeniku između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 1, 1972, str. 269; Tonči Šitin, „Sukobljenosti političkih stranaka dvadesetih godina u Dalmaciji“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, Zagreb, 2000, str. 351 и даље.

[...] у свој загорској Далмацији, захвата, нажалост, све више маха“.² Своје позиције на том простору Радић је јачао, између осталог, и тако што је храну коју су му његове присталице бесплатно давале као неку врсту добровољног пореза, продавао гладнима на Приморју по врло ниским ценама.³ Јуре Врсаловић, функционер Земљорадничке странке из Далмације, био је уверен да је неуспех његове странке на изборима 1923. последица колико расцепа у тој странци толико и радићевског „племенско-шовинистичког вала“ који је заплуснуо приморске крајеве.⁴ Политичко расположење на обалама Јадрана он је оценио као „врло рђаво“, па чак и као „ужасно“, предвиђајући да се и у Далмацији ускоро може очекивати иста ситуација каква влада у Хрватској. По његовом мишљењу, главни узрок незадовољства је нерешено аграрно питање. Пошто је то проблем који задире у животне интересе сељаштва, његово маргинализовање изазвало је праву мржњу према власти, која се претвара у мржњу према Србима уопште, будући да су они на власти, али и у нерасположење према самом краљу.⁵ Због тога је група радикала (Бошко Десница, Т. Миовић, М. Урукало и Д. Новаковић) покренула акцију посебног српског националног окупљања, следећи пример Саве Бјелановића и Душана Баљака, вођа далматинских Срба крајем 19. и почетком 20. века, али без успеха.⁶

После избора, главни задатак хомогене радикалске владе, формиране још крајем 1922. године, био је решавање хрватског питања, доминантног чиниоца унутрашње политике. Као особа од поверења Николе Пашића, преко које је он комуницирао са Стјепаном Радићем, деловао је др Душан Пелеш.⁷ Према извештајима који су стизали из Загреба, радикали су имали успеха у настојањима да умире Хрвате, па су прилике у Хрватској и Славонији током 1923. године кренуле на боље. Раскид „дивљег брака“, како је популарно називана коалиција демократа и радикала, дочекан је, тврдило се, и у хрватским политичким круговима али и у народу, са симпатијама и олакшањем. Истицало се да су први кораци нове владе, попут одобрења датог хрватским друштвима – која су демократи забранили – да поново започну с радом, оставили повољан утисак и створили наду да ће радикалска влада водити помирљивију политику према Хрватима и да ће изаћи у сусрет њиховим захтевима.⁸ Ипак, промене нису одговарале баш свима,

² АСАНУ, 10486/14, Заоставиштина Драгутина Костића: Вицко Грабовац – Драгутину Костићу, Сплит, 15. VI 1922.

³ АЈ, 143-1, Политички извештај Ивана Франића „Пожежанина“, Загреб, јуна 1923.

⁴ АЈ, 80-40-186/471, Јуре Врсаловић – Јовану Јовановићу Пижону, Повље, 23. III 1923.

⁵ АЈ, 80-40-186/474, Јуре Врсаловић – Јовану Јовановићу Пижону, Повље, 11. V 1923.

⁶ Dušan Plenča, „Benkovački kotar između dva svjetska rata“, *Benkovački kraj kroz vijekove, zbornik 2*, Бенковац, 1988, str. 316.

⁷ О томе сведочи писмо др Пелеша Николи Пашићу, упућено 4. априла 1923. године из Београда, у коме су описани Пелешови преговори с Радићем (АЈ, 143-1).

⁸ АЈ, 143-1, Извештај о изборној борби у Хрватској, Загреб, 25. I [1923].

или је бар тако тврдио покрајински намесник за Хрватску и Славонију др Ернест Чимић. Према Чимићевим информацијама, Радићу је сасвим одговарао претходни режим, који је квалификован као корупционашки и насилнички, јер му је давао простор за ширење утицаја. Успостављањем владавине закона он је постао незадовољан пошто су почеле да му се осипају присталице. Како радићевци не би поново збили своје редове, покрајински намесник је саветовао радикале да не ступају у коалицију с демократима и да им не предају власт у Хрватској. Будући да су демократи толико омражени и да би, како је Чимић био убеђен, опет завели „страховладу“, покрајински намесник је упозоравао да би успостављање њихове владавине било схваћено као провокација и да би довело до заоштравања политичке ситуације у земљи.⁹ Исто је тврдио и Иван Франић „Пожежанин“, делегат Главног одбора Радикалне странке за Хрватску и Славонију.¹⁰

Уистину, радикали су и остали на власти све до марта 1924. године, када су им се придружили самостални демократи. Та нова странка појавила се у политичком животу Краљевине СХС одвајањем Прибићевићевог крила Демократске странке које је већ дуго било у сукобу с Давидовићевим крилом. У начелу, размимоилажења међу лидерима демократа била су узрокована Давидовићевом акцијом споразумевања с хрватским политичким снагама које нису прихватале Видовдански устав. То је, по Прибићевићевом мишљењу, доводило у питање идеју народног јединства, која је представљала основу програма Демократске странке. Не желећи да одступи од идеје једног јединственог народа која је, како је он био дубоко убеђен, била предуслов постојања југословенске државе, Светозар Прибићевић и група његових присталица иступили су, 26. марта 1924. године, из клуба Демократске странке и формирали су Самостално-демократски клуб који се убрзо трансформисао у нову политичку партију под називом Самостална демократска странка.¹¹ Она је одмах почела да оснива нове месне организације, тако да се већ до јуна исте године СДС организовао у Пољани, Збелави, Светом Илији, Чрешњеви, Кућан Марофу, Пољанима Горњим, Суботици, Апатији, Кузмицеви, Светом Ђурђу, Пољанцу, Врбановцу, Хрженици, Чичковини, Подравској Капели, Подравској Селници, Крижовљану, Великом Буковцу, Великом Отоку и Сеговини, селима Вараждинске жупаније. На скупштини делегата свих месних организација среза Лудбрег, одржаној 13. априла 1924, констатовано је да срез има 24 организације и да је у плану оснивање нових 10.¹² Ипак, уз Светозара Прибићевића остали су пре свега

⁹ АЈ, 143-1, Извештај покрајинског намесника за Хрватску и Славонију Чимића, Београд, 18. IV 1923.

¹⁰ АЈ, 143-1, Политички извештај Ивана Франића „Пожежанина“, Загреб, јуна 1923.

¹¹ Dr Branislav Gligoriјеviћ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, str. 353–365; Dr Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972, str. 77–82.

¹² АЈ, 84-1-2, Организације Самосталне демократске странке за срез Вараждин и Лудбрег.

демократски оријентисани Срби у Хрватској, док на осталим државним подручјима, донекле изузимајући Војводину, где је њена организациона мрежа била прилично развијена, Самостална демократска странка није имала ни приближно толико успеха као у Хрватској. На тај начин СДС, чије је руководеће тело био Главни одбор на челу са Прибићевићем, постала је политички представник српске националне заједнице на хрватском простору.¹³

Самостална демократска странка била је на власти, с прекидом од 27. јула до 6. новембра 1924. када је потиснуо Опозициони блок (Демократска странка, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација), све до избора 1925. године. Заједно с радикалима, у оквиру тзв. Националног блока, Прибићевић и самосталци водили су политику одбране Видовданског устава и спровођења његових одредаба у живот. Но борба за престиж између самосталаца и радикала није престајала и поред њиховог партнерства у коалицији. И једни и други покушавали су да заузму што боље позиције у локалним срединама и да своје партнере потисну у други план. Конкуренција између самосталаца и радикала долазила је до изражаја, примера ради, у Плашком, месту које су радикали, преко др Лазара Марковића, др Милована Грбе, др Душана Пелеша, годинама систематски освајали. У општинском одбору они су имали 14 чланова, док су самостални демократи имали само шест, а радићевци четири. Радикали су се жалили да плашчански самосталци опструишу рад тог одбора, али и на то да се радикали уклањају с важнијих положаја у том крају и на њихова места постављају самосталци.¹⁴ Један од оних који су сносили последице страначких трвења био је Мојо Косановић, управитељ основне школе у Плашком. Као радикал, он је већ 1921. године био премештен из Плашког и распоређиван по другим местима: Тржићу, Гомирју и Српским Моравицама. За време хомогене радикалске владе дозвољен му је повратак у Плашки да би, када је успостављена нова Пашић–Прибићевић влада, та одлука била обустављена и Косановићу наређено да остане у Српским Моравицама. Плашчански радикали били су огорчени неправдом која је погодила недужног учитеља, тврдећи да иза свега стоје три његова лична, осветољубива непријатеља, под чијим утицајем министар просвете „шिकанира“ Косановића.¹⁵ И радикали из Српских Моравица имали су приговоре на рад вође СДС-а и министра просвете Светозара Прибићевића, жалећи се да су, поред Косановића, премештени и учитељи Лука Опачић

¹³ Dr Н. Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, str. 93–99.

¹⁴ АЈ, 85-2-6/696-697, Месни одбор Народне радикалне странке у Плашком – др Лазару Марковићу, 27. V 1924.

¹⁵ АЈ, 85-3-7/930-931, Месни одбор Народне радикалне странке у Плашком – др Лазару Марковићу, 30. IV 1924.

из Купленског у Горњи Тук и Добросављевић из Српских Моравица у Плашки. Они су стрепели и од нових премештаја који се, како су били обавештени, спремају присталицама Радикалне странке.¹⁶ У интерпретацији актуелног министра просвете Светозара Прибићевића није се радило, међутим, ни о каквим прогонима политичких противника, већ о санкцијама против починилаца дисциплинских прекршаја и о исправљању неправди којима су за време радикалског режима били изложени демократи.¹⁷

Али и поред варничења између радикала и самосталних демократа, њихова коалиција је опстала до избора, а позитивне ефекте те сарадње осетиле су и једна и друга странка. Предизборна пропаганда радикала била је усмерена против ХРСС-а, тако да је Љубомир Јовановић, кандидат за народног посланика, обраћајући се бирачима северне Далмације, истицао као примарни циљ радикала одржање јединства државе и „одбране њене од раскомадавања и од новог ропства туђинима“. Радикали желе да очувају тековине предака и достигнућа своје генерације: слободу, независност, уједињење и целовитост заједничке отаџбине. Боре се против сепаратистички оријентисаних политичара који својим неразумним и несавесним радом представљају опасност по државни опстанак. Апеловање на патриотску свест бирача пратило је указивање на успехе радикала у дотадашњем раду, који су се огледали у доношењу низа закона, увођењу реда у области државних финансија, заустављању инфлације и др. Пошто су преостали још многи послови, нарочито у Далмацији, попут решавања аграрног питања или успостављања бољих саобраћајних комуникација њених северних делова с њиховом околином и са читавом Краљевином, требало је поново поверити мандат радикалима, који су већ доказали да знају и умеју да воде државу и да остварују значајне резултате у отклањању проблема одређених региона.¹⁸

До трећих парламентарних избора у Краљевини СХС дошло је 8. фебруара 1925. године. У изборним срезовима Хрватске, Славоније и Далмације истакнуто је у просеку око девет кандидатских листа. У свим или скоро свим срезовима своје листе имале су ХРСС, Демократска странка, Земљорадничка странка, Национални блок или, у неким срезовима, посебно Самостална демократска странка и посебно Радикална странка, Хрватска пучка странка, Хрватска странка права, а по први пут су се појавиле и неке мање странке, као што су Хрватска самостална сељачка странка или

¹⁶ АЈ, 85-3-7/932, Месни одбор Народне радикалне странке у Српским Моравицама – др Лазару Марковићу, 2. V 1924.

¹⁷ АЈ, 85-3-7/934, Министар просвете Прибићевић – др Лази Марковићу, Београд, 14. V 1924.

¹⁸ Љубомир Јовановић, *Радикалима и пријатељима Народне Радикалне Странке у Сјеверној Далмацији*, Београд, [1925].

Радикална дисидентска. На изборе у Хрватској и Славонији изашло је 79,7% бирача, а у Далмацији знатно мање – 70,8%.¹⁹

Бјеловарско-крижевачки изборни округ имао је 94.685 уписаних бирача. Право гласа искористило је 80.464 бирача, опредељујући се за једну од шест истакнутих листа: листу ХРСС-а чији је носилац био Стјепан Уројић, другу листу ХРСС-а са Јосипом Чазмековићем као носиоцем, листе Самосталне демократске странке, Хрватске странке права, Демократске странке и Земљорадничке странке. Срби из среза Грубишно Поље гласали су за СДС, који је освојио 3.114 гласова или 59,7%. Демократска странка ту је освојила само 35 гласова или 0,6%, а Земљорадничка још мање – 17 гласова или 0,3%. Хрвати су гласали углавном за Чазмековићеву листу (1.967 или 37,8%), а само 62 (1,1%) гласача определила су се за Уројићеву листу. Хрватска странка права однела је једва 22 гласа (0,5%). У срезу Бјеловар на првом месту нашла се Уројићева листа ХРСС-а са 10.923 гласа (66%), а Срби су и овде гласали за СДС, па се он, са 5.042 гласа (30,3%), нашао на другом месту. Чазмековићева листа ХРСС-а освојила је 327 гласова (2,1%), Демократска странка 104 гласа (0,6%), Хрватска странка права 94 гласа (0,6%) и Земљорадничка странка 75 гласова (0,4%). И у срезу Гарешница ХРСС је био на првом месту, али са Чазмековићевом листом, док је Уројићева листа добила само 49 гласова (0,8%). Захваљујући српским гласовима, СДС се нашао иза ХРСС-а са 1.925 гласова (29,5%), док су Хрватска странка права са 39 гласова (0,7%), Демократска странка са 34 гласа (0,6%) и Земљорадничка странка са 12 гласова (0,2%) далеко заостајале. И у срезovima Ђурђевац, Копривница, Крижевци, Кутина и Чазма изборна слика била је иста: убедљиво је предњачио ХРСС и то у свим срезovima са Уројићевом листом, осим у срезу Кутина, следио је СДС, док су преостале три странке биле потпуно маргинализоване. Као резултат таквог односа снага, листа ХРСС-а чији је носилац био Стјепан Уројић освојила је 53.269 гласова или 66,3%, а Чазмековићева листа 11.693 гласа или 14,5%; СДС је добио 14.039 гласова или 17,5%, а остале странке заједно 1.463 гласа или 1,7%. ХРСС-у је тако припало седам посланичких мандата, а СДС-у један.²⁰

У изборном округу **Вараждин са Међумурјем** у изборну борбу ушло је осам странака: Самостална демократска, Хрватска странка права, Демократска, Хрватска пучка, Социјал-демократска, Земљорадничка, Хрватска сељачка самостална странка и Хрватска заједница, која је истакла чак три листе. Гласало је 86.745 грађана од 105.654 бирача. Највећи број гласова освојила је листа Хрватске заједнице чији је носилац био др Анте Трумбић

¹⁹ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд, 1926, стр. 151.

²⁰ *Исто*, стр. 80–82.

(58.725 гласова или 67,7%). За СДС се одлучило 10,6% гласача, за листу Хрватске заједнице чији је носилац био др Ладислав Полић 9,1%, а за листу исте странке са др Адолфом Уршићем као носиоцем 8,5%; иза њих била је Демократска странка са 2,5% гласова, Хрватска сељачка самостална странка са 0,5% итд. Најлошије је прошла Земљорадничка странка, са само 0,1% гласова. Посланичке мандате добиле су Хрватска заједница (9) и СДС (1).²¹

Грађани *вировитичког изборног округа* били су у могућности да се одлуче између ХРСС-а, Земљорадничке странке, Немачке странке, Демократске странке, Хрватске пучке странке, Хрватске странке права, Социјалистичке странке, Националног блока (радикали и СДС) и Хрватске самосталне сељачке странке. За разлику од претходних избора, ХРСС овог пута у срезу Слатина није успео да добије већину, будући да су Срби масовно гласали за Национални блок (4.212 или 51,4%). ХРСС је освојио 3.452 гласа (42,2%), а остале странке неупоредиво мање: Демократска странка 190 гласова или 2,3%, Хрватска самостална сељачка странка 92 гласа или 1,1% итд. У срезу Осиек победио је Национални блок са 3.349 гласова (49,5%), испред ХРСС-а са 2.744 гласа (40,6%). Странка која је заузела треће место, Земљорадничка, изборила се за само 310 гласова (4,6%), а остале странке прошле су још знатно лошије. Али, Национални блок није имао успеха у граду Осиеку. Освојивши 1.158 гласова (17,8%), далеко је заостајао иза победничког ХРСС-а (4.562 гласа или 70,9%). Демократска странка ту је показала нешто боље резултате него у осталим срезовима: за њу је гласало 415 Осиечана или 6,5%. Вировитички округ у целини показао је своју политичку вољу тако што је 34.745 грађана од 58.668 гласача, или 58,9%, дало глас ХРСС-у, што је истовремено значило и пет посланичких мандата за ту партију. Пошто је за Демократску странку гласало само 1.255 бирача или 2,1%, јасно је да је Национални блок, који је заузео друго место са 17.763 гласа или 30,8%, окупио све Србе. Захваљујући томе, радикали и самостални демократи заједно су успели да добију два посланичка мандата.²²

За гласове 149.234 бирача *загребачког изборног округа*, од којих је на изборе изашло 119.478 грађана, борили су се ХРСС, Радничка странка, Српска странка, Франковачка странка, Демократска странка, Земљорадничка странка, Радикална странка, Пучка странка, Самостална демократска странка, Социјалистичка странка и Хрватска самостална сељачка странка. За овај округ карактеристично је да су ХРСС и Земљорадничка странка имали по две листе и да су Радикална и Самостална демократска странка наступиле с одвојеним листама. Уместо Демократске странке која је, на нивоу целог округа, освојила само 517 гласова или 0,4%, српске бираче сада је привукла Самостална демократска странка. Она је добила 22.313

²¹ Исто, стр. 83–85.

²² Исто, стр. 86–87.

гласова или 18,9% што је, у процентима, тачно онолико колико је 1923. освојила Демократска странка. Сви српски срезови пошли су за Прибићевићем, па је тако у срезу Вргинмост СДС добио 3.708 гласова (68,8%), Радикална странка 902 гласа (16,8%), а Демократска странка само четири гласа (0,1%). У срезу Глина самостални демократи освојили су 4.964 гласа (51,5%), радикали 1.200 (12,6%), а Демократска странка само шест гласова (0%), у срезу Двор СДС-у је припао чак 5.041 глас (90,8%), Радикалној странци 75 гласова (1,4%), Демократској странци седам гласова (0,1%), а у срезу Костајница самостални демократи добили су 3.796 гласова (56,3%), радикали 1.298 (19,2%) и демократи 84 гласа (1,3%). Петрињски Срби остали су подељени и на овим изборима, тако да је 1.049 гласова (11,7%) у том срезу освојила Радикална странка, а 2.626 гласова (29,5%), који су раније већином припадали Демократској странци, преузео је СДС. Демократска странка сада је добила 36 гласова (0,4%). СДС-у су припали и гласови Срба из среза Писаровина, и то 967 гласова или 18,3%, док су радикали добили само 10 или 0,2%, а демократи још мање – шест гласова или 0,1%. Хрвати су се у свим срезовима опредељивали за ХРСС, и то углавном за листу Јуре Валечића која је освојила 77.349 гласова или 64,7%, док је листа Мирка Најдорфера добила 6.777 гласова или 5,7%. На тај начин је за народне посланике изабрано десет кандидата ХРСС-а. У парламент су ушла и три посланика СДС-а, али су радикали, са само 3.719 освојених гласова (3,1%), остали без посланичких мандата.²³

До посланичких мандата у *личко-крбавском изборном округу* покушали су да дођу ХРСС, Хрватска странка права, Национални блок, Радикална дисидентска странка, Земљорадничка странка и Демократска странка. На изборе је изашао 48.181 гласач од 66.303 бирача. У српским срезовима гласало се за Национални блок, који је у срезу Доњи Лапац добио 4.135 гласова (95,5%), у срезу Кореница 6.601 глас (90%), у срезу Удбина 2.305 (78,1%) и у срезу Грачац 3.814 гласова (63,9%). И у срезовима Госпић и Оточац Национални блок освојио је већину од 5.479 (62,1%), односно 6.720 гласова (71,4%). Изненађење је представљао срез Бриње, где је ХРСС прошао, у односу на изборе из 1923. године, врло лоше, добивши само 871 глас или 26,9%. Највише становника овог среза гласало је за Национални блок: 2.357 бирача или 72,6%. У срезу Перушић, пак, ХРСС је задржао прво место, са 3.011 гласова или 75,7%, док је Национални блок био на другом са 885 гласова или 22,2%. И у срезу Сењ редослед је био исти: ХРСС (1.795 гласова или 83,7%) па Национални блок (226 гласова или 10,5%). Демократска странка је у свим срезовима постигла врло слабе резултате, добивши укупно 240 гласова или 0,5% што је било само мало више од гласова које је освојила последња, Земљорадничка странка (46

²³ Исто, стр. 88–92.

или 0,1%) и претпоследња, Хрватска странка права (164 или 0,3%). Ни Радикална дисидентска није имала успеха, привукавши само 1.257 гласача или 2,7%. Зато су Самостална демократска странка и Радикална странка, обједињене у Националном блоку, извојевале велику победу, са 32.522 гласа или 67,5%, што им је донело четири посланичка мандата. Неуспех ХРСС-а, који је освојио много мање гласова од Националног блока, 13.952 гласа или 28,9%, манифестовао се губитком једног посланичког мандата у односу на претходне изборе, што значи да је у личко-крбавском изборном округу изабран само један посланик те странке.²⁴

У *пожешком изборном округу* било је укупно у бирачким списковима 69.108 гласача. На изборе је изашло 58.563 лица. У изборној борби учествовале су следеће странке: ХРСС, Хрватска пучка странка, Хрватска странка права, Земљорадничка странка, Социјалистичка странка, Радничка странка, Национални блок, Демократска странка, Хрватска самостална селачка странка и Радикална странка. У изборном срезу Пакрац најбоље је прошао Национални блок, освојивши 3.390 гласова или 44,3%, следио је ХРСС са 2.923 гласа или 38,2%, а затим Радикална странка, која је, са 933 гласа или 12,2%, овде постигла већи успех него у свим осталим срезovima. У изборном срезу Дарувар већина бирача (3.401 глас или 50,4%) определила се за ХРСС, који се тако нашао испред Националног блока (2.882 или 42,7%). Радикална странка са 180 гласова или 2,7%, као и Демократска странка са 83 гласа или 1,2%, далеко су заостајале, а свака од осталих странака добила је испод 1% гласова. ХРСС је победио (4.492 гласа или 68,6%), испред Националног блока (1.662 или 25,4%), и у срезу Новска. Са 8.762 гласа (71,7%) та странка победила је и у срезу Градишка, такође оставивши далеко иза себе Национални блок са 2.898 гласова (23,7%). На исти редослед наилазимо и у срезу Пожега, где је ХРСС освојио 8.463 гласа (69,4%), а Национални блок 2.760 гласова (22,6%). У срезу Брод I Национални блок био је на другом месту са 725 гласова или 12%, далеко заостајући иза ХРСС-а који је, са 4.455 гласова или 73,7%, заузео прво место. На првом месту ХРСС је био и у срезу Брод II, са 6.000 гласова или 82,1%, а на другом месту Национални блок са 684 гласа или 9,6%. ХРСС победио је, са 38.379 гласова или 65,6%, на подручју целог пожешког изборног округа. Следио је Национални блок са 15.000 гласова или 25,5%, затим Радикална странка са 3,4% итд. ХРСС је, у складу с постигнутим резултатом, добио пет посланичких мандата, Национални блок два, док су остале странке остале без мандата.²⁵

Бирачко право у *сремској жупанији* искористило је, од потенцијалног 111.391, 92.159 гласача. За њихове гласове борили су се ХРСС, Српска

²⁴ Исто, стр. 93–95.

²⁵ Исто, стр. 96–98.

странка, Радикална странка, Социјал-демократска странка, Земљорадничка странка, Хрватска пучка странка, Немачка странка, Самостална демократска странка, Хрватска странка права, Радикална дисидентска странка, Демократска странка и Хрватска народна странка. У срезу Винковци ХРСС је освојио 7.142 гласа (68,1%), Радикална странка 1.730 (16,5%), СДС 641 глас (6,1%) итд. У срезу Вуковар радикали су добили највише гласова, 4.720 (48,1%), затим радићевци 3.085 (31,4%), па прибићевићевци 970 гласова (9,9%). У срезу Илок Радикална странка је такође била, са 3.378 гласова (52,4%) на првом месту, а ХРСС са 1.845 гласова (28,6%) на другом месту, али је на трећем месту била Социјал-демократска странка са 440 гласова (6,8%), а СДС на четвртм са 289 гласова (4,5%). Укупно 3.254 гласа (42,6%) радикали су освојили у срезу Шид, 2.517 гласова (32,9%) ХРСС, а 9.524 гласа (10,3%) СДС. У срезу Ириг Радикална странка освојила је 4.055 (70%), СДС 548 гласова (9,4%), док је ХРСС био тек на трећем месту, са 463 гласа (7,9%). Радикали су били најуспешнији и у срезу Рума, добивши 4.720 гласова (41,1%), испред ХРСС-а (1.981 или 17,3%), Немачке странке (1.302 или 15,7%) и СДС-а (1.424 или 14,1%). Иза Радикалне странке (6.087 или 46,2%) ХРСС је заостајао (2.715 или 20,6%) и у срезу Стара Пазова, а на трећем месту био је СДС (1.797 или 12,9%). У срезу Земун радикали су извојевали убедљиву победу оставивши, са 6.043 освојена гласа (59,5%), далеко иза себе СДС (1.625 или 15,9%) и, још даље, ХРСС (767 или 7,6%). Слично је било и у срезу Митровица: Радикална странка на првом месту (6.305 гласова или 66%), СДС на другом (855 или 8,9%), Земљорадничка странка на трећем (332 или 3,5%), ХРСС на четвртм (710 или 7,5%) итд. У срезу Жупања, пак, ХРСС је добио 6.134 гласа (74,3%), Радикална странка 837 гласова (10,1%), а СДС 811 гласова (9,8%). У односу на претходне изборе, радикали су у Срему постигли видан напредак. Са 41.129 освојених гласова, што је представљало 44,6% гласачког тела, они су се изборили за шест посланичких места у Народној скупштини. ХРСС, са 27.359 гласова (29,8%) добио је три посланичка мандата, а СДС са 9.524 гласа (10,3%) само један мандат. Мали број грађана поконио је поверење осталим странкама (нпр. Земљорадничка странка 3,1% гласова, Демократска странка 0,9% гласова, Радикална дисидентска 0,7% итд.), тако да су оне остале без посланика.²⁶

У *модрушко-ријечком изборном котару, са Крком и Каставом*, грађани су показивали све веће интересовање за изборе, па је своје бирачко право искористило, од 76.263 уписаних грађана, 51.025 лица. Пред гласаче се поставила могућност избора између ХРСС-а, Демократске странке, Хрватске пучке странке, Српске странке, Земљорадничке странке, Хрватске странке права, Радикалне дисидентске странке, Радикалне независне

²⁶ Исто, стр. 99–102.

странке и Националног блока. Српски народ војнићког среза окупио се око Националног блока (5.043 гласа или 67,2%), а хрватски око ХРСС-а (1.181 или 24,2%). Радикална странка добила је 380 гласова или 5%, а Демократска симболичних 14 гласова (0,2%). У срезу Врбовско, међутим, победио је ХРСС са 2.618 гласова (77,8%), док је Национални блок добио једва 640 гласова (19%); за Демократску странку определило се само 40 гласача (1,2%). У срезу Делнице ХРСС је постигао, са 3.253 гласа или 81,7%, још већи успех. Национални блок добио је 334 гласа (8,4%), а Демократска странка 188 гласова (4,7%). ХРСС је победио и у срезу Нови (895 гласова или 63,5%), Демократска странка била је на другом месту (273 или 19,4%), Национални блок на трећем (170 или 12,1%). У срезу Огулин ХРСС се такође нашао на првом месту (4.475 или 47,9%), али је Национални блок постигао знатно боље резултате него у претходним срезовима (3.654 или 39,1%). На трећем месту била је Радикална дисидентска странка са 983 гласа или 10,5%. Још већи успех, у ствари изборну победу, Национални блок постигао је у срезу Слуњ, освојивши 6.417 гласова или 58,7%, испред ХРСС-а (3.266 или 29,9%) и Радикалне дисидентске странке (999 или 9,1%). И док је ХРСС у том срезу за две године доживео знатан пад популарности, у срезу Сушак догодило се супротно: са само 14% гласача на својој страни 1923. године, на изборима из 1925. Радићева странка привукла је 2.267 гласача или 39,8%. У том срезу напредовала је и Демократска странка, освојивши 2.017 гласова или 35,4%, а за њом је следио Национални блок са 997 гласова или 17,5%. Убедљиву победу ХРСС је остварио и у срезу Цриквеница, са 1.655 гласова (72,8%), испред Демократске странке са 264 гласа (11,7%) и Националног блока са 240 гласова (10,6%). У чабарском срезу водио је такође ХРСС (545 гласова или 63,1%), следио је Национални блок (192 или 22,3%), па Демократска странка (107 или 12,4%). Најзад, у последњем срезу модрушко-ријечног изборног округа прво место заузела је Демократска странка (2.479 гласова или 43,8%), друго место ХРСС (2.058 или 36,4%), треће место Национални блок (529 или 9,3%) итд. У свих десет срезова модрушко-ријечног изборног округа 22.849 гласача (44,9%) определило се за ХРСС, 18.216 (35,6%) за Национални блок, 5.491 (10,7%) за Демократску странку, 2.443 (4,7%) за Радикалну странку, за Хрватску пучку странку 797 (1,8%), за Независну радничку партију 499 (0,9%), за Српску странку 355 (0,7%), за Земљорадничку странку 203 (0,4%) и за Хрватску странку права 172 (0,3%). Изабрано је шест народних посланика, три из ХРСС-а и три из Националног блока.²⁷

У *Загребу* су на изборе изашла 22.744 бирача од уписаних 32.847. У односу на претходне изборе, ХРСС је постигао велики напредак, будући да су за ту странку сада гласало чак 16.092 Загрепчана или 71,5%. Захваљујући

²⁷ Исто, стр. 103–105.

томе ХРСС је добио два посланичка мандата. Друге странке нису успеле да добију ниједан мандат, пошто је за њих гласало неупоредиво мање грађана: за СДС 2.417 или 10,6%, за Демократску странку 1.407 или 6%, за Независну радничку 976 или 4,2%, за Хрватску странку права 912 или 4%, за Хрватску народну странку 351 или 1,4%, за Хрватску пучку 228 или 1%, за Социјалистичку странку 223 или 0,8% и за Народну социјалистичку странку 138 или 0,5%.²⁸

**Народни посланици Срби из Хрватске и Славоније
по политичким странкама, избрани 1925.**

политичке странке	број посланика	број посланика Срба
Хрватска републиканска сељачка странка	45	–
Самостална демократска странка	10	5
Национални блок	7 (3+4)	7
Радикална странка	6	6
УКУПНО	68	18

**Народни посланици Срби из Хрватске и Славоније
по жупанијама, избрани 1925.**

Жупаније	број посланика	број посланика Срба	% посланика Срба
Бјеловарско-крижевачка	8	–	–
Вараждинска	10	–	–
Вировитичка	7	1	14,28
Загребачка	13	2	15,38
Личко-крбавска	5	4	80
Модрушко-ријечка	6	3	50
Пожешка	7	1	14,28
Сремска	10	7	70
Загреб	2	–	–
УКУПНО	68	18	26,47

У Далмацији, у *изборном округу Котор–Дубровник–Сплит*, било је истакнуто седам кандидатских листа. У бирачким списковима тог округа био је уписан 110.451 бирач, а на изборе је изашло 77.634 гласача. Победу је извојевао, са знатно већим успехом него 1923. године, ХРСС (43.387 гласова или 56,2%), што је тој странци донело и шест посланичких мандата. Национални блок – односно Радикална и Самостална демократска

²⁹ Исто, стр. 138.

странка заједно – успео је да заузме друго место (19.879 или 25,6%) и да добије три мандата. Следиле су, с далеко мање освојених гласова, Демократска странка и Тежачки савез (6.055 или 7,8% и један посланички мандат), Независна радничка партија (3.352 или 4,4%), Хрватска пучка странка (2.582 или 1,5%), Земљорадничка странка (2.253 или 2,5%) и Хрватска странка права (126 или 0,2%). У которском срезу, где је била највећа концентрација српског становништва, редослед је био сасвим другачији. Највећи успех постигао је Национални блок (5.922 гласа или 76,9%), затим Демократска странка и Тежачки савез (1.034 или 13,4%), ХРСС (577 или 7,5%), Хрватска странка права (8 или 0,1%), Независна радничка странка (81 или 1,1%), Хрватска пучка странка (63 или 0,8%) и Земљорадничка странка (13 или 0,2%).²⁹

У северној Далмацији, која је обухватала *изборни округ Шибеник и област задарског суда*, на изборе је изашло 51.018 гласача од укупно 71.176 бирача. До повећања броја гласача дошло је зато што су на изборима учествовали и бирачи из тзв. Треће зоне, која је 1923. још увек била под италијанском окупацијом. Национални блок је добио 23.096 гласова или 45,2%, а ХРСС 22.746 гласова или 44,5%. За прве су гласали Срби, за друге Хрвати, тако да је процес националне поларизације овде био изузетно изражен. Преосталих десетак посто гласова поделиле су, мање-више равномерно, Земљорадничка странка (2.077 или 4,2%), Пучка странка (1.350 или 2,7%), Демократска странка (1.350 или 2,6%), Независна радничка странка (205 или 0,4%) и листа др Дринковића (185 или 0,4%). Изабрано је шест народних посланика, по три из Националног блока и из ХРСС-а.³⁰

Народни посланици Срби из Далмације по политичким странкама, избрани 1925. године

политичка странка	изборни округ Шибеник–Задар	изборни округ Котор–Дубровник–Сплит	број посланика	број посланика Срба
Хрватска републиканска сељачка странка	44,5%	56,2%	9	–
Национални блок	45,2%	25,6%	6	5
Демократска странка и Тежачки савез	2,6%	7,8%	1	–
Остале странке	7,7%	9,6%	–	–
УКУПНО	100%	99,2%	16	5 (31,25%)

²⁹ Исто, стр. 116–119.

³⁰ Исто, стр. 120–122.

Победу на трећим парламентарним изборима у Хрватској и Славонији извојевао је ХРСС (заједно с Хрватском заједницом), са 60,9% гласова и 45 посланичких мандата. Национални блок освојио је 13,5% гласова, СДС 9,3%, Радикална странка 7,9%, Савез земљорадника 2,1%, Демократска странка 1,8% итд. Осим ХРСС-а, мандате су добили још само радикали и самостални демократи, захваљујући сарадњи током избора, и то укупно 23 мандата; од тога је СДС-у припало 13 мандата, а Радикалној странци 10 мандата.³¹ Земљорадничка странка која је настојала да привуче на своју страну српско сељаштво, незадовољно динамиком којом се одвијала аграрна реформа, никако није успевала да на хрватским просторима заузме чвршће позиције. Оно што је њено гласило *Земљорадник* писало уочи избора, како „Срби земљорадници особито из Хрватске и Славоније све се више приклањају и ступају у Савез Земљорадника“, очигледно је било само део предизборне агитације, а не израз реалног стања.³² Срби ни даље нису битно мењали своју политичку оријентацију тако да је двома српским политичким партијама припало 33,82% представника у парламенту, што је више од учешћа Срба у националној структури. Ако имамо у виду, међутим, да се Национални блок убрзо распао, јер је већ 18. јуна 1925. године формирана влада „Народног споразума“ којом је на власт дошла, поред Радикалне странке и Хрватска сељачка странка, а СДС прешао у опозицију, доводи се у питање могућност већег утицаја српских странака и наметања њихових политичких концепција у Хрватској. Слика се мења и када се узме у обзир националност посланика СДС-а и Радикалне странке. Како у бјеловарско-крижевачком и varaždинском округу, као ни у граду Загребу те две странке нису добиле мандате, сви посланици изабрани у тим изборним јединицама били су Хрвати. У вировитичком округу од седам изабраних посланика био је само један Србин (14,28%), радикал др Момчило Ивковић, у загребачком округу изабрана су два посланика српске националности (15,38%), самостални демократи Валеријан Прибићевић и др Глиша Тадић, а у личко-крбавском чак четири Србина (80%): самостални демократи др Ђорђе Бранковић, Светозар Прибићевић, Стеван Калембер и Стево Обрадовић. Три Србина (50%) од шесторице посланика изабрана су у модрушко-ријечком округу, и то Љубомир Миљушевић из Радикалне странке и др Милан Поповић и др Срђан Будисављевић из СДС-а. Пожешки изборни округ дао је само једног српског посланика (14,28%), радикала Милана Чудића, а сремски округ чак седморицу (70%): радикале др Војислава Јањића, Душана Марковића, др Јована Радивојевића, др Љубу Поповића, Николу Бингулца, Николу П. Пашића и самосталног

³¹ Dr Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979, str. 193.

³² Dušan Grubić, „Ulaz prečanskih Srba zemljoradnika u našu stranku“, *Zemljoradnik*, (Zagreb–Ogulin), br. 2, 28. I 1925, str. 3.

демократу др Светислава Поповића. То значи да је у личко-крбавском, модрушко-ријечком и сремском округу изабрано више Срба него што би требало с обзиром на националну структуру, док је у осталим окрузима удео српских посланика био мањи у односу на процентуално учешће Срба у становништву тих округа. Укупно је изабрано 18 посланика Срба (девет радикала и девет самосталних демократа) или 26,47%, што је само незнатно више у односу на удео Срба у националној структури. Према томе, Срби у Хрватској и Славонији тек су средином двадесетих година добили одговарајући број посланика у Народној скупштини! Сарадња радикала и самосталних демократа свакако је одлучујуће утицала на такав исход, јер је спречила расипање српских гласова. Демократска странка у том смислу није представљала никакву опасност, будући да су се бирачи у Краљевини опредељивали према својим првацима, а не према страначким програмима. Срби демократске оријентације кренули су, када се странка поцепала, за својим вођом Светозаром Прибићевићем – који је за њих био неоспоран политички ауторитет – тако да су некадашњи гласачи Демократске странке сада поклонили поверење СДС-у, односно Националном блоку.

И у Далмацији највећи број гласова освојио је ХРСС, 48,7%, затим Национални блок 36,2%, Демократска странка и Савез тежака 4,7% и Савез земљорадника 2,1%. За ХРСС је то значило девет посланичких мандата, за Национални блок шест и за Демократску странку један мандат.³³ Као што видимо, дошло је до груписања бирача по националној основи, тако да је српским странкама припало 43,75% посланичких мандата. Међутим, нису сви посланици српских странака били Срби, чиме се тај проценат драстично смањује. Тако су у изборној јединици Котор–Дубровник изабрана два Србина (20%), радикали Мирко Комненовић и Мирко Трипало, а у изборној јединици Шибеник–Задар три Србина (50%), радикали Љуба Јовановић, др Никола Новаковић и др Никола Суботић. То значи да је Далмација дала 31,25% посланика српске националности, што је ипак и даље далеко више од удела Срба у националној структури.

³³ Dr B. Gligoriјеviћ, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, str. 194.

Summary

The Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia and the Parliamentary Elections 1925

Key works: *Serbs, Kingdom of SHS, Parliamentary Elections, Svetozar Pribičević, Democratic Party*

The article depicts the political situation of the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia between the parliamentary elections of 1923 and 1925, particularly in connection with the founding of the Independent Democratic Party headed by Svetozar Pribičević, which became the representative of the Serbian ethnic community in the Croat territory. The results of the third parliamentary elections (1925) were analyzed according to Croat precincts. It was established that the Serbs in Croatia and Slavonia obtained the proportional number of deputies in the Parliament of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes only in mid-1920s: 18 MPs, or 26.47%, which is somewhat more than the percentage of the Serbs in the overall ethnic make-up. Five MP of Serbian nationality were elected in Dalmatia, or 31.25%, which is much more than was their share in the overall population.

УДК 271.222(470)(497.1)–86,,1943/1945“(093.2)
355.486(=161.1)(497.1),,1943/1945“(093.2)

ЦЕРКОВНАЯ ЖИЗНЬ 15-ГО КАЗАЧЬЕГО КАВАЛЕРИЙСКОГО КОРПУСА В ЮГОСЛАВИИ 1943–1945 ГОДЫ.

Др Михаил В. ШКАРОВСКИ

Водећи научни сарадник

Централног државног архива Санкт-Петербурга

АННОТАЦИЯ: В статье описана история церковной жизни 15 казачьего кавалерийского корпуса, который участвовал в антипартизанских операциях 1943–1945 на территории Югославии. Особое внимание посвящено военному священству корпуса и его взаимоотношениям с Архиерейским Синодом РПЦ (з).

Ключевые слова: РПЦ (з), Вторая мировая война, Казачий корпус, Югославия, священство.

15-го казачий кавалерийский корпус, воевавший в 1943-1945 гг. на территории Югославии, являлся одним из самых значительных антикоммунистических русских воинских формирований. Начало его создания было положено в марте 1943 г., когда после оставления немецкими войсками территории Дона и Кубани, германское командование указало отступившим с немцами казакам призывного возраста собраться в украинском г. Херсоне. 21 апреля 1943 г. вышел приказ о формировании в этом районе 1-й казачьей кавалерийской дивизии под командованием генерал-майора (с 1 июня 1943 г.) Хельмута фон Паннвица (уроженца Силезии, служившего в немецких кавалерийских частях со времени I Мировой войны). В конце апреля в состав дивизии был включен 600-й Донской казачий батальон – первое казачье подразделение из советских военнопленных, сформирова-

нное в конце 1941 г. бывшим командиром Красной Армии подполковником И. Н. Кононовым.

7 июня 1943 г. база формирования дивизии была перемещена в Польшу – на полигон Млава, к северо-западу от Варшавы. Там к концу сентября дивизия была полностью сформирована. Она состояла из двух бригад (в каждой по три полка), разведывательного отряда, саперного батальона, отряда связи, частей тылового обслуживания и запасного батальона. Командирами бригад и всех полков, кроме 5-го Донского полка 2-й бригады (который возглавил И. Н. Кононов) были назначены немецкие офицеры. Однако германское командование не решилось использовать дивизию на Восточном фронте, и 24 сентября направило ее в Югославию, сражаться против партизан-коммунистов И.-Б. Тито. На 4 ноября 1943 г. (к началу ее боевых действий на югославской земле) личный состав дивизии включал 18555 человек, в том числе 14506 казаков и 4049 немецких солдат и офицеров.¹

Несмотря на присутствие в составе части значительного количества немцев, в ней строго соблюдались обычаи казаков. Командир дивизии Х. Паннвиц также носил казачью форму, поощрял традиционные чины, знаки отличия и оружие. Это проявлялось и в духовной жизни. Проводившиеся православными священниками церковные службы посещали все, а генерал (бывший лютеранином) состоял почетным членом общины.²

Контакты священноначалия Русской Православной Церкви за границей с частями дивизии начались еще весной 1943 г. Так 15 мая правитель дел Синодальной канцелярии Г. П. Граббе переслал командиру казачьего полка И. Н. Кононову одну тысячу крестиков для раздачи чинам полка и несколько комплектов журнала „Церковная жизнь“. Однако первые православные священники в части дивизии были назначены Первоиерархом Православной Церкви в Польском генерал-губернаторстве митрополитом Варшавским Дионисием (Валединским): архимандрит Владимир (Финковский) и священник Андрей Клименко.

Отец Андрей позднее – в феврале 1944 г. был признан Русской Православной Церковью за границей в качестве священника 4-го полка, а о. Владимир наоборот удален в июле 1944 г. из запасного полка и вообще из

¹ О कोरोков В. А. Казаки и русское освободительное движение // *В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции*. М., 1997. С. 224-226; Его же. *Антисоветские формирования в годы Второй мировой войны*. М., 2000. С. 64-65; Черкасов К. *Меж двух огней*. В 2 кн. Данденонг (Австралия), 1986. Кн. 1. С. 204-211, Кн. 2. С. 159-160, 186-187; Его же. *Генерал Кононов*. Мельбурн, 1963. С. 128; Хоффман Й. *История власовской армии*. Париж, 1990. С. 69; „Казаки со свастикой“ / Публ. Л. Решина // *Родина*. 1993. № 2. С. 73-74; Deotto P. *Stanitsa Terskaja. L'illusione cosacca di una terra* (Verzegniss, ottobre 1944 – maggio 1945). Udine, 2005. P. 48.

² Келин Н. А. *Казачья исповедь* // Толстой Н. Д. *Жертвы Ялты*. М., 1996. С. 308.

дивизии. Дело в том, что 13 марта в Архиерейский Синод РПЦЗ поступил резко негативный отзыв об архимандрите архиепископа Белостокского и Гродненского Венедикта (Бобковского), который писал, что Финковский является „духовным авантюристом“, лишенным в марте 1942 г. в Минске на соборе епископов сана и монашества (в конце 1941 – начале 1942 гг. с помощью о. Владимира и ряда других подобных деятелей митр. Дионисий пытался подчинить себе Белорусскую Православную Церковь).³

Двух указанных священнослужителей было явно недостаточно, и после перебазирования в Югославию по предложению генерала Паннвица духовенство дивизии стал назначать проживавший в Белграде председатель Архиерейского Синода митрополит Анастасий (Грибановский). В Синоде имелся составленный еще во второй половине 1941 г. список проживавших в Югославии русских священнослужителей, выразивших желание поехать для церковной работы в Россию. К этим представителям духовенства и обратился митр. Анастасий. Первое обращение Синодальной канцелярии с предложением занять место военных священников в одном из казачьих полков последовало 25 декабря 1943 г. священникам Феодору Малашко и Александру Тугаринову; в послании отмечалось: „Должность эта связана с большой миссионерской работой, ибо дивизия состоит из казаков, ушедших из России. Священник на официальном положении, семья получает установленное семейное пособие“.⁴

В начале 1944 г. Синодальная канцелярия отправила подобные обращения еще целому ряду записавшихся на переезд в Россию священнослужителей: протоиереям Василию Бошановскому, Александру Залесскому, священникам Пантелеимону Хапланову, Сергию Липскому, Феодору Карасеву, Александру Попову, Сергию Стукало, Александру Мирошниченко, Леониду Соловьеву, Поликарпу Шимановскому, Льву Шепелю и др., но большинство из них отказалось по состоянию здоровья или иным причинам. Тем ни менее, желающих служить в казачьей дивизии оказалось достаточно.

24 января 1944 г. митрополит Анастасий в письме к генералу Паннвицу выразил благодарность за заботу об удовлетворении духовных нужд дивизии. Владыка отметил, что с радостью предпринял шаги для назначения на должности священников достойных кандидатов, „и вообще готов и впредь делать все“ от него зависящее для удовлетворения этих духовных нужд. Митрополит также сообщил, что в ближайшие дни в дивизию направляется первый священник – прот. Валентин Руденко, затем - прот. Александр Козлов, священники Феодор Малашко и Александр

³ Синодальный архив Русской Православной Церкви за границей в Нью-Йорке (СА), д. 41/43, д. 17/41.

⁴ Там же, д. 41/43.

Тугаринов; есть и другие кандидаты, так что существует надежда вскоре пополнить все священнические вакансии в частях.

Следует отметить, что отец Валентин Руденко обращался к митр. Анастасию с ходатайством о назначении его в один из полков Русского охранного корпуса, но 13 января Владыка отказал, „ввиду крайней нужды в священниках, ощущаемой в пришедших из России казачьих частях“. Как и другим, служившим в сербских приходах священникам, о. Валентину требовался канонический отпуск местного архиерея (в данном случае епископа Нишского), который был предоставлен 17 января, и 8 февраля митр. Анастасий назначил о. В. Руденко полковым священником 1-й казачьей дивизии.

Второму упомянутому в письме митрополита протоиерею – Александру Козлову, ранее служившему настоятелем церкви в Любовии, епископ Шабачский Симон предоставил канонический отпуск 17 февраля, но митр. Анастасий еще 26 января выписал о. Александру командировочное удостоверение в дивизию. Отца Ф. Малашко митрополит назначил полковым священником 6-го Терского казачьего полка 20 марта, хотя епископ Тимочский предоставил о. Феодору канонический отпуск 3 апреля.

Четвертый намеченный священник – бывший законоучитель гимназии в г. Нише о. А. Тугаринов подал прошение о назначении в казачью дивизию и получил канонический отпуск от епископа Нишского. 7 февраля дивизионный священник прот. Евгений Яржемский писал о. Александру: „Главным образом Вам придется поддерживать в людях веру в будущность России, в стариках пробудить веру в Бога, а молодых научить верить в Бога и молиться Богу“. 21 февраля 1944 г. был подписан указ о назначении о. А. Тугаринова в дивизию, но через восемь дней он отказался из-за болезни, и в дальнейшем был приписан сверх штата к русской Свято-Троицкой церкви в Белграде.⁵

Отец Е. Яржемский стал исполнять обязанности дивизионного священника при необычных обстоятельствах. После провозглашения „независимости“ Хорватии в 1941 г. он служил законоучителем русских детей в немецких школах Загреба, затем с созданием (в июне 1942 г.) самопровозглашенной автокефальной Хорватской Православной Церкви под давлением властей 15 августа 1942 г. принял должность священника в загребской церкви. Позднее о. Евгений писал митр. Анастасию: „Сознавая противоканоничность Хорватской Церкви, я всеми силами стремился удержать верующих от общения с этой Церковью, сохранить празднование подвижных и неподвижных праздников по старому стилю. Следствием

⁵ Там же.

этого было запрещение меня в священнослужении и преследование со стороны полицейских и церковных властей“.

Так как 1-я казачья дивизия в основном базировалась в Северной Хорватии, ее командование, стремясь в кратчайший срок заполнить вакансию дивизионного священника, предложила исполнять эту должность прот. Е. Яржемскому. Он ответил согласием, и 4 февраля подал митр. Анастасию прошение о принятии в юрисдикцию Русской Православной Церкви за границей и официальном назначении в казачью дивизию. 7 февраля, учтя желание командования, митрополит назначил о. Евгения дивизионным священником на правах благочинного.

При этом председатель Архиерейского Синода отказал другому, гораздо более известному пастырю – активному участнику работы Всероссийского Поместного Собора 1917-18 гг., бывшему члену Учредительного собрания и Высшего Церковного Совета прот. Владимиру Востокову, служившему настоятелем русского прихода в г. Вршаце (область Банат). 21 января 1944 г. о. Владимир встретился в Панчевском госпитале с генерал-лейтенантом А. Шкуро, хорошо знавшим протоиерея по духовному и литературному труду в России и эмиграции. Знаменитый казачий атаман предложил о. В. Востокову занять должность дивизионного священника при штабе части. 27 января протоиерей написал об этом митр. Анастасию, но 7 февраля Владыка ответил отказом, „так как в отправление обязанностей дивизионного священника уже фактически вступил протоиерей Евгений Яржемский по избранию его начальником дивизии“.⁶

Одновременно с назначением духовенства митр. Анастасий занимался устройством полковых храмов. Так 12 февраля 1944 г. Владыка написал начальнику Управления русской эмиграции в Сербии генерал-майору В. В. Крейтеру, что в связи с открытием новых военных церквей в казачьей дивизии и Русском охранном корпусе ощущается большой недостаток церковной утвари и священных сосудов, и попросил передать для использования в походных храмах утварь церкви 1-го Русского кадетского корпуса. Помимо храмов русских учебных заведений еще одним источником пополнения утвари были пожертвования. В частности в конце февраля владелец мастерской по изготовлению церковных предметов серб А. Т. Трайкович пожертвовал для 1-й казачьей дивизии шесть комплектов священных сосудов и шесть кадил, которые были переданы отцам А. Козлову, Е. Яржемскому и Ф. Малашко.

23 марта 1944 г. генерал Панныц издал приказ, регламентирующий деятельность духовенства дивизии: „Обратить особое внимание на обслуживание войск дивизионными священниками параллельно с веде-

⁶ Там же.

нием просветительной военно-политической работы через начальников частей и культурно-просветительных офицеров. Поэтому я приказываю принять все меры для того, чтобы работа священников всеми мерами была бы поддержана. Командиры частей мне ответственны, чтобы работа священников проводилась бес препятствий, и от отделения 1с/4д в соглашении с командирами частей назначенные часы богослужения точно удерживались бы. Нормальная [воинская] служба, с исключением боевых действий в назначенные часы богослужения отпадает“. Этим же приказом „старший священник“ о. Е. Яржемский (вместе с диаконом Иванченко) был переведен в штаб дивизии и поставлен во главе отделения 4д. Ему официально поручалось управление всеми церковными делами в дивизии и руководство всем дивизионным духовенством.⁷

Получив копию приказа, митр. Анастасий в письме от 13 апреля выразил генералу благодарность. 5 апреля Архиерейский Синод принял определение о награждении к Пасхе прот. Е. Яржемского палицей „за отлично усердную службу его Св. Церкви и проведение правильной организации удовлетворения духовных нужд чинов... дивизии“, а прот. А. Козлова – наперсным крестом от Св. Синода выдаваемым.⁸

Несмотря на первые успехи в организации церковной жизни дивизии проблем оставалось очень много, и, прежде всего, нехватка духовенства. 2 апреля о. Е. Яржемский писал митр. Анастасию: „Приближаются пасхальные праздники, а у нас в дивизии не хватает еще трех священников. Полки 1, 3 и 6 уже по несколько раз обращались послать им священника, но у меня нет никакой возможности их желание удовлетворить. Вчера был в третьем полку, где командир полка просил меня найти какой-либо выход, чтобы к ним был на страстную неделю и Пасху командирован священник. Посоветовавшись с генералом Шкуро и Борисом Николаевичем Карцевым, решил обратиться к Вашему Высокопреосвященству с просьбой командировать в дивизию иеромонаха Адама из Панчева. Я его лично не знаю, но слышал, что он хороший монах и добрый пастырь. Конечно, я не могу гарантировать, что он понравится, и его здесь оставят, но я думаю, что его устроит и какое-либо другое место. Отправляя его в дивизию, смиреннейше прошу Ваше Высокопреосвященство указать ему, чтобы он позаботился взять с собой все необходимое для богослужения: Св. Антиминс, облачение, сосуды, иконы, крест, евангелие, кадило и необходимые богослужебные книги. Без всего этого его приезд не имеет никакого смысла.

Кроме того желательно, чтобы священники, прибывающие в дивизию, привозили с собою все необходимое сразу, а то получается очень некрасивая картина – священник, не успев прибыть в дивизию, отправляется

⁷ Там же.

⁸ Церковная жизнь. 1944. № 5-6. С. 1.

за Св. Антиминсом и церковными вещами и ездит не меньше, как 12 дней. Таким образом, по списку считается в дивизии много священников, а на лицо два-три.

Были и такие случаи, что священник, уезжая за Св. Антиминсом, едет домой и там задерживается до конца отпуска, так что не успевает получить Антиминс и приезжает в часть с пустыми руками и целый месяц не совершает богослужения. Всему этому нужно положить конец, если мы сами себя не хотим дискредитировать. Поэтому мной издано распоряжение по дивизии, что священники дивизии пользуются отпусками наравне со всеми остальными чинами дивизии. Об отпуске священнику командир части сообщает дивизионному священнику для назначения ему временного заместителя из священников соседнего полка. В командировки полковые священники могут быть посланы тоже с согласия и ведома дивизионного священника“.

В резолюции Владыки от 10 апреля говорилось о необходимости немедленно вызвать о. Адама (Бурхана) из Панчева (иеромонах не смог приехать к Пасхе) и предупреждать вновь назначенных в дивизию священников, чтобы они запасались всем необходимым для совершения богослужений и не злоупотребляли отпусками. Чтобы компенсировать отсутствие богослужения в некоторых полках, с благословения Владыки Анастасия пасхальная заутреня передавалась для них по радио.

24 апреля председатель Архиерейского Синода обратился к чинам 1-й казачьей дивизии с Пасхальным посланием: „...Под знаменем креста Вы самоотверженно боритесь со слугами сатаны, принесшими столько зла и бедствий нашей Родине и всему человечеству. Воскресший Спаситель – победитель ада, смерти и всякой силы вражьей, да споборает Вам в Вашем святом деле. Помните, что, где бы Вы не подвизались в борьбе с темными, разрушительными силами, Вы служите не только торжеству правды Божией, но и освобождению Вашей Родины, поруганной и плененной безбожными большевиками. Вместо красного яичка русские православные люди в Белграде жертвуют Вам св. иконостас для Вашей походной церкви. Примите его как наше общее благословение Вам на ратный подвиг и как залог нашей непоколебимой веры в воскресение Руси. В эти тяжелые дни, какие послал нам Господь, у нас одна общая молитва с Вами, да воскреснет Бог и расточатся врази Его и да бежат от лица Его ненавидящие Его. Воскрес Христос – воскреснет и Россия, чтобы снова стать светочем Православия и православной правды и любви для всего мира“.⁹

Весной 1944 г. возник острый конфликт Архиерейского Синода с возглавлявшим неканоничную Хорватскую Православную Церковь ми-

⁹ СА, д. 41/43.

трополитом Гермогеном (Максимовым) – бывшим членом Синода в сане архиепископа, запрещенным митрополитом Анастасием в священнослужении. Сам происходивший из донских казаков митр. Гермоген обратился к командованию 1-й казачьей дивизии с призывом подчинить воинских священников его юрисдикции, перейти при богослужениях на григорианский календарь и возносить молитвы за него и правителя (поглавника) Хорватии А. Павелича.

25 мая о. Е. Яржемский в рапорте митр. Анастасию сообщил об этих притязаниях: „...16 мая я был приглашен в штаб дивизии, где мне было предложено на прочтение письмо арх. Гермогена, в котором он пишет, что ему стало известно, что в дивизии есть священники, которые обслуживают дивизию. Он требует, чтобы все эти священники подали прошение на его имя для утверждения их в должности, а до утверждения их они должны совершать богослужения по новому стилю, во время богослужения поминать его и поглавника; в случае неисполнения этих его требований, он предпримет меры к выполнению его требований. Прочитав письмо, я заявил, что эти требования невыполнимы, и в случае, если бы немецкое командование настаивало на исполнении этих требований, я принужден уйти из дивизии, и думаю также поступят и остальные священники.

Тон письма настолько груб и вызывающий, что буквально всех чинов дивизии, читавших письмо, возмутил. Письмо было датировано 14 апреля, а здесь принято 13 мая. Вчера – 24 мая меня пригласил к себе майор Эльс – докладчик по этому делу. Он подробно интересовался этим делом, отношению к этому вопросу Православных Церквей и пришел к выводу, что требования арх. Гермогена незаконны. На его письмо решено ответить, что ввиду того, что армия немецкая экстерриториальная, то ничье вмешательство в ее дела не допустимо¹⁰.

На этом инцидент не закончился. В докладе от 26 мая о. Е. Яржемский сообщил Владыке Анастасию о том, что митр. Гермоген лично явился в дивизию с соответствующими требованиями. Однако все ее священники остались в каноническом подчинении митр. Анастасия и заявили, что не будут служить в ведении главы Хорватской Церкви. Правда, выяснилось, что некоторые чины дивизии еще в январе 1944 г. обращались к митр. Гермогену с просьбой прислать в часть священников (Владыка не смог этого сделать из-за полного отсутствия у него подходящих кандидатур). В своем письме о. Евгений также подчеркнул, что дивизия в основном состоит из подсоветских людей, и введение нового стиля за богослужением вызвало бы раскол у казаков. Протоиерей также попросил для подтверждения его доказательств о незаконности требований митр. Гермогена прислать определение Синода о запрещении этого архиерея в священнослужении.

¹⁰ Там же.

31 мая конфликт был рассмотрен на заседании Архиерейского Синода, а 16 июня митр. Анастасий написал о проблеме уполномоченному германского Министерства иностранных дел по Юго-Востоку Нойбахеру. Председатель Синода доказывал, что переход в Хорватскую Церковь избранных и назначенных им священников был бы незаконен; дивизия обладает экстерриториальностью, а новый стиль существует только у Живой Церкви (т.е. у обновленцев в СССР). Владыка просил оградить церковную жизнь 1-й дивизии от незаконных притязаний.

19 июня уполномоченный известил о конфликте МИД, порекомендовав по политическим и военным соображениям поддержать позицию митр. Анастасия. В письме в свое посольство в Хорватии германский МИД не одобрил притязаний митр. Гермогена, так как при возможном переводе дивизии из Хорватии в Румынию или Грецию подчинение военного духовенства его юрисдикции теряло всякий смысл. Когда германское посольство 16 августа 1944 г. разъяснило митр. Гермогену положение казачьей дивизии как „экстерриториальной воинской части“, он сказал, что действовал по указанию хорватского Министерства юстиции и культов и теперь отказывается от всякого вмешательства.¹¹

Следует отметить, что во время переговоров с А. Гитлером в Германии 1 марта 1944 г. хорватский премьер-министр Мандич подал жалобу на казачью дивизию и попросил ее вывода из страны. Однако военная ситуация не позволила это сделать, и на переговорах было решено, что дивизия пока должна остаться в Хорватии.¹²

Еще один, правда, гораздо более скромный, конфликт был связан с личностью священника Николая Судоплатова. Он представлял сепаратистские круги части казаков, считавших их отдельным народом, и опиравшихся на стремление некоторых немецких чиновников использовать это течение для раздробления России и русского народа. 7 октября 1943 г. казаки-сепаратисты обратились в Рейхсминистерство церковных дел с просьбой разрешить создать в Берлине самостоятельный приход, объясняя свою позицию следующим образом: „Русское правительство стремилось путем Церкви провести свои русификаторские устремления, как и ассимиляцию русского народа... За границей Русская Церковь заняла в отношении казаков одинаковую политически обусловленную позицию, как и царское правительство, и это обстоятельство казаки тяжело переносят“.

На запрос министерства член Архиерейского Синода РПЦЗ митрополит Берлинский и Германский Серафим (Ляде) 6 ноября 1943 г. ответил, что он в принципе не возражает, „хотя это не чисто религиозное,

¹¹ Politisches Archiv des Auswaertigen Amts (AA), Inland I-D, 4740, 4742.

¹² Institut fuer Zeitgeschichte Muenchen (IfZ), MA 516. Bl. 1087-1089.

а главным образом политическое начинание“. Однако 28 февраля 1944 г. шеф полиции безопасности сообщил, что с его стороны в настоящее время существуют возражения „против создания национальной казачьей церковной общины“.¹³

После получения отказа намечавшийся на пост настоятеля общины о. Н. Судоплатов попытался устроиться на службу в 1-ю казачью дивизию. В конце марта о. Николай приехал в ее штаб и обратился к прот. Е. Яржемскому с просьбой отправить его в полк, ссылаясь на то, что он „послан из Берлина высокопоставленным лицом - приятелем генерала“ Паннывица. Но поскольку у о. Н. Судоплатова не было распоряжения о назначении от митр. Анастасия, дивизионный священник ответил отказом, сказав, что все вакансии заполнены.

9 июня Владыка Анастасий написал митр. Серафиму (Ляде), что в 1-ю казачью дивизию требуются еще пять священников, в Югославии больше нет кандидатов, а в Германии имеется несколько десятков эвакуированных (с оккупированных восточных территорий) священнослужителей. В связи с этим председатель Архиерейского Синода просил подобрать пять подходящих священников, которые будут в чине гауптмана (капитана), и их семьи получают соответствующие пособия (около 21 тыс. динар). Митр. Анастасий отметил, что казаки до сих пор были лишены церковных наставлений, и поэтому нужно подбирать пастырей, подходящих для миссионерской работы, а такие, как Судоплатов, не подходят.

Не сумев проникнуть в дивизию, о. Николай к осени 1944 г. все-таки, получив разрешение полиции безопасности, создал казачий приход в Берлине. В связи с этим митр. Анастасию пришлось вести неприятную переписку с начальником Главного управления казачьих войск генерал-лейтенантом П. Н. Красновым, который в письме от 28 октября сообщал Владыке: „Но вот объясните мне, каким путем, по чьему соизволению и с чьего благословения могла создаться в Берлине особая „казачья церковь“, где священствует богохульствующий развратник г. Николай Судоплатов, донской казак, ничего общего со священством не имеющий. Справка о Судоплатове при сем прилагаю. Нельзя ли через Митрополита Серафима принять меры к закрытию этой церкви и лишению сана о. Судоплатова. Наши военные хлопоты успеха не имели. А от Судоплатова у казаков большой соблазн“.

В другом письме от 29 ноября 1944 г. П. Краснов еще раз отмечал: „Кошунственная „казачья церковь“ в Берлине с г. Николаем Судоплатовым продолжает к великому соблазну верующих невозбранно существовать,

¹³ Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 1470, оп. 1, д. 11, л. 186, 189, 191, 195.

ником не тревожимая“¹⁴. Владыка Анастасий через митр. Серафима пытался ликвидировать общину о. Николая, но удалось ли это точно не известно.¹⁴

Проблема с подбором полного штата духовенства в дивизии (а потом в корпусе) не теряла своей остроты в течение всего 1944 г. Так в письме правителю дел Синодальной канцелярии Г. П. Граббе от 25 мая о. Е. Яржемский писал, что один из полковых священников – о. Тимолай оглох, и его пришлось отправить в госпиталь (а затем вообще в Белград). 22 мая в дивизию с комплектом богослужебных сосудов, пожертвованных А. Т. Трайковичем, был послан свящ. Александр Макаренко; но он прибыл в совершенно изношенной одежде, и вновь уехал в Белград за обмундированием. Таким образом, вместо семи имевшихся по списку священников служило пять, а для заполнения штатных вакансий требовалось еще пять. 14 июня комплект богослужебных предметов был выдан в Синоде иеромонаху Адаму (Бурхану), через четыре дня он прибыл в дивизию и получил назначение в 3-й полк. Назначенный ранее в 5-й полк под командованием И. Н. Кононова о. А. Макаренко не понравился там, и его пришлось перевести в 1-й полк, где отсутствовал священник.

20 июня о. Е. Яржемский сообщил Граббе и о других проблемах церковной жизни дивизии: „Когда я был в Белграде, просил о. Виталия и других батюшек послать нам материал для духовного листка. До сих пор листок выходил один раз в месяц, теперь нам хотелось бы выпускать его хоть раз в неделю. Поэтому усерднейше прошу Вас попросить Ваших батюшек принять участие в издании листка. Темы для статей исключительно духовно-просветительные, абсолютно никакой политики. Размер листка согласно приложенному экземпляру.

По вопросу поездки одного из священников в Ладомирово я разговаривал в дивизии, по-видимому препятствий не будет. Думаю просить командировать о. Валентина Руденко. Как мы уже с Вами условились, он заедет в Белград, а оттуда продолжит путь дальше, получивши от Вас нужные указания. Вот я еще не знаю точно, как туда добраться.

Сегодня получил неприятные вести из Загреба. Там в лазарете лежит около 60 больных и раненых казаков. Вблизи Загреба нет ни одного священника нашей дивизии, этим воспользовались униаты, и начали обхаживать наших казаков – приносят им соответствующую литературу, ведут разлагающие беседы. Как возвращусь из 5 полка, немедленно выеду в Загреб для выяснения обстановки. Мне казалось бы, нужно было бы назначить одного священника, который бы регулярно объезжал лазареты и морально поддерживал раненых и больных. И об этом я буду разговаривать с командиром дивизии. Я имею в виду лазаретного разъездного свя-

¹⁴ СА, д. 41/43, д. 50/44.

щенника потому, что наши казаки разбросаны в нескольких лазаретах и совершенно лишены пастырского руководства. В каждом из лазаретов лежит незначительное количество больных, и в каждом из них содержать священника не согласится командование“.

В ответном письме от 11 июля Г. Граббе согласился с необходимостью священника для объезда находящихся на излечении казаков, и обещал разузнать о подходящей кандидатуре из числа русских священнослужителей, эвакуированных из Румынии. Граббе также выразил согласие с поездкой о. В. Руденко в монастырь прп. Иова (с. Ладомирова, Словакия) для доставки оттуда в дивизию церковной литературы, и сообщил о. Евгению, что игумен Аверкий (Таушев) обещал дать материал для духовного листка.¹⁵

7 июля о. Е. Яржемский попросил благословение митр. Анастасия на проведение собрания священнослужителей дивизии „для выработки общей программы работы духовенства в воинских частях и обмена впечатлениями за полгода работы“. Состоявшийся 20-21 июля дивизионный пастырский съезд (на заседаниях которого присутствовал генерал Панновиц) послал митрополиту приветствие, просьбу на благословение работы, а затем протокол заседаний для утверждения. В ответе Владыки от 4 августа помимо утверждения постановлений съезда содержались конкретные указания по улучшению церковной работы: необходимо принять все меры к тому, чтобы все церкви снабжались в достаточном количестве свечами, установив связь с торговыми фирмами в Загребе и Белграде; по убитым, не получившим христианского отпевания необходимо совершать в полковых храмах заочное; для церквей дивизии следует выписать бланки метрических книг в канцелярии Синода.

Все эти указания были выполнены. Постепенно заполнялись и вакантные должности. Из числа эвакуированных бывших священнослужителей Румынской Духовной Миссии в Транснистрии в июле митр. Анастасий назначил в казачью дивизию священников Иоанна Маслова и Пантелеимона Хапланова. 18 июля митр. Серафим (Ляде) на просьбу Владыки Анастасия о помощи в подборе духовенства ответил, что многие эвакуированные из России в Германию священники согласны служить в Русском охранном корпусе и казачьей дивизии, разрешение на их въезд в Сербию будет дано, но надо поручиться за их политическую благонадежность, а между тем биографии почти всех этих священников не известны.

В ответном письме от 8 августа Владыка Анастасий сообщил, что уже разыскал трех кандидатов в Сербии и Румынии и таким образом пока не хватает еще двух, а может и больше. Председатель Синода просил

¹⁵ Там же, д. 41/43, д. 17/41.

подобрать их, уверяя, что поручение давать не придется, он сообщит военным властям, а те сами организуют приезд священников.¹⁶

7 сентября 1944 г. Архиерейский Синод эвакуировался из Белграда в Вену, но руководство духовенством 1-й казачьей дивизии оставил за собой. 2 октября митр. Анастасий известил о переезде о. Е. Яржемского, указав, что не меняет канонического положения священнослужителей дивизии. Синодальная канцелярия же еще 25 сентября известила о. Евгения, что почту можно высылать на имя священника русской Венской церкви о. Сергия Матвеева. В это время был решен вопрос с экипировкой военного духовенства. 13 сентября генерал добровольческих войск ОКХ (Главного командования армии) известил начальника дивизии, что он согласен с предложениями относительно служебной одежды православных священников, ее необходимо купить или шить на месте в частной мастерской.

В начале сентября германское командование приняло решение о развертывании 1-й казачьей дивизии в корпус. С этой целью был создан специальный орган – Резерв казачьих войск, начальником которого назначили генерал-лейтенанта А. Г. Шкуро. В задачу резерва входил набор добровольцев и мобилизованных в казачьи части. Согласно показаниям А. Шкуро на допросе в советском плену, с сентября 1944 по апрель 1945 гг. он направил в 5-й запасной полк казачьего корпуса около двух тысяч человек.¹⁷

Планируемое создание казачьего корпуса со значительным штатом духовенства вызвало стремление контролировать назначение этих священнослужителей со стороны начальника Главного управления казачьих войск генерал-лейтенанта П. Н. Краснова. Еще 13 октября 1944 г. митр. Анастасий написал ему о важности того, чтобы военные власти не давали священникам никаких назначений без предварительных сношений с Синодом, как это было до сих пор в 1-й казачьей дивизии.

Однако в письме от 23 октября П. Краснов обратил внимание митрополита на существовавшую, по мнению генерала, проблему: „В 1-й казачьей конной дивизии имеется 8 священников, еще не вошедших в казачью епархию и не проверенных. С созданием казачьего корпуса потребуются и еще священники. Является необходимость в назначении им Пастыря-Епископа; в создании особой Донской-Кубанской и Терско-Ставропольской епархии“ (в том числе для Казачьего Стана в Северной Италии).

В ответе от 31 октября Владыка Анастасий опроверг утверждение П. Краснова о непроверенности духовенства дивизии: „Между прочим, Вы упоминаете духовенство 1-ой Казачьей дивизии. Там все священники,

¹⁶ Там же, д. 41/43.

¹⁷ Огороков В. А. Казаки и русское освободительное движение. С. 227; „Казаки со свастикой“. С. 72.

кроме двух, были назначены мною и возглавлены назначенным мною же очень хорошим дивизионным священником протоиереем Евгением Яржемским¹⁸. Не возымело воздействие на председателя Синода и другое письмо генерала от 29 ноября 1944 г., в котором содержалось явное недовольство личностью о. Е. Яржемского: „В 1-ю казачью дивизию назначаются священники ничего общего с казаками не имеющие, и были случаи назначения священников польского происхождения“. В конце концов, П. Краснову пришлось смириться с существующим положением.

Осенью 1944 г. митр. Анастасий уже занимался подбором и назначением духовенства для резервных и запасных казачьих частей. 26 октября он известил митр. Серафима (Ляде), что в связи с решением Архиерейского Синода о сохранении казачьего военного духовенства в ведении Первоиерарха РПЦЗ сделаны два назначения священнослужителей на территории Германской епархии: 14 октября священник 5-го казачьего полка о. Иосиф Перетрухин был назначен в казачьи лагеря Виллах и Доллерсгейм, а 24 октября бывший законоучитель Донского Девичьего института в Югославии прот. Василий Боцановский назначен военным священником при штабе атамана Донского казачьего войска генерал-лейтенанта Г. В. Татаркина в Виллахе. Митрополит Серафим также помогал в пополнении духовенства беженцами с Востока. Так 30 октября 1944 г. в 1-ю казачью дивизию был направлен эвакуированный с Воьльни и проживавший в Вене прот. Георгий Якимович, а 12 февраля 1945 г. священником учебного запасного казачьего полка назначен бывший священник Минской епархии Гавриил Зубов.¹⁸

В конце 1944 г. военная ситуация на Балканах резко обострилась, и казачьей дивизии пришлось вести тяжелые бои с наступающими болгарскими и югославскими партизанскими частями. 25 декабря 1944 г., в Рождество по новому стилю, казаки впервые вступили в бой с советскими войсками: на реке Драве выдержали сражение с 233-й стрелковой Кременчугско-Знаменской дивизией. Некоторые историки даже называют этот бой „последней битвой гражданской войны“.¹⁹

После того, как казачья дивизия показала свою высокую боеспособность, в феврале 1945 г. она была реорганизована в 15-й казачий кавалерийский корпус (приказом от 12 февраля) и передана из состава вермахта в подчинение войск СС. Генерал Х. Паннвиц, не являясь приверженцем нацизма, смотрел на смену командования лишь как на возможность бесперебойного снабжения оружием и снаряжением. С другой стороны рейхсфюрер СС Г. Гиммлер признал необязательность для казаков эсесовских званий и знаков отличия.

¹⁸ СА, д. 38/43.

¹⁹ Келин Н. А. Указ. соч. С. 309-310.

В состав корпуса было включено несколько созданных ранее отдельных казачьих частей, преобразованных вместе с уже существовавшими конными полками в две дивизии; 5-й Донской полк Кононова был развернут в 1-ю пластунскую бригаду, оставшуюся под его командованием. Командирами дивизий назначили немецких офицеров: 1-й – полковника Вагнера, 2-й – полковника Шульца. На 1 апреля 1945 г. корпус включал шесть конных полков (1-й Донской полк, 2-й Сибирский полк, 3-й Кубанский полк, 4-й Кубанский полк, 6-й Урало-Терский полк, 7-й казачий полк), двух пеших пластунских полков (5-й Донской полк, 8-й казачий полк), разведдивизиона, танкового батальона, батальона штурмового оружия, трех артиллерийских дивизионов, двух саперных батальонов, а также различных служб управления, обеспечения, снабжения и связи. Общая численность корпуса на 15 апреля составляла 33142 человек.²⁰

12 февраля прот. Е. Яржемский в рапорте митр. Анастасию известил Владыку, что 1-я казачья дивизия развернута в корпус, сам он остался при штабе и предлагает назначить: дивизионным священником 1-й дивизии - прот. Валентина Руденко (ранее дивизионного миссионера, окормлявшего транспортный отряд и медицинские части), священником 2-й дивизии - прот. Александра Козлова, священником 1-й пластунской бригады - иерея Феодора Медведева (ранее священника 2-го артиллерийского дивизиона). В тот же день Архиерейский Синод назначил о. Е. Яржемского корпусным священником, произвел все предложенные о. Евгением назначения, возвел в сан протодиакона служившего при корпусной церкви диакона Маркиана Пастырова, наградил наперсным крестом священников Феодора Медведева и Феодора Малашко (служившего в 6-м Терском полку), а корпусного священника – золотым наперсным крестом с украшениями.

Одновременно началось пополнение духовенства корпуса. 12 февраля митр. Анастасий направил свящ. Георгия Трунова из Македонии во 2-й Сибирский полк и назначил законоучителем при 3-м эскадроне молодых казаков запасного полка прот. Василия Бошановского, 13 февраля назначил священником 1-го артиллерийского дивизиона иеромонаха Арсения (Серина, ранее служившего в сербской церкви Вены), 24 февраля направил в корпус эвакуированного с Украины прот. Петра Ершова, а 7 марта утвердил в должности священника 8-го казачьего полка прот. Анатолия Червонецкого (эвакуированного из Харьковской области).²¹

²⁰ Огороков В. А. *Казаки и русское освободительное движение*. С. 227-228; Его же. *Антисоветские формирования в годы Второй мировой войны*. С. 64; Черкасов К. *Меж двух огней*. Кн. 2. С. 186-187; Алдан А. Г. *Армия обреченных*. Нью-Йорк, 1969. С. 41; Александров К. *Армия генерала Власова 1944–1945*. М., 2006. С. 339.

²¹ СА, д. 41/43.

Общее число священнослужителей корпуса должно было составить не менее 16 человек. В замечаниях Синода на проект „Положения о русском военном духовенстве“, составленном 30 марта 1945 г. в Карлсбаде игуменом Никоном (Рклицким) говорилось, что в 1-й казачьей дивизии первоначально был только один священник, когда его оказалось недостаточно прибавили еще, и вскоре выяснилась необходимость иметь как минимум одного священника на полк. Поэтому в казачьем корпусе намечаются: при штабах корпуса, дивизий и пластунской бригады – по одному священнику и также по одному священнику в каждом полку и артиллерийских дивизионах.²²

В это время митр. Анастасий считал вакантными в корпусе следующие должности военных священников: 2-го артиллерийского дивизиона, 3-го полка (если не прибыл о. Николай Чистяков), 6-го полка (после предполагаемого увольнения о. Александра Макаренкова) и запасного полка (если отменят назначение о. Василия Бошановского). В качестве кандидатов на их замещение митрополит наметил ряд эвакуированных из Прибалтики и Югославии священнослужителей: протоиереев Тимофея Кулешова, Иоанна Легкого, иереев Сергия Каргая, Анатолия Миловидова, Мирона Прокоповича, Сергия Липского, Василия Салтовца и протодиакона Василия Мельникова. Вскоре все вакантные должности были заняты.²³

Продолжал митр. Анастасий и назначать священнослужителей в различные лагеря для подготовки резервных и запасных казачьих частей. Так 6 апреля 1945 г. с соответствующей просьбой к Владыке обратился атаман Кубанского казачьего войска генерал-майор В. Г. Науменко: „Город Кемптен [Бавария] в настоящее время является центром сосредоточения казачества. Там в настоящее время сосредоточено несколько десятков казачьих семейств, а в ближайшее время ожидается прибытие туда большого числа казаков. Прошу Вашего распоряжения о назначении туда священника для обслуживания духовных потребностей названных православных людей. В Кемптене нет ни помещения для церковных служб, ни одежд, ни церковной утвари. Помещение для жилья священника и для совершения церковных служб мы устроим, что же касается всего остального, то прошу об обеспечении священника таковым“. Просьба генерала была вскоре удовлетворена.²⁴

Весной 1945 г. произошло включение 15-го казачьего кавалерийского корпуса в состав вооруженных сил Комитета освобождения народов России (КОНР) под командованием генерал-лейтенанта А. А. Власова. 24 марта в Вировитице (Хорватия) состоялся Всеказачий съезд под пред-

²² Там же, д. 51/44, д. 48а/44.

²³ Там же, д. 51/44.

²⁴ Там же, д. 50/44.

седательством служившего в 6-м Терском полку корпуса Н. Л. Кулакова, который изложил следующую программу: немедленное подчинение всех казачьих частей главнокомандующему вооруженными силами КОНР А. Власову; удаление из состава частей немецких офицеров, не понимающих устремлений казаков; установление связи с военным министром югославского правительства в изгнании и командиром четников генералом Д. Михайловичем; сосредоточение всех казачьих формирований в районе Зальцбург-Клагенфурт (Австрия) с целью создания ударной армии. Съезд принял основные положения этой программы, избрал походным атаманом командира корпуса генерал-лейтенанта (с 1 апреля 1944 г.) Х. Паннвица, а начальником штаба при нем командира пластунской бригады И. Н. Кононова (с 1 апреля 1945 г. генерал-майора).

20 апреля 1945 г. вхождение казачьих войск в состав вооруженных сил КОНР и избрание Паннвица походным атаманом было утверждено приказом А. Власова. 30 апреля командир 15-го казачьего кавалерийского корпуса написал письмо Власову, заверяя его в своей полной преданности: „Сейчас я поставил себе задачу – собрать все казачьи части в одну мощную боевую единицу, которая будет верным авангардом Армии Освобождения Народов России под Вашим командованием“. За два дня до этого Г. Гиммлер, которому формально подчинялся 15-й корпус, санкционировал решение о его переходе под верховное командование А. Власова. С этого времени корпус числился в составе вооруженных сил КОНР, а генерал Паннвиц – в подчинении власовского штаба.²⁵

8 мая командование корпуса узнало о капитуляции Германии, но приняло решение пробиваться на территорию Австрии; 10 мая части казаков перешли через Драву в районе Лавамюнда, причем замыкающие отряды вели бои с наступающими югославскими партизанами и болгарскими дивизиями. 11-13 мая корпус в составе 28,2 тыс. человек (из них 1142 немца) сдал оружие англичанам около австрийских городков Фолькермаркт и Фельдкирхен, казаков разместили в нескольких лагерях.

27 мая без всякого предварительного оповещения были арестованы все командиры корпуса, их отвезли в Юденбург и передали офицерам НКВД. С 30 мая в течение недели проходила массовая выдача казаков; многие из них, не желая оказаться в советских лагерях, покончили жизнь самоубийством. Значительная часть казаков убежала в горы и таким образом спаслась. Всего только в Юденбурге органам НКВД были переданы 17702 военнослужащих корпуса, и еще несколько тысяч - в других местах. В числе выданных оказались священнослужители (не менее семи

²⁵ Науменко В. Г. *Великое предательство. Выдача казаков в Лиенце и других местах 1945–1947*. Сборник документов и материалов. Нью-Йорк, 1970. Т.2. С. 130, 183-184; О कोरोков В. А. *Казаки и русское освободительное движение*. С. 236-241; Хоффман Й. Указ. соч. С. 68-69.

человек), в частности прот. Валентин Руденко, умерший через два года от истощения в советском лагере, и свящ. Феодор Малашко.²⁶

Ряду других священнослужителей 15-го корпуса удалось спастись. Иеромонах Адам (Бурхан), протоиереи Александр Козлов, Феодор Власенко, священник Георгий Трунов вместе с 70 офицерами и казаками упорно сопротивлялись выдаче, доказывая, что они старые эмигранты из Югославии, и сумели в конце мая перебраться в расположение Русского корпуса, чины которого не передавались органам НКВД. Один из этих пастырей – о. Георгий Трунов в 1946 г. создал храмы в лагерях так называемых перемещенных лиц в Клагенфурте, Юденбурге и Граце (скончался он в 1985 г. в Бразилии в сане протопресвитера).²⁷

Последний акт трагедии казаков 15-го корпуса разыгрался в баварском лагере вблизи баварского города Кемптена, где содержалось около 700 казаков запасного полка. Здесь уже в мае была устроена лагерная церковь, под которую приспособили спортивный зал в одном из барakov. Настоятелем этого храма служил протоиерей Владимир Востоков, 30 июня его посетил митрополит Анастасий (Грибановский). Лагерь находился в американской зоне оккупации, и поэтому там было проведено жесткое разделение на старых (белых) эмигрантов и новых, покинувших СССР в годы войны. Репатриации подлежали только последние, которых оказалось 410 человек. Рано утром 12 августа они собрались в лагерной церкви, под которую приспособили спортивный зал; из чувства солидарности сюда пришли и много старых эмигрантов. Изгнание собравшихся из храма и их погрузка в машины проводилась силами военной полиции с применением дубинок и прикладов винтовок. Служившие в лагерной церкви протоиереи Владимир Востоков, Василий Боцановский и Евгений Лызлов пытались спасти свою паству, но безрезультатно. Американцы перешли к стрельбе, причем один священник был ранен в голову.²⁸

Вот как описывает события один из очевидцев: „На повторное требование выйти из церкви и сесть в грузовики никто не отреагировал, и солдаты, отеснив перепуганных пленных к стене, начали вклиниваться в толпу и выхватывать оттуда людей по отдельности. Особенно мрачный колорит придавало этой сцене то, что она происходила в церкви. Американцы прикладами избивали русских до потери сознания, алтарь был опрокинут, иконы разбиты, облачения священнослужителей порваны. Столпившиеся у дверей церкви офицеры НКВД с удовольствием наблюдали за

²⁶ *Очерки к истории Освободительного Движения народов России*. Нью-Йорк, 1965. С. 125-127; Келин Н.А. Указ. соч. С. 316-317; Stadler H., Kofler M., Bergel K. *Flucht in die Hoffnungslosigkeit. Die Kosaken in Osttirol*. Innsbruck, 2005. S. 18-19.

²⁷ Анлева Е. Памяти протопресвитера Георгия Трунова // *Православная Русь*. 1986. № 14. С. 8.

²⁸ Науменко В.Г. Указ. соч. Т. 2. С. 11; *Русский корпус на Балканах во время II великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*. Под ред. Д. П. Вертепова. Нью-Йорк, 1963. С. 390.

энергичными действиями американцев. В конце концов, всех вывели, а на поле боя остались лишь обломки церковной утвари, пятна крови, порванная одежда... Советских граждан отвезли на железнодорожную станцию и посадили в товарный поезд, который отошел в советскую зону только наутро, а за это время многие сумели бежать. Советской границы достигло всего человек сорок²⁹.

По воспоминаниям о. Владимира Востокова после побоища, устроенного в его храме, американцы насильно увезли 125 человек, в том числе двух священников (более 300 казаков скрылись в окрестностях города). Поскольку из этой группы большинство смогло убежать на станции, органам НКВД передали только 48 человек, в числе которых не было священнослужителей.³⁰

Через несколько дней после погрома в Кемптене председатель Архиерейского Синода заявил протест командующему американскими войсками генералу Эйзенхауэру, в котором так описал выдачу казаков: американцы „нашли всех эмигрантов в церкви, горячо молящихся Богу, дабы Он спас их от депортации... они были силой изгнаны из церкви. Женщин и детей солдаты волокли за волосы и били... Священники всячески старались защитить свою паству, но безуспешно. Одного из них, старого и уважаемого священника, выволокли за бороду. У другого священника изо рта сочилась кровь, после того, как один из солдат, стараясь вырвать из его рук крест, ударил его в лицо. Солдаты, преследуя людей, ворвались в алтарь. Иконостас, который отделяет алтарь от храма, был сломан в двух местах, престол был перевернут, несколько икон были брошены на землю. Несколько человек было ранено, двое пытались отравиться: одна женщина, пытаясь спасти своего ребенка, бросила его в окно, но мужчина, который на улице подхватил этого ребенка, был ранен пулей в живот“. Письмо митрополита Анастасия помогла приостановить депортацию, но вернуть выданных было уже невозможно.³¹

Память о выданных и погибших в лагерях казаках жива до сих пор: на православном Свято-Владимирском кладбище в г. Джаксон (штат Нью-Джерси, США) построена и освящена православная часовня в память казаков, выданных в Австрии; в г. Глендоре под Лос-Анжелесом на православном кладбище установлен пятиметровый крест в память казаков и всех участников антисталинского движения в годы II Мировой войны, выданных после окончания войны в ГУЛАГ. В Кельне продолжает существовать „Товарищество 15-го казачьего кавалерийского корпуса“.

²⁹ Келин Н. А. Указ. соч. С. 401.

³⁰ The Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture (New York), Bar Vladimir Vostokov, Box 1.

³¹ Назаров М. *Миссия русской эмиграции*. Т. 1. М., 1994. С. 338-339.

Резиме**Црквени живот 15. козачког коњичког корпуса
у Југославији 1943–1945. године**

Кључне речи: *Руска православна црква (у иностранству), Други светски рат, Козачки корпус, Југославија, свештенство*

У новембру 1943. на подручје Југославије била је из Пољске премештена 1. козачка коњичка дивизија, која је у фебруару 1945. била претворена у 15. козачки коњички корпус. Ово је била једна од најкрупнијих руских антикомунистичких формација за време Другог светског рата. У оперативном смислу корпус је био подређен немачкој команди, а у црквеном Архијерејском синоду Руске православне цркве (у иностранству), који је непосредно бирао његово свештенство. Број свештеника у корпусу у пролеће 1945. године био је не мањи од 16 људи. Црквени живот ове војне формације био је активан: постојале су пуковске и дивизијске цркве, редовно је вршено богослужење, објављивали су и црквени лист итд. Након завршетка рата судбина већине козака овог корпуса је била трагична – њих су изручили органима НКВД и послали су их у совјетске логоре. Свештенство корпуса је углавном избегло репатријацију и касније је служило у саставу Руске православне цркве (у иностранству) у различитим земљама.

УДК 321.74(4-664),1945/1952“
330.342.151.(4-664),1945/1952“

NATIONAL COMMUNISM AND TRANSFORMATION OF OWNERSHIP IN EASTERN EUROPE 1945–1952

Др Марија ОБРАДОВИЋ
Институт за новију историју Србије

ABSTRACT: After Second World War in the countries of Eastern Europe i.e. the countries of „people’s democracy“, Party State was not created by direct revolutionary action (by the destruction of existing and the building a new political and state institutions of power) but by structural transformation of political institutions. The gaining of economic power by a Party state was very complex, because of „gradual and cautious policy“ of economic and political changes in those countries, as well as relationship of political and social forces on the interior and international level. On the other hand, for „People’s state“, gaining economic power was of crucial importance for the stabilization, maintaining and functioning of political power, because establishing of control over the process of social reproduction made it possible for Party state to control also the social relations and processes in it’s entirety, and so that consolidate it’s power without a wider application of an open and massive terror over population.

The introduction of state ownership over means of production and a planned management in the countries of so-called „people’s democracy“ was linked to the process of structural assimilation of political structure of these countries and international relations between 1946–1947. In that period, coalition governments in these countries were relatively politically significant, although they were socially and politically limited.

Key words: Nationalism, communism and Eastern Europe

The events in Eastern Europe since 1989 and especially dissolution and atrocity of Yugoslavia have reinforced the central importance of nationalism in Eastern European history of political evolution and upheaval.

Some authors, as Immanuel Wallerstein, argued that the ethnic conflicts would be the main characteristic of the history of the 21st century, due to the global crisis of the world capitalistic system.¹ Others allege that the anguish and disorientation which finds expression in the hunger to belong, and hence in the „politics of identity“, is no more a force of history than the hunger for „law and order“ which is an equally understandable response to another aspect of social disorganization. Moreover, E. J. Hobsbawm alleges that in the case of the western ex-communist societies this social disorientation is intensified by the collapse of life, as most of the inhabitants have known it and learned to live it. Furthermore, he asserts that in post-communist societies ethnic or national identity is above all a device for defining the community of the innocent and identifying the guilty who are responsible for „our“ predicament; especially once communist regimes are not longer there to function as scapegoats. In the case of Poland, anti-Semitism continues to explain Polish ills in the total absence of Jews. Hobsbawm claims that: „...it was great achievement of the communist regimes in multinational countries to limit the disastrous effects of nationalism within them. The Yugoslav revolution succeeded in preventing the nationalities within its state frontiers from massacring each other almost certainly for longer than ever before in their history, though this achievement has now unfortunately crumbled“.²

National Communism and the Cold War

The notion of national communism was widely used in the Western historiography during the 50s and 60s. This term indicated that some Communist governments of the Eastern Europe tended to conduct a relatively independent foreign policy in relation to the USSR during the period 1948–1968.³ In other

¹ Immanuel Wallerstein, *Utopistics or Historical Choices of the Twenty-First Century*, The New Press, 1998.

² E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth and Reality*, Czmbridge University Press, 1992, p.180.

³ For the first time this tendency has emerged as the well-known Soviet-Yugoslav split. In 1947, Stalin decided to create a physical and ideological impenetrable barrier around the Soviet Union. The Eastern European „buffer states“ would have been turned into the Soviet strategy defense line. The reason for this Soviet policy was the implementation of the European Recovery Program, the so-called Marshall Aid. The first step was the establishment of the Communist Information Bureau (Cominform). At the conference held from the 2d to the 27th of September 1947 in Szklarska Poreba, Stalin and Andrei Zhdanov proposed the creation of the Cominform. It was a forum for the official interference of the Soviet Party into the domestic affairs of the Eastern European countries. The purpose of this forum was to prevent the spread of Western influence into the Eastern European countries, since Poland and Czechoslovakia had already planned to accept

words, national communism implied a resistance to the over lordship of Kremlin. In this context, some historians had used the term „Balkan Communism“ to denote the post-war development of the Communist regimes in Yugoslavia, Rumania, and Albania, determined by their specific position in international relations. Such usage of the term national communism reflected the impact of the international bloc division on the post-war historiography.

The United States' guiding principles during the Cold War were embodied in its policy of Containment. Developed by George Kennan,⁴ the US diplomat and historian, the doctrine of Containment rested on the thesis that the Soviet foreign policy was rooted in a system that combined traditional Russian expansionism with the Communist ideology, which viewed capitalist powers as irrevocably hostile. The Soviet aim of the „total destruction of rival power“, occasioned by the same goal in American foreign policy, became the transformation of the Soviet society. Consequently, the United States tended to become involved with a long struggle counteracting and containing the aspirations of the rival power until the Soviet system collapsed. Translated into an operational foreign policy, Containment provided the conceptual framework, direction and scope of the US foreign policy until the end of the Cold War.

One of the aims of the Containment policy was the prevention of the further expansionism of the USSR's influence in Europe. For that purpose, the United States embarked on a massive economic reconstruction of Western Europe under the Marshall Plan, a military build-up through the NATO, and the Truman Doctrine, the grant of aid to Greece and Turkey.

the Marshall Aid. When Stalin decided to build the defense network, he realized that its significance for the Soviet Union was directly proportionate to Moscow's ability to control the foreign and domestic actions of the National Communist regimes in Eastern Europe. Stalin understood the simple political truth that the trustworthiest ally is one totally dependent upon the Soviet Union for its own political power - a local agent of the Soviet authority. The only leader of these National Communist parties in Eastern Europe who did not solely owe his political authority to Stalin was Tito, the leader of the Yugoslav Communists. The Yugoslav Communists' path to victory differed from that of other Eastern European parties. Soviet aid played a less significant role in the process of liberation of Yugoslavia than in other Eastern European countries. Tito ruled the nation without Soviet troops. However, there were mild disagreements in the post-war years that assumed awesome proportions in 1948, and on the 28th of June of that year the Yugoslavian Communist Party was expelled from the Cominform. Thus, due to the Soviet Union political doctrine, which still equated the success of Communism with that of the USSR, Tito had to go. He had to be dismissed, not because he was a bad Stalinist, but because he was a good one. Yugoslavia was the first to refer to itself as a „People's Democracy“. It was completely contrary to Stalin's plans in 1947-1948. Tito's distinction between the ideological and the states' interests is crucial. Tito had claimed no right other than the one established by Stalin, that of a nation to create Socialism within the confines of its own borders under its own national leadership. It was not the content of Yugoslav policy that was to divide Moscow and Belgrade. The issue was in which city the policy would be made.

⁴ G. Kennan, *Memoirs 1925-1950*. Little, Brown and Company, Boston, 1967, pp. 271-297; G. Kennan, „The Sources of Soviet Conduct“. *Foreign Affairs*, vol. 25, No. 4 (July 1947), pp. 571-589.

Due to the rivalry between the USA And the USSR, the control of the European political events and the tendencies in Eastern European countries were observed and assessed by the superpowers with regard to their own interests.

During the whole period of the Cold War, the USA strove, parallel with the policy of Containment, to pull some of the Eastern European countries away from the Soviet Union's sphere of interest. In the course of this strategy, the USA supported even the Eastern European communist leadership, which attempted to conduct a relatively independent foreign policy and to not be under the absolute control of Moscow.

Thus, the tendency of some communist leadership to free them from Soviet guardianship to establish a political and economic cooperation with the Western countries was named national communism in Anglo-American literature. The USA sought to encourage spreading of this tendency among the Eastern European communist governments, especially during the late 1940s and the 1950s, in order to weaken the soviet bloc in Europe. Apparently, the American support to some communist regimes in Eastern Europe was tactically motivated in order to pull the Eastern European countries a way from the soviet bloc and to change their communist system into the capitalist system.

The American and Western European strategist considered that the best way to achieve these goals has to encourage the nationalist political tendencies in Eastern Europe. The USSR in the inter-war supported the same political tendencies in Eastern European countries period and in the last year of the Second World War. In that period, USSR intended to sovietize the Eastern European societies in order to establish its political domination in this region.

During the whole 20th century the main political ideology in Eastern Europe was nationalism. Because of that, nationalist Eastern European political elites and movements had been supported by the Great Powers, such as the Great Britain, France, Germany, the Soviet Union and the USA, which were interested in establishment and maintaining their influences in this geopolitical region. Predominance of nationalism over liberalism and socialism in Eastern Europe was caused by its backwardness. Both liberal and communist modernization failed there. Moreover, these societies not only faced the problem of national emancipation, but also the problem of development and modernization.

Unsuccessful modernization of Eastern Europe and grievances of its peoples determined the social basis of communist movements and the phenomena of national communism.

In this study, I would like to propose a new approach to the concept of national communism. It will be argued that the political and economic system of national communism occurred, in the historical sense, as a type of communist modernization of the Eastern European societies after the Second Ward War.

The political formula of national communism combined the one-party political system and the state owned property system with the policy of national and social emancipation of the peasants through the redistribution of land.

In order to describe social and political bases of national communism in Eastern Europe after the Second World War, the following issues are highlighted in this study. The first part examines the notion of national communism. In the second part the geopolitical position of Eastern Europe as the European periphery is taken into consideration. The central part of study is devoted to the analysis of the historical and social sources of Eastern European national communism and to the issue of the communist policy towards the question of the borders and towards the question of the right to land.

National Communism and Modernization

National communism can be defined as a type of national states in the period after the Second World War. This type of national states had the form of a Party State and was characterized by state property and a state-controlled economy, as well as by the one party monopoly to formulate and represent the social and national interests. The important element of national communism was the Communist welfare state, which provided social security for a large part of the society (full employment, health insurance, free education, etc.).

National communism can be analyzed as a specific ideology and a concrete historical phenomenon. It was a project and an attempt of modernization in Eastern European countries. It failed. V. I. Lenin had formulated this concept as the way for social changes and for overcoming the backwardness of the society. After the Second World War this concept of social development was implemented in Eastern Europe. According to this conception, the overcoming of the backwardness is possible only through centralized state mobilization of productive resources and through organizing and regulating enterprises on the basis of state property and planning. The goal of the Eastern European revolution was not only to bring about changes in the property status, but also to establish a government by the proletariat, i.e. „the synchronization of the production relations with the production forces“, as suggested by Marx and the Western Socialists. In fact, the aim of this revolution was the modernization of the society as well as the overcoming of the economic and technological backwardness and the achievement of the Western countries level of production. The Eastern European revolution was an instrument of national emancipation. Naimark suggests that „these revolutions in their own time need to be seen as ‘incorporating’ nationalist aims, in some senses of being nationalist revolution themselves, fulfilling the goals and purposes of national movements in the countries and reflecting racialist components of inter-war and especially wartime Eastern European political

ideologies“.⁵ After the Second World War, the Communist parties in all Eastern European countries succeeded in representing both the proletarian and nationalist interests. The important feature of national communism was autarkic development policies and economic independence from any nation, which is believed to be unfriendly.

Eastern Europe as the European Periphery

The term Eastern Europe has been used to describe a complex of geographical, historical, cultural and political factors that mark this area off from other parts of the continent. It is currently employed to refer to the tier of small states that lie between Germany and Russia. In political terms, Eastern Europe may be defined as an area positioned between Germany and Russia, subjected to the direct influence of these two countries (many of the nations lived under their occupation), or, subjected to their indirect influence (the powers rivaled each other, particularly in the Balkans).

Agnes Heller and Ferenc Fehér suggested that Yalta created a geographical entity, Eastern Europe, which as a polity or a community of destiny had never existed before. According to them, certain nations or ethnic groups of this geographically defined region had a long prehistory of political sovereignty, while others had always been integrated into larger conglomerates of countries or regional monarchies.⁶

Contrary to this opinion, Jerzy Tomaszewski and Gordon Skilling denote Eastern Europe as the region, which has several historically created features in common. In the past, the major factor affecting this region was that, eastward of the conventional borderline running along the River Elba and further up to Trieste, serfdom predominated in the final stage of feudalism, and this resulted in feudal conditions that remain here longer than in most West European countries. Almost all Eastern Europeans shared in common backwardness of economic development that condemned most of them, whatever their nationality or location, to a life of hard work and poverty. In the inter-war years, the continent was divided distinctly into what had been called „the two Europe, the farming and the industrial“. A line drawn from Riga to Trieste bisected Europe, the population to the east overwhelmingly occupied in agriculture and that to the west, by majority, in industry, transport, trade and services. Czechoslovakia, with only 33 per cent

⁵ N. Naimark, „Nationalism in the East European Revolution, 1944–1947“. Paper presented at the Conference „Remembering, Adapting, Overcoming the Legacy of World War Two in Europe“, New York, New York University, April 24–27, 1997, p. 3.

⁶ A. Heller, F. Fehér, *From Yalta to Glasnost. The Dismantling of Stalin's Empire*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, p. 16.

of her population in agriculture, was unique in an area where this proportion was normally over 60 per cent, in the Balkans even above 75 per cent.⁷

In the League of Nations publication from 1945, entitled „Economic Demography of Eastern and Southern Europe“, Wilbert Moor described in the following terms that the division of Europe into the developed Western Europe was the core and that the underdeveloped Eastern Europe was the periphery:

„If one were to draw a circle on a map of Europe, with a centre in the North Sea off the English Coast having a radius of some 800 miles, this division of the European continent would approximate the boundary between the relatively prosperous industrial economies of the North and West and the relatively undeveloped and predominantly agrarian economies of the South and East. Within the area of the circle would lie most of the major commercial and industrial centres of Europe, and the regions with virtually stationary populations; beyond its borders would lie countries of meagre wealth and growing populations.

Despite Europe's historical role as the center of modern industrialism, the continent retains its remarkably divergent economic systems. The industrial expansion and complex market organization, characteristic of North-western Europe, have made slight inroads into the belt of the agrarian states in Eastern and Southern Europe.“⁸

On the eve of the Second World War, Eastern Europe suffered from numerous unsolved political and social problems, such as the agrarian and national questions, the lack of democratic forms of power, and the worker's question. All of these problems determined both the Eastern European Fascist ideology and movements and the Eastern European National Communism development, some adopted the attitudes of Fascist Germany, while others the values of Soviet Russia.

Origins of the Eastern European National Communism

National communism resulted from the Second World War. However, it was neither the consequence of the Soviet military supremacy in Eastern Europe during the final operations against the Nazi Germany, nor the challenge to the sovietization of Eastern Europe. My thesis is therefore that the post-war reconstruction of the Eastern European countries founded on national communism was a result of various historical tendencies. I argue that the backwardness of the Eastern European area determined both its wartime and its post-war political strategies. The backwardness of this region, as a long-term historical tendency,

⁷ J. Tomaszewski, *The Socialist Regimes of East Central Europe. Their Establishment and Consolidation 1944–1967*. Rutledge; London, 1989, G. Skilling, *The Governments of Communist East Europe*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1966.

⁸ W. Moor, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. Arno Press, New York, 1972, pp. 17 and 27.

as well as the pre-war and war experience of the people and the Allies war victory were the main determinants of the rise of the Eastern European National Communism.

There is no uniform interpretation of the origins of Communism in Eastern Europe. According to one opinion the rise of the Eastern European Communism can be seen as a consequence of the Soviet military predominance during the German retreat from the Eastern European area after the Stalin grad battle. In this view, the economic and relating social problems in this region are not regarded as an important factor, which had contributed to the acceptance of Communism in Eastern Europe, although the significance of this factor is not completely disregarded. David Turnock is a typical representative of this scholarship. He writes:

„With the benefit of hindsight communism may be seen as a latent political force in Eastern Europe in 1945, generated by dissatisfaction with western-inspired strategies of economic development and interest in at least certain elements of the Soviet system. However it would be wrong to suppose that the economic problems created an inevitable communist takeover. The war situation was crucial.

As R.L. Wolf argues for the Balkans, one of the chief reasons for the communist successes was obviously military: it was the Soviet Union whose armies defeated and invaded Romania and Bulgaria and completed the expulsion of Germans from Yugoslavia. There were no British or American troops in Southeast Europe.

The same applied in Hungary, Poland, and in most of Czechoslovakia. Developments might have followed a very different course had there been a landing by the western allies in the Balkans and much regret had been expressed that no operation comparable with the advance from Thessalonica in the First World War was mounted. The issue has been widely debated on account of the supposition that Churchill was in favor of such a strategy (being keenly aware of Soviet intentions) but was pressed by the Americans to agree to landings in France and Italy instead.⁹

In terms of this line of reasoning, the development in the individual countries of Eastern Europe was directly connected with the policies and interests of the big powers. Hence, the decisions as to which armies, those of Western Allies or of the Soviet Union, would liberate the individual countries were of great political importance. Jerzy Tomaszewski suggests that the Allies decision to establish the zones of military actions bore important political consequences. Thus, the Allied Control Commission set up in Italy, Bulgaria, Romania, and Hungary were a powerful instrument for controlling the internal situation of these countries. In Italy, the Western Allies took the opportunity to weaken the political position of the Communists. On the other hand, the Soviet occupational troops ruled out any possibility of left-wing opponents engineering a coup d'état.¹⁰

⁹ D. Turnock, *Eastern Europe: An Economic and Political Geography*. Sage, London, 1989, p. 15.

¹⁰ J. Tomaszewski, *The Socialist Regimes of East Central Europe. Their Establishment and Consolidation 1944–1967*. Rutledge, London, 1989, pp. 13 and 14.

These scholars assumed that the Yalta and Teheran Agreements were reached with the USSR on combined operations against Germany, defining the respective zones of action and assigning to the Soviet forces exclusive responsibility in almost all parts of Eastern Europe. Marginal efforts by the West to take limited actions beyond the lines of demarcation, such as the offer of air assistance to the revolt in Warsaw or to the Slovak uprising, or of military aid to Prague in the closing hours of the war, were frustrated by the unwillingness of the Soviet Union to permit such measures in what it regarded as its exclusive military domain.

The second type of scholarship takes into account the impact both of internal social and political situations in Eastern Europe at the end of the war and the influence of the Great Powers.

In the second half of the 1960s, Gordon Skilling suggested that the predominant position of the USSR in Eastern Europe had been the result of a combination of military and political factors. Thus, the Soviet pre-eminence reflected, not only the fortunes and the diplomacy of the war, but also the pre-war diplomatic constellation in Europe. He puts forward:

„The rise of communism in Eastern Europe was greatly influenced by the political and economic conditions as well as the historical and cultural experiences of each of the states concerned. To what extent, the question must be posed, was communism forced on entirely unwilling people, and to what extent did it represent a spontaneous outgrowth of economic and social discontent and of political and historical inclinations? How far were Soviet military presence and diplomatic paramount aided by positive attitudes toward communism and the Soviet Union, or by the absence of viable and attractive political and social alternatives? Was the pre-war experience of these people such as to encourage a hopeful response to the communist offers and to discourage a return to a political and social order reminiscent of that era? ... Answers to these questions are complex and presuppose a knowledge of the inter-war experience of these nations, their economic and social setting, their ethnic and religious composition, their cultural and historical patterns and traditions, and their political experiences.“¹¹

Discussing the demise of the „Yalta system“ in Eastern Europe, Agnes Heller and Ference Fehér argue that the least and not the most fecund period in which it was possible to produce alternative solutions to the „Yalta system“ had been precisely the immediate post-war era. According to them, the opposition forces faced deep internal divisions within their respective nations and they lacked contact with one another in the artificially created supranational space of Eastern Europe. The non-communistic political actors in the Eastern European countries had no serious moral and political prestige accumulated in the war. They were heavily sedated by illusions of Western Powers' willingness and capability to act on behalf of Eastern Europe, and they were also entangled in a social struggle

¹¹ G. Skilling, *The Governments of Communist East Europe*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1966, p. 6.

with the Communists. Heller and Fehér emphasize that the Soviet system seemed to offer a viable alternative to the tremendous pre-war backwardness of the region, an alternative that temporarily attracted a considerable part of the populace. „...the communists had no chance whatsoever of gaining even a temporary electoral majority, they did however have a considerable electorate in each country, since they were advocating issues of modernization long overdue in these backward areas.“¹² National unity against Yalta on this basis was not possible. The dormant national communists were secretly dreaming about their own „separate ways“ of the dictatorship of the proletariat or were hatching stillborn plans of supranational confederations, non-communist and anti-Communist parties – without support from the West – they all were fighting a lost battle.

In the Soviet post-war propaganda literature, it was suggested that the Soviet Union had been the direct liberator of the countries of Eastern Europe from Fascist enslavement. It was emphasized that the Soviet Army had liberated those countries not only from foreign yoke and had ensured them their national freedom, „but by its presence it exerted a mighty revolutionary influence on the march of events, strengthened the revolutionary energy of the popular masses and accelerated historical processes.

Secondly, the Soviet Union frustrated Anglo-American intervention in the countries of central and south-eastern Europe. The Anglo-American imperialists are known to have sought to land their troops in Albania, Bulgaria, to break through to Czechoslovakia, Poland and Hungary, and to reach there before the Soviet Army. It is quite clear that had the British and American troops entered these countries, the ruling circles in the U.S. and Britain would have done their utmost to prevent the victory of People's Democracy. The Soviet Union saved the countries of central and South Europe from new intervention and from new imperialist oppression, thereby rendering the working people of Central and south-eastern Europe great assistance in establishing a new, revolutionary power – People's Democracy.

Hence, far from interfering in the domestic affairs of the central and south-eastern European countries, the USSR sheltered them from Anglo-American interference, from Anglo-American military intervention.

Thirdly, in the course of the war against the Hitlerite Germany the Soviet Army smashed her allies, the armed forces of the fascist reaction, in Rumania, Hungary and Bulgaria. The working class of those countries would have required immense strength and energy to annihilate the armed forces of native fascists, but that was done during the war by the Soviet Union.

The Soviet Army drove out the Hitlerite troops and smashed the Hitlerite violence machine in Poland and Czechoslovakia. Furthermore, the presence of the

¹² A. Heller, F. Fehér, *From Yalta to Glasnost. The Dismantling of Stalin's Empire*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, p. 16.

Soviet troops prevented the reactionary circles in those countries from creating and developing armed forces of counterrevolution of any notable size, though such attempts, some extremely energetic, took place, for instance, in Poland.

Immediately following their establishment, international imperialism fiercely attacked the young people's democratic regimes. The ruling circles of the U.S.A. and Britain pursued a policy of blackmail, intimidation, and slander against the People's Democracies, and exerted political and economic pressure upon them. They tried by various means to interfere in the domestic affairs of those countries, and desperately strove to restore anti-popular, reactionary regimes.

The USSR, always a champion of the peoples' independence, made use of its high international prestige and helped the People's Democracies to repel the attacks of the imperialist forces, paralyzed the attempts of the ruling circles in the U.S.A. and Britain to interfere in the domestic affairs of those countries, helped them to uphold their freedom and independence and to strengthen their international position.¹³

Hence, according to the unsophisticated post-war Soviet propaganda, „People's Democracy“ has become victorious in the course of the powerful anti-Fascist movement of the laboring masses under the leadership of the working class and its revolutionary vanguard, the Communist parties. „The Soviet Union created favorable conditions for the victory of People's Democracy and helped to establish it. But the emergence of popular governments should be regarded as the result of the activity of internal forces, as the result of the revolutionary struggle of the popular masses under the leadership of the working class.“¹⁴

The East European „People's Democracy“

During the immediate post-war years, (1945–47), the Communist parties in the Eastern European countries did not deny the legitimacy of the parliamentary democracy institutions. They also did not publicly declare their political systems to be of the Soviet type, as the Bolshevik party did during the October Revolution in Russia. Namely, the Eastern European Communist parties were conducting their activities through both parliamentary and informal extra-parliamentary channels, in order to seize power and take to control over the army, police, courts, the local governments, trade unions and the mass media. The result of this process was the creation of the Party State.

Thus, the political system of the Eastern European states that during the period of 1945–47 it was based on two different political structures: (1) the old, traditional, democratic structure, and (2) the new, revolutionary structure. This

¹³ A. Sobolev, *People's Democracy. A New Form of Political Organisation of Society*, Foreign Languages Publishing House, 1954, Moscow, pp. 18–21.

¹⁴ *Ibid.* p.23.

type of political systems is denoted as „People’s Democracy“. The process of structural assimilation of the traditional democratic structure by the revolutionary one was the main political process in the system of „People’s Democracy“¹⁵. Gradually, the entire political life was subjected to control of the Party State. Furthermore, the term „People’s Democracy“ denotes the doctrine which enables the Communist parties to form tactical coalitions with all national, social (the „working people“) and anti-Fascist political groups, acting within the social movements which pledged for social modernization, political democracy and national independence in various countries where the USSR sought to establish its political influence.¹⁶

The initial phase of „People’s Democracy“ was characterized by radical change in all spheres of life in Eastern Europe. Industry was nationalized, land tenure revised, the social class structure overturned, national minorities expelled or transformed, and the political patterns revolutionized.

The programmers of political coalitions that had come to power in most Eastern European countries at the end of the war embraced the proposals for social economic reforms prepared during the early war years. The social and economic transformations in the Eastern European countries took place in the aftermath of the war. Various radical measures were taken before the Communists could be able to seize total power. The establishment of the state property through measures of confiscation, agrarian reform and nationalization was of crucial importance for the development of the Party State. These measure, in particular the agrarian reform, pursued by the Communist parties, and was supported by masses and most non-communist parties in all Eastern European countries. For example, in Yugoslavia, the measures of confiscation, agrarian reform and colonization and nationalization¹⁷ were strongly and widely supported by masses as well as by some civic politicians, for instance Dragoljub Jovanovic.¹⁸

As early as the summer of 1945, the workers in Czechoslovakia began to call for nationalization, sometimes even going on strike to support the demands. On 24 October 1945, President Benes signed the Nationalization Decree. The Czechoslovak Communist Party attracted considerably high popular support.

¹⁵ See: Wohforth, Tim. (1968). *The Theory of Structural Assimilation: A Marxist Analysis of the Social Overtures in Eastern Europe, Yugoslavia and China*. New York: A Bulletin Publication.

¹⁶ The Communists built these coalitions within a socially, widely conceptualized organization named the „National Front“. The Communist propaganda emphasized that in the period of the anti-Fascist struggle the working class had formed a firm fighting alliance with the peasantry, the intelligentsia, the urban petty bourgeoisie, and anti-Fascist circles among the middle bourgeoisie. The working class played the leading role in this alliance. See: Obradovic, Marija. (1995). „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945–1952. („*People’s Democracy*“ in Yugoslavia 1945–1952), Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

¹⁷ The Confiscation Decree and Agrarian Reform and Colonization Decree were enacted in 1945 and the Nationalization Decree was put into effect in 1946.

¹⁸ See: Obradovic, Marija. (1995) „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945–1952. („*People’s Democracy*“ in Yugoslavia 1945–1952), Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Around 40 per cent of the electorate during the 1946 elections cast their votes on behalf of this party. In 1946, about 60 per cent of the industrial potential in Czechoslovakia was nationalized. Under the Communists' pressure in Czechoslovakia in 1947, the political parties came to an agreement to place all the remaining enterprises under state control.¹⁹

In 1947, the reconstruction of the social and economic system of Eastern Europe based on the described measures was completed. The preconditions for Communist modernization were created. Next stage was the development of the national economy founded on state directed forcible industrialization and urbanization and planned economy.²⁰

Economy of Party State

By confiscation and nationalization, a state ownership and monopoly over industry was created in these countries and, at the same time, large real properties were fragmented through the land reform, but private ownership over small properties remained. Although there network of the states farm cooperatives was established by the system of obligatory contracts with depressed prices (those measures were called „preparation phase“ a transition from individual to collective production and as measures for „restriction and pressing back“ kulaks) the „People's state“ failed to master the accumulation and agricultural income as whole, because one of it's parts was realized through the free market. As we can see the state ownership itself was not a sufficient condition to achieve the full economic power of Party state, because the state ownership did not make possible the collection of national income as a whole, as well as direct dislocation and distribution of capital. Therefore, the economic plan was necessary. On the other hand, the economic plan was necessary for the Party state in order to realize „socialist industrialization“ which was considered as basis for the development socialist social relations. It was believed that the development of „socialist“ industrialization would become a basis for socialist economy. The economic plan obtained these functions, which were necessary for economic power of Party state, because the state ownership itself was not able to fulfill. The main goal was, as a matter in fact, to make it possible that all parts of the national income could be collected through the financial system and by planning organs during the process of circulation itself, in their first appearance in order to make possible their later division. This process, in the jargon of the state planers in the countries of so-called „People's democracy“ was called „the phase of the first renewed division of the national income“.

¹⁹ Tomszewski, Jerzy. (1989). *The Socialist Regimes of East Central Europe. Their Establishment and Consolidation 1944–1967*. London: Rutledge, p. 81.

²⁰ See: Obradovic, Marija. (1996). „Communist Modernisation in Yugoslavia (1947–1953)“, *The European Legacy: Toward New Paradigms*, vol. 1, No. 3, pp. 859–865.

Centralization of the national income was very important for the Party state, because it was the only source for „socialist industrialization“. Immediately after The Second World War, the countries of „people’s democracy“ accepted neither „Marshal’s plan“ nor Western foreign investments since the integral part of the communist propaganda was the assessment that the big share of foreign investment in industries of these countries before the war was detrimental for their economic development. Apart from Centralization, „People’s state“ considered that it was very important to increase intensively the people’s income. Therefore, through press propaganda, the state was campaigning for the full use of industrial capacities, the proper work organization, complete rationalization of technology as well as working hours, and the increase of the production and the reduction of costs. The need for the rationalization of the production and the increase of the productivity of work for the purpose of increasing the national income and the expansion of source of accumulation, was yet another function of economic plan.

The plan made possible a controlled increase of employment which was the basis for increasing the national income; then to define and coordinate production programs of enterprises through production plans (the principle of full use of working year; the introduction of additional labor into industrial production, especially into civil engineering, timber industry, mining industry - youth work brigades, socialist alliance brigade, local production commissions and farmers engaged in their free time; obligatory work and other forms of work reserves).

The third function of the plan was related to the division of national income in two parts. Fund of consumption and Fund of accumulation, through the policy of prices, policy of salaries and wages. By doing that, the State tried to limit completely the function of the market as well as in the trade of consumer goods (not only the market of business, raw materials and means of production) and in the exchange of goods between villages and towns.

By planned policy of prices and wages, the State regulated the balance between good and money’s funds of population. In the field of exchange between villages and cities the nutrition of population and the supply of industry with raw material was also regulated in towns as well as the level of sufficient personal supply (cretonne, footwear, etc) and manufactured consumption (agricultural machines, tractors, seed, fertilizer) of farmers.

Through propaganda and ideological desultory the policy of depressed prices of agricultural produce was legalized by the formula „Alliance of working people both of poor and medium farmers“ and by the need to limit the „kulaks“.

The mobilization of necessary funds for „socialist industrialization“ was practically realized by a planned income policy and a credit system.

The basic economic levers by which the State realized the third function of the plan (through policy of prices and wages, on the one hand, and tax policy and

credit system, on the other hand) were: A) proportion of wages, B) the purchase price of necessary agricultural products, C) the price of industrial products for consumer goods, D) the purchase price of agricultural products, E) the price of agricultural products on the free market, and F) the prices of industrial products which were on free market in the state owned shops and storehouses.

The function of the „Plans of people’s economy“ was also politically controlled. Economic plan was established as a political instrument, which facilitated administrative regulation of all courses of expanded reproduction (particularly the collection and distribution of national income) i. e. a political allocation and distribution of capital. On the other hand, through economic plan, it made possible the „adjusting“ of economic and export-import structure of every country of „people’s democracy“ in order to create a close economic interdependence between them and the Soviet Union, and their complete economic independence from economic systems of western countries.

The structural transformation of economic systems of countries with „people’s democracy“ was initiated in 1947. by gradual transition to planned economy. Thus radical changes were carried out of economic structure of these countries both in correlation between industrial and agricultural production and within themselves, in respect of priorities in organization branches as well as in the division of national income on two funds: the Fund of consummation and the Fund of accumulation. Heavy industry was the basis (production of electricity, coal and steel) for the development of which large investments were made. The development of all other economic branches as well as living standards of the people, had to be subjected to this purpose. Therefore, big investments in light industry and agriculture were not planned and the increase of their production was not expected. The same meaning had the division of national income in favor of Fund of accumulation, as the expense of the living standard.

The main changes in foreign trade of countries of „people’s democracy“ after the war were reflected in considerable decrease in trade with Germany (which was their main market in prewar years) and in economic exchange with the U.S.S.R. (which was insignificant before the war). Before war, Germany was mainly the buyer of food and raw materials from these countries, and their supplier of industrial products. Germany also imposed to these countries clearing balance of accounts. After the war, the U.S.S.R. became the main supplier of raw materials and food for the countries of Central and South-Eastern Europe, and at the same time, the Soviet Union imported from these countries industrial goods. However, the Soviet Union, from time to time, exported to these countries also large quantities of equipment through trading agreements. Among them, the most important were agreements between Yugoslavia and the Soviet Union, and the Soviet Union and Poland, signed in the middle of the 1947.

Nationalization and Confiscation

Nationalization and confiscation were carried out first in Yugoslavia (The Confiscation law of 1945. and Nationalization law of 1946.) and in Poland where at the beginning of 1946. by a decree all light and heavy industry was nationalized, banks, transportation, warehouses, storehouses etc. The enterprises, which were owned by German citizens and Poles who collaborated with enemies, were confiscated. In the key branches of economy as metallurgy, engineering industry, mining, oil industry, chemical, energetic and in major part of textile industry, more than 3.500 enterprises were transformed from private to state ownership through so-called Decree on nationalization. The transformation included more than 75% enterprises with more than 20 workers employed. Several hundreds of small enterprises were ruled by co-operative organizations, so after that, 90% of workers were employed in state and co-operative industry.

By a Decree on nationalization in Czechoslovakia in the October 1945. more than 2000 enterprises were transformed into state ownership enterprises. Thus, approximately all mining-industry was included as well as over 70% of chemical and 60% of engineering industry.

On the basis of Nationalization law, in course of 1946. about 70% of production capacity, and 60% of workers were included in the State owned sector of economy. Also, all joint stock companies and insurance companies were nationalized and property of foreigners and enemy collaborators was confiscated.

The existence of coalition governments in these countries, which were composed not only by communists but also by representatives of other political parties, represented a political limitation for the forming of a complete state owned monopoly.

Nationalization in Albania was done on the same foundations as in Yugoslavia, by way of confiscation enterprises and property of Italian occupiers and their local collaborators.

The process of nationalization in Bulgaria, Hungary and Rumania, during 1945–1946. was somewhat slower as compared to the countries of so-called „people’s democracy“. The reason for that was, on the one hand, the fact that these countries, had undefined status since they were supporting Axis forces, during the war, and on the other hand, in coalition governments of these countries, which were established before the end of the Second world war, after the Red Army came, communist were not a majority.

In this period, in Bulgaria, hardly 30% of production capacity was transformed through nationalization and confiscation into states ownership. In Hungary, the mine and coal industry with 50.000 workers were nationalized and at the same time the State insured for itself 50% of shares in tree major joint-stock

companies of heavy industry with more than 70.000 workers. Automobile and motorcycle stock company was also nationalized. In 1946. Rumania nationalized by Decree of nationalization all big trade-banks, which were put under the state control, as well as concern bank. In may 1947. worker's control in the production was introduced trough so-called productions commissions, which were under the state control. Those commissions were to provide state control over economic enterprises.

In these tree countries nationalization of economy was completed during 1947–1948 period. In Bulgaria, Nationalization law of industrial enterprises was passed in December 1947. Beside banks and mines, „people's property“ included 80% of industry. At the beginning of 1948. the whole big agricultural inventory was bought out.

In Hungary the major banks were nationalized in the 1947. and at the beginning of 1948. industrial enterprises, which employed more than 100 workers in one shift, were also nationalized. So, in this way the government sector covered more than 80% of industry, and almost the whole mine production.

The Grand Romanian Assembly passed in Law on nationalization only on June in the 1948. On the basis of that law, the state nationalized the whole engineering industry, employing more than 100 worker in one shift, then textile and food industry, civil engineering enterprises, private railway, firms, shipping companies, insurance companies, all trade banks and PTT. Before this nationalization, State owned 25% of enterprises of ferrous metallurgy, tobacco, matches, mentholated alcohol, salt, about 25% of forest surfaces, the big part of saw-mills, 30%–40% metal-engineering and a big number of fishing companies. Over 650 industrial enterprises were nationalized as well as tree big shareholding companies, 10 private railway lines, 4 shipping societies, 350 river and sea ships and 15 insurance companies. By this nationalization, state owner ship dominated in the industry, while at agriculture the private sector remained dominant. The small and medium enterprises, as well as retail shops remained private ownership, even after the state economic plans for 1949. were passed.

National Communism and Peasantry

During the Second World War, the Communists in Eastern European countries intended to attain the political mobilization of masses. The political platform for this mobilization concerned the anti-Fascist struggle and the liberation of the country from the aggressors. The mobilization was carried out through the activity of the National Front. Immediately after the Second World War, the Communists in Eastern Europe attracted the popular political support, thanks to their struggle for the restoration of the countries' inter-war borders. The Communist pledge for the resolution of the question of the right to land, which

was the most important social inter-war question in this region, also contributed to the Communist political mobilization of the masses. The mobilization was accomplished through political propaganda activities, and the Communist parties undertook various political actions. On the basis of the contents of the political program and the form of the political mobilization, as well as of the nature of the strategy for accumulation of political support deplored by them, the post-war regimes in Eastern Europe can be categorized as the national communist regimes. The Eastern European Communists attributed great significance to this question of border delimitation. This reflected their intent to secure the optimal frontiers in strategic and economic terms. Norman Naimark rightly emphasized that the „communist and non-communist political forces in Eastern Europe which laid claim to influence during the war represented national interests by advancing maximal programs for setting their countries borders in the post-war world“.²¹

The second question, which the Communist programs for mobilization of masses were based on, was the problem of the land reform. At the end of the Second World War, Eastern Europe was „a great sea of peasantry“, with islands of urban life and cities. The existing large private land estates were a relict of the feudal epoch and created discontent among the peasants.

In Poland, for instance, 87.1 % of households owned 31.8 % of the land, while 0.9 % of the large estates amounted to 47.3 % of the total. In Rumania, 97.5 % of households owned 60 % of the land, while 0.8 % of the estates made 32.2 % of the total. In Hungary, 93.8 % of households owned 34.2 % of the land, while 0.9 % of the estates amounted to 46.4 % of the total. In Czechoslovakia, one per cent of the big landlords owned 43.4 % of the land, while 70.9 % of the peasants had only 15.5 % of the total. In Albania, the peasants owned only 56 % of the land; the rest was in the hands of the beys (feudal lords), the landlords, and the church. The landless peasants were forced to rent the land from the beys at a price of up to tree-fourths of the harvest.²²

The peasants demanded land; to get it was their age-old dream. The Communist parties advanced their slogan: „The land belongs to those who till it“. The post-war land reforms, which were carried out in the Eastern European countries, had immense social and political consequences. The land was confiscated and land ownership limited to a maximum acreage i.e. the limit of land each private farm could own was established in all Eastern European countries. The land confiscated from the landlords and redeemed from rich peasants was given to needy peasants at a small price, to be paid in installments over 15-20 years.

²¹ N. Naimark, „Nationalism in the East European Revolution, 1944–1947“. Paper presented at the Conference „Remembering, Adapting, Overcoming the Legacy of World War Two in Europe“, New York, New York University, April 24–27, 1997, p. 9.

²² A. Sobolev, *People's Democracy. A New Form of Political Organisation of Society*, Foreign Languages Publishing House, 1954, Moscow, pp. 33 and 56.

The families of the partisans and of those who fell in the war against the Nazis received the land gratis. The peasants of the Eastern European countries received over 37 million acres of land.²³ The peasant land ownership was consolidated.

Consequently, peasants became the social bases of the Eastern European national communist regimes. The peasantry enormously benefited from the modernization measures pursued by the national communists since they liquidated the landlord ownership of land in the Eastern European countries. Therefore, the Eastern European national communism was an agriculturally based system.

Paralleled with nationalization in the countries of „People’s Democracy“, the agrarian reform was made a part of the socialistic transformation of the village in order to create a class union of workers and peasants, emphasized as a main characteristic of new „people’s regimes“.

In Poland, in September 1944, with some more additions in January 1945, the State’s land fund was established which incorporated: A) all land owned by the state, B) the which was confiscated from Polish collaborators and Germans, C) and all land estates that was larger than 50 ha. In pre-war Poland, 70% of rural population was poor people, 15%-20% were medium rich peasants and about 15% were wealthy families. Some 19.000 owners of large land estate had at their disposal 50% of the whole land, while two millions of rural estates possessed maximum 5ha, which presented only less than 15% of the total agricultural surface. The result of agrarian reform was that peasants obtained more than six millions ha of land. The land was given to landless peasants free of charges, to poor peasants, to small-lease holders, to medium rich peasants and to those who re-emigrated. All of them obtained 5 ha of land of average quality.

On the territory which belonged to Poland before the war, land was given to 467.000 families, and in western regions which were German territory before the war, according to the agreement between the Allies, 3.000 peasants were colonized and about half millions farms were established. Thus, the total number of farms reached 3.300.000. Among them, 777.000 were 2ha, 950.000 up to 5 ha, 780.000 up to 10ha, 350.000 were up to 20 ha and 10.700 were over 50 ha, and 89.000 up to 50 ha. The private holding was very fragmented, with a large number of the small farms and the state’s land fund forming the basis for establishing large, state owned, agricultural estates. From the total land fund, 20% remained in the hands of big owners of large estates.

After the Red Army entered into Czechoslovakia, no agrarian reform was made, but land was confiscated and divided that had been the property of Germans, Hungarians and local collaborators, total in a 2.700. 000 ha, of which 1.100.000 ha was forested, 110.000 farmed, and 1.100.000 ha of able land was distributed. So, that the average farm covered under the slogan „Land belongs to the one

²³ *Ibid.* p. 58.

who tills it“. Agrarian reform limited private ownership to 50 ha of land and all of the land above that limits were bought by the State, as well as land of those who did not till it or were buying the land in order to speculate with it.

In Hungary, in March 1945, the Decree of confiscation of real estate, with the inventory of fascists, those who violated military law and traitors, was passed. Apart from that, on the basis of purchase all land larger than 100 holds (1hold = 0,5 ha) was taken away from owners of large estates. Thus, about 5.700.000 holds were collected for distribution in which day laborers, small peasants and others got, in the course of 1946, about 2.700.000 holds. From the remaining 3.000.000 holds communal agricultural estate were formed.

In Rumania, land was confiscated which used to belong to the Germans and people's traitors in March 1945. Big landowners were deprived of all land that approximated 50 ha, without repayment. The exceptions were church, monastery, royal, municipal and school estates. By this confiscation, the agrarian Fund collected about 1.325.000 ha of land. Out of that, 1.135.000 ha of land was divided among 870.000 landless peasants and medium rich peasants. At the beginning of the March 1949, the decision was made that all farms of big landowners, including real estate, were to be transferred into state ownership. To the owners was left 50 ha of the land and a maximum 300 ha, as an example farms. This expropriation of the land had the character of nationalization, because land was not given to small peasants but became a state property or „people's goods“.

In Bulgaria, transfer of ownership in villages was done in March 1946 on the basis of the law of agrarian land: A) to take land over 20ha from private owners, which would bring 120.000 ha, B) to take land surpluses above 3 ha from those who do not till it, which should bring 50.000 ha, C) to take community's estates, school's and other land's funds, which properties had totaled around 150.000 ha, D) to take land from monasteries and churches totaling 10.000ha, and E) taking 150.000 ha of forests. The land fund was supposed to get additionally 50.000 ha of land, which had to be improved. By the end of 1946, the Fund amounted to 100.000 ha, of which 20.000 ha were divided to 20.000 landless peasants. In the same year, the agrarian reform was done in Dobridza, where about 83.500 ha of land were taken from the rich peasants.

The agrarian law in Albania was passed in August 1945 at the same time as in Yugoslavia. According to this law, big estates, which belonged to beys, together with the equipment and inventory, were confiscated. Afterwards, that land was divided free of charge to peasants and all other persons who wished to till it. The land maximum for those who used agricultural machines was 40 ha. For those who worked without machines, the maximum was 20 ha. While, to those who did not work on land they were left 7 ha. Landless peasants were given

5ha of land each. By October 1946 the agrarian reform plan was fulfilled, with 67% and 158.700 of the land were divided among peasants.²⁴

The Case of Yugoslavia

Some scholars considered National Communism as a part of the Soviet global world strategy and emphasized the significance of „Titoism“ as an attempt to organize more efficiently the relations among the Communist states and among the Communist rulers and their subjects. D. A. Tomasic (professor of Sociology and of Eastern European Studies at Indiana University) pointed out that in late 50's, the experience from the Stalin-Tito break urged the Kremlin to recognize the global strategy demands in the division of the „spheres of interest“ among the Communist powers, as well as the division of roles, if unity is to be maintained and a striving force efficiency increased.

But he was not concerned with „Titoism“, only in the terms of Soviet strategy. He also put emphasis on the national and social basis of Communism in Yugoslavia. He stressed the importance of cultural features of the Yugoslav peoples, particularly of the old „patriarchal civilization“ (the Dinaric culture) for the National Communism in Yugoslavia.²⁵

National Communism in Yugoslavia after the World War II („Titoism“) satisfied the national and social aspirations of the Yugoslav people and also had the point of support in the domestic cultural features. It gave the vast majority of the Yugoslav people's national freedom and independence, social egalitarianism and the development by Communist modernization.

„Brotherhood and Unity“ as a Political Myth for the Communist Reintegration of Yugoslavia after World War II

„Brotherhood and unity“ as a political formula was coined by the Yugoslav Communist Party during World War II. As one of the political values created during the people's liberation struggle, it became part of the revolutionary tradition and thus affected the shaping of the Yugoslav post-war historic and social consciousness. Organizing, in July 1941, the resistance movement after the German occupation of Yugoslavia, the Communist Party of Yugoslavia tried to rely on the military, the collectivist and the Slavophilic tradition present in the historic consciousness of the Serbian and other Yugoslav peoples. However, besides the traditionalist values, devoting the greatest attention to the „resistance

²⁴ Archive of Central Committee of Communist League of Yugoslavia (Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije), The Boris Kidric's Fund, boxes 3, 4.

²⁵ Tomasic, A. D. (1957). *National Communism and Soviet Strategy*. Washington D. C.: Public Affairs Press.

to the foreign aggressor“ and egalitarianism, the Communist Party of Yugoslavia included in its political register some modern ideas, the idea of the single „Southern Slavic civilization“ playing the major role. The Yugoslav Communists adjusted this originally liberal and civil idea to the Messianic character of their ideology. The National Liberation Movement of Yugoslavia countered the overall hostility between the peoples and the „fratricidal war“ in Yugoslavia during World War II with the idea of Yugoslavianism, as an antithesis, which implied the alliance of all anti-Fascist forces, irrespective of their national background. Through the idea of Yugoslavianism, the Communist Party of Yugoslavia operationalized the Communist Messianism during war, launching the political formula of „brotherhood and unity“.

The communist movement stressed that „there is only one way for all Yugoslav peoples, for all Serbs, Croats, Slovenes, Montenegrins, Macedonians, Muslims, etc. - the way of joint brotherly struggle against the occupiers and local traitors, the road taken by our heroic partisan and volunteer army, the fight for liberation!“²⁶

The Party tried to convince Yugoslav peoples that the partisan movement, in conformity with its anti-Fascist and Yugoslav character, is the only option to the conditions imposed by of German and Italian occupation of Yugoslavia, with crimes committed against the members of other peoples by the Ustasha, Chetnik, Balist, White Guard and other quisling formations. In a speech delivered before the newly-founded Fourth Proletarian Brigade on 17 June 1942 in Ljubinje (eastern Bosnia), Josip Broz Tito pointed out: „We will carry the banner of the national liberation struggle, the banner of armed brotherhood and the unity of our peoples through new Yugoslav regions. We will stop those who intend to turn the people into their object of pillage. We will continue to fight against all those who side with the occupiers. (...) We will disseminate brotherhood among the peoples.“²⁷

The political aim of the Communist Party of Yugoslavia was to create assumptions through the national-liberation struggle to assume power in Yugoslavia after the war. It countered the civil principle of social and state cohesion, which underlie Yugoslavia between the wars, with the class and national principle. Reintegration of the Yugoslav state based on federal order was the leitmotif of the Communist program and propaganda. Organizing partisan units throughout Yugoslavia, the Yugoslav Communists fought against disintegration of the state, which was divided after capitulation in April 1941 into several occupation zones and puppet Fascist quasi-state creations.

²⁶ Quote from the statement of the Supreme Commander Josip Broz Tito on 8 May 1942, *Zbornik dokumenata Narodnooslobodilackog rata (Collection of Documents of the Peoples' Liberation War)*, vol. II, book 4, p. 51.

²⁷ Josip Broz Tito, (1977). *O bratstvu i jedinstvu (On Brotherhood and Unity)*. Beograd: Mladost, p. 23.

The ideological platform of the national liberation movement in Yugoslavia, led by Communists, was first explicitly formulated in Josip Broz Tito's article entitled „National Issue in Yugoslavia in the Light of National Liberation Struggle“, published in *Proleter* No. 16 in December 1942. This document represents, in the political sense, the attempt of the Party leadership to mobilize the masses and to open social perspective to the conditions of social disintegration, collapse of the state and political system, value disorientation and fear among the population, which occurred as the consequence of war, occupation and war crimes. The author stressed, „I wish that all those who fear for their fate and future see that there is only one possible, although thorny path to their better future, toward freedom and equality, and that is the national liberation struggle, participation in that struggle in the ranks of the People's Liberation Army and partisan units of Yugoslavia... Brotherhood and combat unity, which are being forged in this hard liberation struggle from the blood of the best sons of our peoples, offers a clear perspective – freedom and independence of our peoples will indeed be won. Yugoslavia must no longer suffer national oppression nor social exploitation.“

The Party saw the essence of Yugoslavia's integration as the „final solution“ and became a „national issue“, subjected to fierce political struggle and conflict between the wars. In the mentioned document, Josip Broz Tito put this in the following way: „The present-day national liberation war and national issue in Yugoslavia are inseparably related. Our national liberation struggle would not be so persistent and so successful unless the peoples of Yugoslavia saw in it, except the victory over Fascism, also the victory over what happened under previous regimes, the victory over those who oppress and who tend to continue to oppress the Yugoslav peoples. National liberation war would be only a meaningless phrase, even a deceit, unless it also had, besides the all-Yugoslav sense, the national meaning for each people separately, i.e. unless it also meant, besides the liberation of Yugoslavia, the liberation of Croats, Slovenes, Serbs, Macedonians, Albanians, Muslims, etc., unless the national liberation struggle really meant that it brings freedom, equality, brotherhood to all Yugoslav peoples. This is what the national liberation war is all about.

...

...The Communist Party has never renounced nor will ever renounce the principle, formulated by our great teachers Marx, Engels and Lenin, the principle that every people have the right to self-determination, including secession. But, at the same time, the Communist Party of Yugoslavia will never allow and will fight against the abuse of this right by the enemies of the people to create medieval darkness and colonial slavery instead of freedom and independence, as it happens with Pavelic's 'independent' Croatia.

The Communist Party of Yugoslavia will continue to fight for brotherly, free and independent community of all Yugoslav peoples. It will equally fight against Great Serbian hegemonic, who again tend to oppress other Yugoslav peoples, in the same way in which it will fight against those who would try to sow discord for the benefit of any imperialist power and to obstruct brotherly harmony of the Yugoslav peoples.“

„The brotherhood and unity“ slogan played a double role in Communist propaganda during the war. On one hand, it expressed the Communist vision of the solution to the national issue in Yugoslavia, and, on the other, the political principle represented confrontation with the resentment for Nationalism, which resulted in mass-scale mutual massacre between the Yugoslav peoples during the war. In an article „Struggle of the Peoples in Occupied Yugoslavia“, published in *Nova Jugoslavija* No. 6 in May 1944, Josip Broz Tito wrote: „With the attack of German, Italian, Bulgarian and other conquerors on our country started not only the extermination of our population by foreign conquerors, but also the full-force dissemination of hatred between certain peoples, with an intention to urge them to mutual extermination. Ustashes, under German guidance, killed hundreds of thousands of Serbs, Draza Mihailovic’s Chetniks, under Italian and German leadership, killed tens of thousands of Muslims and Croats. Our peoples faced an ominous threat of being totally exterminated. When our Serbian units came to Eastern Bosnia, they saw thousands of bodies of innocent Muslim victims - women, children and old people at the bottom of the Clear River Drina. In Bosnia and Herzegovina, and particularly in Krajina, we found huge natural ravines full of bodies of slaughtered Serb women, children and old people. Our slogan was brotherhood and unity of the Yugoslav peoples. We did all we could to convince enraged Serbian population and misled Chetniks that not all Croats are criminals that not all Muslims are evildoers, but only a small fraction of them in the Ustasha ranks, who commit crimes under the German leadership. We proved in every possible way to anguished Muslim and Croat population that Serbs are not evildoers, but that atrocities are committed only by a handful of Chetniks around Mihailovic, Pecanac and Nedic. This was a strenuous work of our heroic brigades and partisan outfits, uncompromising warriors not only against the occupiers but also against the Ustasha and Chetnik criminals who were only instruments in the occupiers’ hands.“

The Yugoslav idea, operational zed through the political formula of „brotherhood and unity“ in the political corpus of the Yugoslav Communist Party, rested on charismatic communication. „Brotherhood and unity“ and „people’s rule“ were considered the biggest exploits of the national liberation struggle, as Josip Broz Tito pointed out in his speech at the session of the Great Anti-Fascist Assembly of National Liberation of Serbia, held in Belgrade 9 November 1944. Although it relied on the military tradition of the authoritarian patrimo-

nial Yugoslav society and the „self-sacrifice“ myth to mobilize the masses for the war, the Communist Party of Yugoslavia reintegrated the state on the basis on this charismatic authority. The charismatic authority corresponded to the principle of „Communist solidarity“, which substituted the principle of „mechanical solidarity“, characteristic of the inter-war backward traditional Yugoslav social community. Besides breaking with the tradition, thus, as Max Weber put it, giving the charismatic power the character of a „creative revolutionary power of history“, it implies focusing on the historic mission, on the „imagined and designed system“, which from apparent assumptions creates a reality, which is not a reality. Charismatic power „enjoys esteem and authority on the basis of mission which is thought to be embodied in a charismatic personality“. The Communist Party of Yugoslavia saw its mission in the establishment of „people’s democracy“ and „brotherhood and unity“ in Yugoslavia after World War II, while Josip Broz Tito – the author of the „brotherhood and unity“ political formula – played the role of the charismatic leader. Yugoslavia’s reintegration, along with Communist principles of public ownership and the single-party political system, led to changes in the social contents of the liberal Yugoslavian idea. It was given the charismatic, revolutionary political structure in the function of the „new Communist society“, whose mission decoratively was the removal of national and social injustices. Thus, it grew into a myth, an „exploit of the revolution“, and hence could not be the principle of modern economic, political and cultural integration of the Yugoslav territory, as it was in its original liberal ideological meaning.

Its author, Josip Broz Tito, in a speech delivered in Rijeka on 23 October 1946, picturesquely expressed the Communist vision of the Yugoslavian idea, politically operationalized through the „brotherhood and unity“ formula. He said on that occasion: „The new social order, new social relations are the basis of that brotherhood and unity and constitute the foundation of common, unified interests of all those living in new Yugoslavia, irrespective of the nation to which they belong. (...) What is another firm foundation of brotherhood and unity? It is comrades, our people’s democracy. We could not have achieved brotherhood and unity without the prior political foundation. We could not have created brotherhood and unity unless we had our people’s democracy, democracy for broad masses of people.“

The charismatic basis of the Communist authority in Yugoslavia after the World War II caused the monopolization of the collective national awareness, which drew its power solely from the belief in the autocratic power of the Communist leader, the creator of the myth of „brotherhood and unity“. As the result, in the post-war historic consciousness of Yugoslav peoples, the reception of cohesive state factors was reduced to irrational social elements (the charisma of the leader Josip Broz Tito, „brotherhood and unity“ myth) and states structure (the Party

State and Yugoslav People's Army). Such reduced historic awareness, which was lacking any idea about social-cohesive principles of „organic solidarity“ (real economic, political and cultural interests), managed to absolutize the political and government authority as the privacy to which everything else is subordinated (economy, technology, education, science and culture), including the principles for reintegration of the Yugoslav state.

Two ownership systems

Yugoslav Communist Party established the state property during the Second World War, i. e. people's liberation struggle, by confiscation of estates of so-called „people's enemies“ and those who collaborated with the occupiers.

Fund of „people's property“ which was established by expropriation between 1941. - 1945, was insignificant compared with dominant private property in Yugoslavia.²⁸ The first significant socialization of one part of capital was done by confiscation of German Reich property, of German national minority and the property of „people's enemies“ by AVNOJ Decree of November 1944.²⁹ All industrial enterprises which were transferred to state property, were put under state control of „people's goods“ established in February 1945. in the Board for trade and industry NKOJ.³⁰ Large number of foreign enterprises was put under the sequestration, and the whole mining was transformed into the state ownership.

The special form of expropriation was taking away war-profit gained during the occupation, which was done according to the law of May 1945. by AVNOJ Presidency.³¹ The profit gained by that way was collected into the Fund for renewal and aid to ruined areas,³² and by the April 1946. in that Fund was paid in, on the basis of war-profit, 50.000.000 dinars.³³

²⁸ Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1964, p. 43

²⁹ Odluke Predsedništva AVNOJ-a o prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile (*Službeni list DFJ* 2/45 from 06. February 1945.)

³⁰ Pravilnik o organizaciji Državne uprave narodnih dobara (*Službeni list DFJ* 3/45)

³¹ Beside that one, other property's laws were passed: Zakon o postupku s imovinom koju su sopstvenici morali napustiti u toku okupacije i imovini koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača i Zakon o zaštiti narodnih dobara i njihovom upravljanju (*Službeni list DFJ* 36/47)

³² Fond za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima was established in the Ministry of Finance and it's recourses were compound from the money gained by selling out of goods which was gained from UNRRA as well as from war-profit. Recourses from that Fund served for reconstruction of the country and they were distributed exclusively by Economic Council which was established in the December 1944.

³³ Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Institut društvenih nauka, Beograd, p. 55.

According to the communist people's democratic phraseology of that time, State ownership was called „people's goods or property“. By the Law on protection and administration of people's goods which was passed by the AVNOJ Presidency of May 24th 1945. on the proposal of Ministerial Council DFJ „all property and real estate which became and will become state ownership, by AVNOJ Decree of November 21st 1944. shall become the people's property which ownership was without possibilities of going out of date“³⁴

Nationalization of means of production in Yugoslavia until the end of 1946 passed the law was done chiefly through punishment of collaborators with enemies and „people's enemies“, that is, according to the Criminal law. Confiscation of property was a punishment for national or political betrayal of country or people. Thus, country courts under which competence the property was located carried out the confiscation according to the Confiscation law of property and execution of confiscation, passed by AVNOJ Presidency on 9th of June 1945. The confiscation was done by urgent procedure, according to the court's sentences and decisions of civil and military authorities.³⁵

The end of 1945 transferred even 55% of the total industrial capacities in Yugoslavia transferred into the state ownership, on the ground of confiscation.

By agrarian reform and colonization which began in the autumn 1945. and was completed in 1948. large land estates were liquidated and state ownership was restored.³⁶

According to the law, the land should belong to those who till the land. The land maximum was 20 ha. of arable or 30 ha. entirely. The land above this maximum was confiscated and entered into the Fund of agrarian reform, which was made by the land confiscated from German national minority, big farms, estates of church and monasteries, agricultural estates have maximum of non-agricultural estates, lands of share-companies, missing owners etc. The Fund established by agrarian reform was, then, distributed to the poor peasants, landless settlers, and one part of it was given to 180.000 poor peasants, 7.000 landless farmers and 66.000 settlers. On the rest of the land, 117 state's farms were created in 1946. which did federal and republican authorities administrate. In 1947. the number of such farms was 194 with 800 ha. of the land.³⁷

³⁴ See article 1. of the Law (*Službeni list DFJ* 36/45 from May 29th 1945.)

³⁵ *Službeni list DFJ* 40/45 from 12, July 1945. People's Assembly approved this law in June 1946. (*Službeni list FNRJ* 61/46 from 30. July 1946) and was abolished 1951, by bringing the Law about execution of sentences, security measures and educative-correctional measures (*Zakon o izvršenju kazni, mera bezbednosti i vaspitno-popravnih mera*) (*Službeni list FNRJ* 47/51)

³⁶ Temporary People's Assembly unanimously 23 passed agrarian reform and colonization law. August 1945. (*Službeni list DFJ* 64/45).

³⁷ Jugoslavija trideset godina posle oslobođenja i pobjede nad fašizmom 1945–1975, p. 72.

By federal colonization of people from so-called „passive areas“ and members of national-liberation movement in Vojvodina were settled and land was given to all those who were interested in tilling it.³⁸ Each republic had fixed quota for settling. Colonization was part of the solution of so-called „peasant question“ and had not exclusively economic but also social-political significance.

Through agrarian reform and colonization, PJ tried to resolve the question of caring for all who participated in national-liberation war and to strengthen their political loyalty to the „people’s authority“ as well as to expand political support to the Party in settled areas. The settling of colonists in fertile areas in Vojvodina should make easier the problem of acute surplus of agricultural population in regions that colonists were coming from. However, by agrarian reform and by colonization, the acute Yugoslav problem of agrarian over-population was not solved, accepts partly in Slovenia, thanks more to the development of town’s economy than to the distribution of the land from agrarian Fund. Reasons why the problem was not solved are: the Land Fund for distribution was limited, than the land was divided into small pieces which were cultivated by large families who lived on it, and because of the introduction of state ownership over the large farms.

Although one part of agrarian Fund was nationalized though agrarian reform, in villages remained and dominated small but private property. It will have a strong influence on the Yugoslav economic system as well as on economic policy of KPJ.

In 1946. State owned 0,8% out of the total area of fertile land and at the beginning of 1948. 3%. At the same time, farm sector, which included peasant’s working farms in 1946. had 0,4% of fertile land in Yugoslavia and at the beginning of 1948. 1,5%. Private sector in 1946. had 98,8% of cultivated land and by the beginning of 1948. 95,5.³⁹

On the contrary, in the industry the state owned 75% enterprises in the middle of 1945. Out of that, 49,5% was transferred into the state ownership by confiscation and 26% was under the state sequester. At the end of 1945. 82% of the whole industry was nationalized. Out of that percentage, 55% was confiscated and 27% was put under the sequester. All modern enterprises were under the state administration, and ruled by Federal Ministry of Industry from the beginning of the may 1945.⁴⁰

³⁸ Yet on commission for settling warriors in Vojvodina and yet of carrying out settling warriors in Vojvodina were passed in the middle of September 1945. (*Službeni list DFJ* 71/45 and 72/45)

³⁹ Moša Pijade, „Pet godina narodne države“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 4/48

⁴⁰ Strašimir Popović, *Organizacija privrede Jugoslavije i uloga države*, Rad, Beograd, 1956: Rešenje o prelasku pod poslovno rukovodstvo i nadzor Saveznog ministra industrije, industrijskih preduzeća koja su prešla u državnu svojinu (*Službeni list DFJ*, n. 33, 18. May 1945)

On the ground of the law of establishing and working credit system of October 26th 1945. all private banks were liquidated.⁴¹ The whole banking system was transferred into the state ownership and state guaranteed all obligations of state credit enterprises, while former private bank's obligations, promissory notes and cashier's bookings were equalized with state securities.

In February 1945. Communist Party restored control over the credit institutions.⁴² In this way, Party State by the beginning of 1947. completely monopolized and centralized the total mass of monetary loans recourses and by doing that, strengthened its social power, created through confiscation and agrarian reform. State administration was insured through planned monetary circulation. According to its interests, needs and goals, Party State directed monetary circulation from one to another economic sector or region. The final absoluteness of Party State social power, before the beginning of Five Year plan, was realized by nationalization at the end of 1946.

Up to that time, KPJ postponed the establishment of state ownership through radical measures, because of international reasons, as it was stressed later by Edvard Kardelj. However, gradual expropriation of private ownership in Yugoslavia „according to assessments of proper circumstances“ was influenced by people's democratic communist strategy of that time, applied in all countries of South Eastern Europe and was motivated by exterior and interior political facts. Communists did not establish „revolutionary social changes“, according to the strategy, through radical ways, but through structural transformation of existing social and relations of ownership.

The first Fund of state ownership was made of former Yugoslav Kingdom's property, which new communist authorities took during the war. This property consisted of railways, large part of river shipping, PTT, enterprises for manufacture of tobacco, a part of heavy industry, a certain number of mines which were exploited by the State, one part of municipality power plants and gas works. After that, the Fund was enlarged by confiscation of property of German Reich, German national minority, collaborators and „people's enemies“. The next step to enlarge the state property as well as communist social power, was abolishing of foreign concessions over mineral recourses, by the Decision of Temporary People's Assembly DFJ and putting of under the sequester of all properties of absent foreigners or missing owners.⁴³ Politburo CK KPJ Decree

⁴¹ *Službeni list DFJ* 87/45 OF on November 9th 1945; People's Assembly confirmed that law in the summer of 1946, by the Law ratification, changes and supplements of the Law (*Službeni list FNRJ* n. 68/45 of August 23rd 1946). Out of 819 private banks, 720 were liquidated and those, which remained, were confiscated and nationalized).

⁴² Odluka o privremenom upravljanju Narodnom bankom, Državnom hipotekarnom bankom, Poštanskom štedionicom, Privilegovanom agrarnom bankom, Zanatskom bankom i Upravom državnih monopola (*Službeni list FNRJ* n. 7/45 from February 23th 1945).

⁴³ Compare: Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1969, part: Eksproprijacija buržoazije i organizacija upravljanja privredom, str. 233–239.

about nationalization, which was passed at the meeting of 22. September 1946. preceded Nationalization Law, which was passed by People's Assembly of 5. December 1946.⁴⁴

Nationalization included economic enterprises of so-called federal and republic importance and small local enterprises and trade shops remained the private ownership. Final nationalization of industry was done at the beginning of conflict between Yugoslavia and the Soviet Union.⁴⁵

Both nationalization laws were preceded by the decision of Politburo CK KPJ.⁴⁶ Second nationalization included mostly local enterprises and retail shops (mines, power plants, brick yards, saw-mills, printing houses, store-houses, baths, summer resorts, mills, cinemas, etc.).

By the end of 1945. about 80% of industry, the greater part of banking and almost the entire wholesale business was state ownership in Yugoslavia, created by confiscation, sequestration and taking of war profit. After nationalization, at the end of 1946. the state sector included the entire federal and republic industry and 70% of local industry, all banking, the wholesale business, traffic, communication and 90% of retail trade business. Through nationalization was formally liquidated the foreign capital in Yugoslav economy, which included, before the war, 49,5% of total capital. The remaining industry, wholesale trade, banking and retail trade were nationalized 1948. In 1945. 80% of the circulation of good went through private shops, 12% through cooperative societies and only 3% through state owned shops. In 1946. state shops participated with 19,2% cooperative societies with 32% and circulation of goods through private shops fell to only 48,8%. By the 31st of March 1948. private shops participated in circulation of goods with only 1,78%, the state's shops participated already with 29,91% and cooperative societies with 58,31%. Private trade was systematically pushed back from circulation, although in 1948. 45,55% of shops were in the private ownership.

By the beginning of the Five Year Plan, the Party State possessed more than one third of national income and almost all industrial banking and trade capital and through agrarian reform gained 49% of the land. At the same time, small farms and private property dominated in villages. Through policy of taxes, price policy and by buying off, Party State tried to obtain national income in villages, which is evidenced by increasingly bigger peasant's participation in gross than in net national income.

⁴⁴ Zakon o nacionalizaciji privatnih preduzeća (*Službeni list FNRJ* 99/46) Archive of Central Committee of Communist League of Yugoslavia, III/21

⁴⁵ Zakon o dopuni Zakona o nacionalizaciji was accepted by People's Assembly FNRJ at it's first regular session on 28th of April 1948. and it was published in *Službeni list FNRJ* 35/48

⁴⁶ Archive of Central Committee of Communist League of Yugoslavia, III/32, session from the 12. April 1948.

The attempt of full nationalization of land properties through collectivization in 1949 was failed.⁴⁷

Conclusion

The Eastern European national communism represented the national and social reaction of the backward societies to the challenges of modernization.

Nationalism and Communism are historically distinct movements, but there are numerous important similarities between them.

Peter Zwick argued that both Nationalism and Communism are millenarian worldviews. They do have quasi-religious, messianic characteristics in that they promise secular deliverance and salvation in the form of a perfect world order. Furthermore, both ideologies are expressions of collective social grievances, the differences being that in the case of Nationalism, other ethnic groups are depicted as the enemy, whereas in the case of Communism, the villain is an economic class.

Another feature that Nationalism and Communism share in common is that they are anti-individualistic ideologies. The success of these mass-oriented social movements depends upon collective action. Although Nationalism stresses the common interest of a geographically defined group and Communism emphasizes the common interest of an economic class, both are „socialist“ cosmologies in that they put the good of the community above that of the individual.

One important outgrowth of the fact that Nationalism and Communism are mass movements expressing communal grievances is that both have been very susceptible to charismatic leadership.

Peter Zwick denoted Nationalism and Communism as messianic solutions to the difficulties of modernization during the 20th century.⁴⁸

⁴⁷ Instruction for faster collectivization in villages was issued at the Second Session of CK KPJ, held from 28-30 of January 1949. (Rezolucija o osnovnim zadacima u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenje poljoprivredne proizvodnje), *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, edited by Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, izdavački centar Komunist, Beograd 1985. Basic law on cooperative communities was passed on June 6th 1949: *Službeni list FNRJ* 49/49, from 9. June 1949. although the basic law about cooperative-communities was passed as early as on 18th of July 1946: *Službeni list FNRJ* 59/46 from 13. July 1946.)

⁴⁸ P. Zwick, *National Communism*. Westview Press, Boulder, Colorado, 1983, pp. 11–13.

Резиме**Национални комунизам и својинска трансформација
у Источној Европи 1945–1952.**

Кључне речи: *Национализам, комунизам, Источна Европа*

Источноевропски национални комунизам представља националну друштвену реакцију заосталих друштава на изазове модернизације.

Национализам и комунизам настали су као различити историјски процеси и идеологије, али и поред тога постоји велики број сличности између њих. Питер Звик истицао је, са правом, да су комунизам и национализам миленијумске идеологије. Према њему, ове идеологије имају квази религијске месијанске карактеристике у смислу да обећавају секуларно ослобађање и спасење у форми идеалног светског поретка. Даље, обе идеологије, изражавају колективне друштвене фрустрације, разлика је у томе да се у случају национализма друге етничке групе виде као непријатељ а у случају комунизма кривац је економска класа.

Следећа заједничка карактеристика национализма и комунизма је да су обе антииндивидуалистичке идеологије. Успех масовно оријентисаног друштвеног покрета зависи од колективне акције. Иако национализам наглашава заједнички интерес географски дефинисане групе, а комунизам истиче заједнички интерес класе ипак су оба социјалистичка космологија у смислу да се добро заједнице поставља изнад индивидуе.

То што су и национализам и комунизам масовни покрети који изражавају фрустрације заједнице чини их оба пријемчивим за харизматско вођство. Тако је Питер Звик одредио национализам и комунизам као месијанска решења тешкоће модернизације заосталих светских региона током 20. века.

УДК 316.334.56:316.75(497.11),1947/1950“
908(497.11 Нови Београд),,1947/1950“

ПОЧЕЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ НОВОГ БЕОГРАДА Прва фаза изградње Новог Београда 1947–1950.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је описана изградња Новог Београда на радној акцији од 1947. до 1950. године, изнети су подаци о броју градитеља, њиховој социјалној и националној структури, начину живота и економској, идеолошкој и политичкој димензији ове радне акције.

Кључне речи: Југославија, Нови Београд, Петогодишњи план, радне акције

Цео период постојања социјалистичке Југославије био је обележен масовношћу. То је можда понајвише важило за прве послератне године када се голим физичким радом милиона младих људи желело изаћи из деценијске и вековне заосталости и преко ноћи обновити земљу и достићи стандард живота развијенијих друштава. Системом савезних омладинских радних акција желело се за пар година саградити све оно у чему се оскудевало – фабрике тешке индустрије, мостови, аутопутеви, железничке пруге итд. У тим годинама у врху Партије и државе желело се много, а радне снаге је било веома мало, механизације, машина, искуства и стручњака још мање. Иако ње није било довољно, држава се у суштини највише ослонила на радну снагу, на младе људе и њихов елан, патриотизам и веру да својим радом граде бољу будућност за себе и своју децу. Изградња Новог Београда једна је од неколико великих савезних радних акција Првог петогодишњег плана развоја Југославије. Процењује се да је омладина Југославије током Петогодишњег плана радила на 70 значајних објеката, да је својој држави даровала 60 милиона радних дана и да је у периоду 1946–1952. на овим акцијама Југославију изграђивало више од милион младих људи. Овај број

одговарао је величини од два и по тадашња Београда.¹ У овом периоду истиче се неколико великих савезних акција.²

Прва фаза изградње Новог Београда (1947–1950) временски се поклопила са спровођењем Петогодишњег плана развитка народне привреде у Југославији (1947–1951). План је био одраз схватања о убрзаној индустријализацији и извлачења земље из наслеђене заосталости.³ Изградња Новог Београда била је и део Петогодишњег плана развоја Београда. Тада је замишљено да град кроз 20 година има 250.000 становника.⁴ Ову оријентацију потврдио је и Генерални урбанистички план усвојен 1950. године. По њему требало је да цео Београд има милион становника, пошто би стари део града имао 650.000, а Земун 100.000 становника. Нови Београд је требао да повеже стари део града са Земунском у једну урбанистичку целину. Дарко Ћирић пише да је трајни допринос овог плана у пројекту урбане зоне Новог Београда, „чиме је најзад прекорачена бар једна природна речна препрека“.⁵

¹ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), фонд 114, ССОЈ, фасцикла 124, Послератне радне акције наше омладине, О радним акцијама.

² Изградња пруге Брчко–Бановићи (1. мај – 7. новембар 1946. године) представља прву велику акцију омладине Југославије. Пругу у дужини од око 90 км градило је око 60.000 омладинаца. Следила је пруга Шамац–Сарајево (од 1. априла до 15. новембра 1947). Пругу је градило укупно 920 бригада са око 217.200 омладинаца. Изградња аутопута „Братство–јединство“ од Београда до Загреб била је до тада највећа радна акција омладине Југославије. Трасирању се приступило 1946, а радови су почели у 1947. години. Од 1. априла 1948. у акцију се укључила и омладина. До 30. јула 1950. године радило је око 250.000 припадника Омладине, око 70–80.000 припадника Армије и око 14.500 инжењера, техничара и стручних радника. Изграђено је 382 км коловоза од ситне коцке, бетона и асфалта. Омладина је изградила и око 90 км пруге Добој–Бања Лука (март–децембар 1951. године). У овој акцији учествовало је око 86.000 младих људи уз помоћ 7.900 демобилисаних бораца. С. Селинић, „Омладина гради Југославију (Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963)“, *Архив*, Година VI, број 1–2, 2005, стр. 87–101.

³ Задаци плана били су савлађивање привредне заосталости, јачање економске самосталности земље и њене одбрамбене снаге, развијање државног сектора привреде. У тежишту привредног развоја била је изградња тешке, базичне индустрије. Због сукоба са ИБ-ом план је морао бити продужен за још годину дана, започето је сужавање инвестиционе изградње, тражено окретање националним изворима, појачана мобилизација свих људских и материјалних снага земље. Наглашаван је значај штедње, радне дисциплине, сузбијања расипништва, злоупотреба. Подстицано је такмичење и пребацивање планских задатака. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, treća knjiga*, Beograd, 1988, str. 94, 95, 264, 265.

⁴ Петогодишњи план развоја Београда од 1947. до 1951. године највећу пажњу је поклањао комунално-привредном и културном развоју града и побољшању услова живота становника. Требало је развити стамбену изградњу, саобраћај, повећати количину и квалитет пијаће воде, развити водоводну и канализациону мрежу, засадити зелене површине, изградити нове улице и булеваре, подићи домове културе, основне школе, гимназије, пионирске установе и дечја обданишта у свим деловима града, отворити велики болнички центар и изградити више других санитетских објеката и социјалних установа. Посебан значај придаван је развоју локалне индустрије за производњу грађевинског материјала и преградне индустрије. Б. Петрановић, „Петогодишњи план развитка и нова искушења“, *Историја Београда 3*, Београд, 1974, стр. 587, 588.

⁵ Д. Ћирић, „На ушћу двеју река испод Авале“, *Београд шездесетих година XX века*, Београд, 2003, стр. 22.

Послератној изградњи Новог Београда приступило се 1947. године. Ова акција била је део изградње „Великог Београда“, појма који је у замислима урбаниста обухватао тадашњи стари део града, Нови Београд са Земуну, индустријску зону у Панчевачком риту, пољопривредне површине Макиша и Панчевачког рита и национални парк Авалу у непосредној утицајној зони Београда.⁶ Јавни конкурс за изградњу већих објеката на Новом Београду (Председништво Владе – СИВ, репрезентативни хотел – хотел „Југославија“, зграда ЦК КПЈ) расписан је 1947.⁷ Још 25. фебруара те године савезне институције и стручњаци расправљали су о проблему грејања на Новом Београду. Тада је донета дугорочна одлука да ће се Нови Београд грејати путем централног грејања из једне или две централе на Новом Београду, а не системом појединачног грејања за сваку зграду посебно.⁸ У јесен 1947. на Нови Београд стижу први градитељи (1.412 бригадира) и почињу припремне радове. Наредне године почиње изградња најважнијих објеката, а послове обављају грађевинско предузеће „Нови Београд“ са којим је уговор склопило Министарство грађевина ФНРЈ и десетине хиљада чланова радних бригада. Те 1948. године у Београду се на градилиштима налазило око 49.800 омладинаца. Радови су почели априла месеца и радило се до 5. децембра 1948. На почетку радова читав терен од Београда до Земуне испресецан је индустријским и дековилским колосецима и насипан је терен за изградњу Председништва Владе и хотела. Сазидани су станови за 3.000 радника и дрвене и зидане бараке за 25.000 омладинаца. Највише се радило на згради Председништва, репрезентативном хотелу и у Тошином бунару. До краја сезоне 1948. никли су бетонски костури Председништва Владе и хотела, насута је мочвара на десној страни пута за Земун, а са обе стране пута према Тошином бунару подигнута је радничка колонија са 62 приземне стамбене зграде за 1.000 радника и 100 радничких породица. У септембру је пуштена пруга Панчевачки рит – Београд коју је омладина изградила за 47 дана.⁹ За 1949. годину постављен је још већи план. У државном и партијском врху, суоченом са недостатком радне снаге, широко запо-

⁶ АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 78, јединица 167.

⁷ Б. Петрановић, „Петогодишњи план развитка и нова искушења“, *Историја Београда 3*, Београд, 1974, стр. 589.

⁸ У прилог овој одлуци наведено је доста разлога, а издвојићемо само неке од њих: овакав вид грејања је јефтинији, захтева мање стручних људи за одржавање, угаљ се не мора транспортовати по целом граду, омогућава рационалније искоришћавање слабијих горива, док појединачно грејање захтева квалитетнији угаљ, сигурност у погледу пожара и хигијенски услови су бољи, бољи „естетски услови за град и изглед града са Калимегдана“, у зградама ће се ослободити велике површине које би иначе биле ангажоване за магацински простор за угаљ и шљаку итд. АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 78, јединица 167.

⁹ АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 78, јединица 167, 1948; Љ. Радојковић, „Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947/1950 године“, *Годишњак града Београда*, Књига V 1958, стр. 367, 374, 380; М. Митровић, *Домови и мензе студента Београдског универзитета, 1838–1998*, Београд, 2002, стр. 128.

четом изградњом објеката Петогодишњег плана, неиспуњавањем плана радова на аутопуту 1947. и 1948. и сукобом са ИБ-ом, изградња аутопута и радови на Новом Београду добили су 1949. апсолутни приоритет. Водећа државна и партијска тела почетком те године водила су расправе око потребног броја радника. Несташица радне снаге била је толика да је ЦК СКЈ 10. јануара 1949. закључио да осим аутопута и Новог Београда остале савезне и републичке радне акције не би требало „дозволити“ у тој години. Чини се да је међу ова два приоритета већи значај имао аутопут, па је Привредни савет 3. маја 1949. године решио да се са њега не сме узети ниједан омладинац за потребе Новог Београда који је тражио још 2.000 омладинаца.¹⁰ Тешко је рећи колико је, на крају, током године заиста било радника на ова два градилишта, али постоји податак да је Народна омладина послала око 197.000 људи. Из истог извора (Народна омладина) следи да је током 1949. Београд градило око 58.000 бригадира сврстаних у 357 бригада, а аутопут више од 138.000 омладинаца. У сваком случају, Централни комитет Народне омладине Југославије водио је акцију „мобилизације“ омладине а цела акција је директивно спровођена од савезног центра ка нижим. Те године радило се на Новом Београду, Београду и у Панчевачком рити. Осим омладинских бригада, радиле су и бригаде Народног фронта, АФЖ-а, инвалида и физичких радника. Радило се и на Студентском граду, у који је требало уселити 4.500 студената, и Стамбеном насељу у коме је требало подићи 40 петоспратница. Радило се и у Панчевачком рити, а настављени су радови на Председништву Владе и хотелу. Радови су поново почели априла месеца, у Студентском граду су у априлу ископани темелји, а у јуну се прешло на зидање спратова. Један блок Студентског града за 850 студената завршен је 1950. године. Први станари уселили су се почетком 1951. године. Средином 1949. на Новом Београду је било 12 великих градилишта на простору од Сајмишта до Земуна и од Земуна до Бежаније. На крају године на Председништву и хотелу је завршен последњи спрат, у стамбеном насељу је 20 петоспратница стигло до крова, а на осталима је урађено око половине зидарских радова.¹¹ Иначе, према подацима које

¹⁰ Најпре је Политбиро ЦК КПЈ 10. јануара 1949. године решио да је потребно да омладина да 160.000 „добровољних“ радника за ова два градилишта, да би две седмице касније Привредни савет проценио да је само за аутопут потребно 120.000 омладинаца, 25.000 радника из фронтовских бригада и 10.000 осуђеника. Привредни савет је више пута расправљао о проблему недостатка радне снаге, са закључком да се за приоритетне објекте мора обезбедити радна снага и да то питање треба „максимално заострити“. АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК СКЈ, III/38, 10. 1. 1949; АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952; АСЦГ, фонд 40, Привредни савет Владе ФНРЈ, Записници са седница Привредног савета 1945–1952, фасцикла 8, јединица 3, Записник број 387/1; *Privredna politika...*, стр. 509; Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 411.

¹¹ АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК СКЈ, III/38, 10. 1. 1949; АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952; Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 381, 384, 389, 394, 395; *Историја Београда 3...*, стр. 599; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004, str. 334.

даје Љ. Радојковић, за све четири године акције на Новом Београду (1947–1950), радило је 142.389 бригадиста. Радови су завршени 5. новембра 1950. митингом пред павиљонима Студентског града.¹²

Изградњу Новог Београда пратио је велики број проблема од којих су неки били изазвани превагом политике и партијности над стручношћу. Партија је истицала да је Нови Београд „добар терен, на којем се показују различита схватања и погледи. Ради тога треба да се развије и повећа стална будност нарочито у разбијању разних негативних схватања код стручњака“. Батрић Јовановић, који је на Нови Београд дошао овенчан славом и ауторитетом команданта Главног штаба омладинских бригада са омладинске пруге Шамац–Сарајево, сматрао се довољно компетентним да изјави да је Партија на Новом Београду „проломила лед у схватању грађевинарства“ поткрепивши то тиме што је један спрат Председништва Владе изграђен за десет дана, а бетонска плоча на хотелу за дванаест дана.¹³ Све време се радило без довољно стручне радне снаге, често је грађење вршено без претходних планова што је за последицу имало прављење грешака, па је требало рушити оно што је изграђено или трошити много више материјала од потребног. Материјал је стизао нередовно па је радна снага често остала неискоришћена. Да би се решио проблем стручности људи, организовани су кратки курсеви или су предузећа и Партија слали људе на терен да врбују потребну радну снагу. Пошто је партијска организација инсистирала да се план испуни, макар то било изражено само формално-цифарски, многи радови су урађени слабо, па је накнадно требало поправљати објекте који су словили за завршене, чиме су се трошкови увећавали, а рок за завршетак продужавао. Партија је једноставно инсистирала да се радови заврше у року по сваку цену, па су запостављани и технички прописи (зидало се и малтерисало по мразу, прво су постављани паркет, прозори, врата, па онда вршено малтерисање и увођење водоводних цеви). Када су инжењери и техничари на то упозоравали добијали су одговор да „статику треба подредити политици“. Чак су током новембра и децембра 1949. године на појединим градилиштима радови извођени под надзором чланова комитета. Једна од последица оваквог рада било је и то што је око једне четвртине материјала за изградњу Новог Београда упропашћено. При том се и није знало шта је све од материјала употребљено, а шта упропашћено, јер тачне

¹² Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 411. На митингу 5. новембра 1950. године говорили су Јуре Савић, члан Градског комитета Партије, Стојан Бјелајац, члан ЦК НОЈ, и Мијо Лазаревић, командант омладинских радних бригада за изградњу Новог Београда (*Борба*, 6. 11. 1950, стр. 2). Момчило Митровић даје податке према којима је 1948. године Нови Београд и аутопут градило 74.000 омладинаца из Србије, а 1949. године на истим градилиштима налазило се 520 омладинских бригада из Србије. М. Митровић, *Изгубљене илузије, Пролози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд, 1997, стр. 161, 162.

¹³ Историјски архив Београда (АБ), Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, Записник са партијске конференције Градилишног комитета од 21. 11. 1948.

евиденције није било. Тако се дешавало и да су плаћени радници добијали много веће суме новца него што је требало, јер једноставно нико није водио тачну евиденцију о њиховом раду. Владо Стругар је тврдио 1950. године да се поједини чланови партијског комитета нису слагали са оваквим начином рада, али се нису смели одупрети ауторитету Батрића Јовановића, помоћника директора Дирекције за изградњу Новог Београда, који је тражио да се радови заврше по сваку цену, па се на градилишту могло чути: „тако је рекао да се ради друг Батрић и ми смо зато тако радили“. Сам Батрић Јовановић је на партијским састанцима умео да тражи да сваки члан КПЈ мора бити у мобилном стању, „као некад под пушком – пуном ратном опремом. Морамо да прекинемо мирнодопску атмосферу – демобилизирати се. Повести немилосрдну борбу против опортунизма... Треба повести борбу против социјалдемократизма, а све оне који не извршавају своје задатке, кажњавати или искључивати“. Другом приликом се залагао за проналажење „колебљиваца“ које је требало „елиминисати из наших организација“.¹⁴

У административном смислу почетак формирања Новог Београда имао је следећи ток. Скупштина општине Нови Београд формирана је маја 1952. године (Народни одбор општине Нови Београд). Општина је преузела послове тада укинутог Народног одбора X реона.¹⁵ У вези са увођењем комуналног система, а на основу закона из јула 1955. године, општина је почела са радом 1. 9. 1955. године. Њена се територија тада увећала припајањем укинуте општине Бежанија, у којој је организован месни одбор и месна канцеларија. Надлежни орган општини Нови Београд био је Народни одбор среза Београда, а од 1957. године Народни одбор града Београда.¹⁶

¹⁴ АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Организационо-политички секретаријат, К. IV/1-69, документ 30, 5. 5. 1950; АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, 1949–1950, Записници са састанака партијског актива, 15. 2. 1949; *Исто*, Записник са партијске конференције Градилишног комитета од 21. 11. 1948.

¹⁵ Границе општине Нови Београд изгледале су 1952. године отприлике овако: од улива цевног канала аеродромске пумпе у Дунав, низводно десном обалом Дунава до Саве, левом обалом Саве до порушеног моста, старим путем до нове зграде Председништва Владе, затим до старе границе атара Бежанија, до улице Светозара Марковића, па овом улицом до улице Милована Ђиласа, па десном ивицом Бежанијске косе до градске општине Земун. Иначе, народни одбор X реона формиран је одлуком Президијума Народне скупштине Србије априла 1950. године, а обухватио је народни одбор VIII реона и део народног одбора III реона насеља Нови Београд. Обухватио је територију од Добановачког пута, до пруге Београд–Загреб, па пругом до железничке станице Земун, Дунавом, укључујући нови хотел, средином рукавца Дунава до ушћа, обухватајући Мало ратно острвце, па узводно средином Саве итд. Народни одбор III реона формиран је маја 1945. године одлуком Извршног народног одбора града Београда. Део овог реона који је прелазео на новобеоградску страну река ишао је од пруге Београд–Земун до моста, левом обалом Саве до Савског моста. *Службени гласник Народног одбора града Београда*, бр. 5–6, 30. 6. 1952, стр. 33; *Исто*, бр. 5–6, 20. 4. 1952, стр. 33; *Службени гласник Београда*, бр. 4, 8. 9. 1945, стр. 33, 34; *Службени гласник НР Србије*, бр. 14, 24. 4. 1950, стр. 165; *Водич историјског архива Београда, књига прва*, Београд, 1984, стр. 187, 281, 292.

¹⁶ *Службени гласник Народне републике Србије*, бр. 55, 16. 7. 1955, стр. 421, *Исто*, бр. 56, 20. 7. 1955, стр. 421; *Водич историјског архива Београда, књига прва*, Београд, 1984, стр. 187.

За југословенско вођство и пропаганду, радне акције су биле и синоним „друштвенкорисног, колективног, добровољног рада“, место где се развија „патриотска свест“. Увек је наглашавано да су радне акције имале и економску и васпитну компоненту, да су „школа самоуправљања“, место где омладина доприноси „изградњи социјализма у својој земљи“. Највише је потенцирана добровољност радних акција, а чини се да је управо овај епитет најлакше оспорити. Наиме, сама чињеница да је пропаганда о радним акцијама била присутна на многим местима и да су сами партијски, омладински и државни руководиоци истицали потребу агитације и убеђивања, а ове мере су несумњиво и спровођене на терену, заправо негира принцип добровољности ових омладинских подухвата. Уосталом, термин који се често помиње у изворима – „мобилизација“ доста је адекватнији од термина „добровољност“. Да би се омладина „мобилисала“, на савезном нивоу је прављен план мобилизације, он је затим спуштан у републике, потом на ниже нивое, тако да је сваки градски и срески комитет Народне омладине добијао квоту омладинаца коју треба да испуни. Потом је следила кампања агитације „на терену“. На пример, за придобијање омладине да ради на аутопуту и Београду коришћени су, осим агитатора, и покретне изложбе и плакати. Као свака кампања, тако је и агитација за радне акције спровођена на брзину, често у последњем тренутку, грозничаво, у време Петогодишњег плана агитација је понекад спровођена преко органа власти и центара за предвојничку обуку уместо преко омладинских организација, често је у старту из агитације искључивана омладина националних мањина из убеђења да она свакако неће желети да иде на радне акције. Зато не чуди и што је број бригадира у бригаама веома варирао.¹⁷ Од радних акција се очекивало да јачају „братство–јединство“, да младим људима омогуће упознавање са људима и обичајима у крајевима у којима су се градили објекти. Тешко да је у Југославији било места масовнијег сусрета људи из свих крајева земље, и ако је нешто могло младим генерацијама уградити осећај заједништва, то су биле радне акције.¹⁸ Политичке поруке слате су и путем парола. Међу паролама из времена Петогодишњег плана које су одражавале политички дух једног времена и система грађеног у Југославији налазимо и паролу са београдских градилишта „За Тита, за Партију, за народ, за истину, за социјализам“. Своја убеђења омладинци су исказивали и песмама. Један од најјачих мотива после сукоба са ИБ-ом (одбацивање оптужби и „клевета“ са Истока) истакнут је у следећим стиховима са Новог

¹⁷ На аутопуту и Новом Београду било је бригада са мање од 50 бригадира, али и оних са више од 300, па је донета одлука да се убудуће не шаљу бригаде са мање од 100 бригадира. Генерално се може рећи да су бригаде на југословенским радним акцијама садржавале стотинак омладинаца. АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 124, Послератне радне акције наше омладине, О радним акцијама; Исто, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952.

¹⁸ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 124, Нека искуства у организовању ОРА.

Београда: „Ој Централни комитете, Одбијамо све клевете, Све клевете и све лажи, За наш народ то не важи“. Градитељи су се борби против ИБ-а придружили и митингом, па је тако штампа јављала да је августа 1948. 18.000 градитеља Новог Београда усвојило резолуцију у којој су истицали приврженост Титу и КПЈ и у којој је стајало да, упркос кампање ИБ-а, „ми непоколебљиво идемо путем изградње социјализма и стварања срећнијег живота за трудбенике наше земље“. Паролама, резолуцијама и песмама омладинаца придружили су се радови писаца и уметника који су такође обилазили градилишта. Сликер Божа Илић даје допринос ангажованој уметности на тему изградње социјализма сликом „Сондирање терена на Новом Београду“ из 1948. Градилишта на Новом Београду обилазе писци. Тако је 3. маја 1948. штампа јавила да су чланови Удружења књижевника Србије у две групе обишли Нови Београд. У првој су били Мира Алечковић, Гојко Бановић, Марко Врањешевевић, Танасије Младеновић и председник Удружења Милан Богдановић и обишли су подручје око ушћа Саве. У другој групи су били Бранко Ћопић, М. Панић Суреп, Гвидо Тартаља и Вукосављевић и обишли су радове на подизању насеља у Тошином бунару. Ако су већ, међу многим другим привилегијама које су и иначе уживали у социјализму, и у овим тешким временима били поштеђени рада, интелектуалци су били обавезни да бар подстичу, увесељавају, храбре, величају и овековече оне који су радили.¹⁹ У тадашњој реторици своје место добио је и Нови Београд. За њега је истицано да је његова изградња нешто „незапамћено по својој грандиозности“.²⁰ Батрић Јовановић је са еланом и ентузијазмом истицао да ће Нови Београд бити „велики подухват наше социјалистичке изградње“, „понос целе наше земље“, „прекрасни град са правим и широким улицама и булеварима, са дивним кејовима“, „један од највећих споменика славне Титовске епохе“, град који ће се градити „под свакодневном и неуморном бригом друга Тита“. Стога је Нови Београд често добијао префикс „Титов“, а учешће у његовој изградњи требало је да представља част и понос за његове градитеље.²¹ Сам Броз се трудио да оправда чињеницу да је Нови Београд везиван за његово име, па је и примао и обилазио градитеље. Тако је 30. јуна 1948. године обишао градилишта на челу делегације која је већ својим саставом уливала поверење и давала на

¹⁹ *Политика*, 2. 1. 1948, стр. 1, 2; *Политика*, 1. 1. 1948, стр. 5; *Политика*, 3. 5. 1948, стр. 6; *Политика*, 28. 8. 1948, стр. 2; *Политика*, 29. 11. 1949, стр. 11; *Политика*, 8. 11. 1946, стр. 12; *Политика*, 9. 11. 1946, стр. 5; *Политика*, 14. 11. 1947, стр. 5; *Политика*, 29. 7. 1950, стр. 1; *Политика*, 31. 7. 1950, стр. 1, 2, 3; В. Petranović, *n. d.*, str. 96; Љ. Радојковић, *n. d.*, стр. 411; D. Kačarević, *n. d.*, str. 119, 120; Lj. Petrović, „Kulturni sukob blokova tokom Hladnog rata u jugoslovenskoj prestonici 1945–1955. godine“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955, slučaj Jugoslavije*, Beograd, 2005, str. 332.

²⁰ АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, Записник са партијске конференције Градилишног комитета од 21. 11. 1948.

²¹ *Политика*, 14. 2. 1948, стр. 3.

значају самој акцији изградње Новог Београда. Уз њега су на градилиштва били и начелник Генералштаба Коча Поповић, председник Владе Хрватске Владимир Бакарић, генерал Светозар Вукмановић, министар унутрашњих послова Хрватске Иван Крајачић. Броз је обишао градилишта Председништва Владе, складишта, баракe за становање, кухињу. Такође, Броз је на Нову 1949. годину примио представнике радника, омладинских бригада и управе градилишта Новог Београда.²² Уосталом и сама идеја да се зграда ЦК КПЈ гради на Новом Београду била је један од видова исказивања оданости и захвалности Партији и Титу. Зато је зграда требало да буде таква и на таквој локацији да буде највиша на Новом Београду, да доминира околином и да надвиси Калемегдан, да својом архитектонском обрадом и монументалношћу буде „израз стваралачке снаге, моћан симбол Комунистичке партије, руководиоца народа Југославије у борби за стварање Федеративне Народне Републике Југославије, у борби за изградњу социјализма у Југославији“.²³

Велика акција изградње Новог Београда 1947–1950. заслужује да се детаљније проговори о људима који су тада радили на овој акцији. Уз опаску да је тешко уврдити колико је било радника у предузећу „Нови Београд“, јер постоје велики проблеми са евиденцијом радне снаге, може се рећи да их је било отприлике око 4.500. Становали су и хранили се у тешким и нехигијенским условима. Стални радници овог предузећа највећим делом су становали у радничкој колонији у Тошином бунару у породичним и колективним становима и плаћали су кирију коју су надлежни оценили као превисоку, па је интервенцијом Министарства рада кирија смањена. Постоји податак да је 15 радника који су становали у једној соби, плаћало за ту собу око 4.500 динара. Собе у колективним становима биле су веома прљаве, несређене, без ормана, астала, столица, скоро да ни на једним вратима није било браве, јер су једноставно биле „поскидане“. Чаршави на креветима били су толико прљави „да су изгубили сваку боју“ и мењани су тек на свака два до три месеца. Ваздух у собама био је „неиздржљив“, а по собама је било шерпи и кашика, пошто су радници узимали храну у мензи и јели у соби. У неким собама није било прекидача за осветљење, већ је светло паљено спајањем две жице. Осим брава, у великом броју соба није било ни славина на чесми, јер су их радници скидали и препродавали, па су оне биле предмет сталних крађа. Заједно са радницима у оваквим собама живела су и њихова деца, укључујући и одојчад. Како се радило по цео дан, то је ноћ била резервисана за „живот“, па су ноћне пијанке, крађе, свађе и туче биле честа појава. Викендом су одржаване игранке, које су се такође често завршавале тучама. Комисија државне контроле која је обишла овај раднички логор у

²² *Политика*, 1. 7. 1948, стр. 1; *Политика*, 3. 1. 1949, стр. 1.

²³ *Политика*, 2. 12. 1948, стр. 3.

Тошином бунару у једној речи га је описала као „некултуран“ уз опаску да су га радници подругљиво звали „нови Чикаго“. Осим у Тошином бунару, стални радници предузећа „Нови Београд“ живели су и на пар градилишта и на циглани „Јеловац“. Градитељи Новог Београда нису имали више среће ни са мензама у којима су добијали храну. Просторије неокречене, зид на кухињи распукао тако да се могла провући рука, храна лоша, хлеб тврд и бајат и радници који протестују биле су одлике мензе бр. 5 на градилишту хотела. Нехигијенски и прљав ресторан, слаба вентилација, мало посуђа, груба послуга, гужве за ручак које су биле такве „да би један човек имао више интереса да се одрекне ручка“, ваздух загушљив до те мере да је унутра било немогуће издржати дуже од четврт сата, нескувана и неукусна храна, све је то била судбина радника који су се хранили у мензи у Тошином бунару. Ресторан на градилишту Председништва Владе био је познат по томе што су радници остајали без хлеба, што је храна била неукусна, што је у ресторану све било прљаво, што су хлеб, чизме, одело, чарапе и кухињске крпе стајали заједно, док су по кухињи и трпезарији шетале мацке које су изгледа биле чак добродошле, да би се особље ресторана одбранило од мишева и пацова. Све наведено утицало је на то да овај ресторан добије епитет најгорег. У таквим условима хранило се око 300 људи. На Сајмишту је постојао ресторан за око 1.200 радника. Ни у њему није било све како треба, али је ипак у поређењу са другим рестораним важио за ресторан са најбољом храном.²⁴

Доста података постоји и о омладинцима, члановима омладинских бригада, који су градили Нови Београд. Ко су били, како су живели, колико су година имали, шта су научили, колико их је страдало током рада, како је у очима тадашње власти и јавности изгледало дело које су градили? Каква је била структура омладинаца на градилиштима?

Расположиви извори говоре о задовољству смештајем и исхраном омладине 1949. године. Из њих се може видети да су бараке у којима су омладинци били смештени сматране за удобне, док је одеће, обуће и ћебади било углавном довољно. За храну се каже да је била „обимна и јака“. Санитетска служба је била „на висини“ и није било епидемија. Званично, здравље већине омладинаца је поправљено на акцији, а анализа Министарства здравља је показала да је сваки омладинац за два месеца рада добио два до три килограма на тежини.²⁵ Од свих омладинаца који су 1948. градили Нови Београд мушких је било 55%. Што се тиче професионалне структуре, као и на другим југословенским градилиштима, највише је било сељака, и то 55%. У погледу националног састава, Срба је било 49%, Хрвата

²⁴ АСЦГ, фонд 19, Комисија државне контроле, фасцикла 141, јединица 480.

²⁵ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд 1948–1952, Рад омладинских радних бригада на изградњи Београда 1949. године.

28%, Муслимана 6%, Словенаца и Македонаца по око 3,7%, Црногораца 3,5%. Бележимо и присуство Шиптара (1.385 или 2,8%) и Мађара (315 или 0,6%).²⁶ Одлика свих југословенских градилишта тог доба била је велика младост чланова омладинских радних бригада. Тако је било и на Новом Београду. Слободно се може рећи да су великим делом Нови Београд, као и целу земљу, градила деца. Наиме, на Новом Београду је 1948. године млађих од 17 година живота било 6,5%, а више од половине, тј. 51% имало је између 17 и 19 година живота. Оних старих између 19 и 23 године било је 28,5%, а између 23 и 25 година било их је 8,4%. То значи да је скоро 80% чланова омладинских радних бригада било старо између 17 и 23 године, а да је бар оних 6,5% припадало популацији деце, а не омладине. Међутим, извори углавном говоре о омладинцима, тек понегде и понекад се признаје да је било и деце. Уосталом, као и у сваком тешком времену, и првих послератних година одрастало се брже него што би по природи ствари и биолошком ритму требало, па се тако и од оних који су по годинама били обична деца без икакве квалификације и знања о грађевинским радовима очекивало да раде послове намењене знатно старијим и за те врсте послова обученим људима.²⁷ У саставу бригада било је и омладинаца комуниста. Током 1949. године на аутопуту и Новом Београду међу омладинцима било је око 8% комуниста и око 4% кандидата. Занимљиво је да су у то време на Новом Београду чланови партије из једне омладинске бригаде чинили једну основну партијску организацију, док су чланови партије сталних радника чинили другу основну организацију, чак и када су радили на истом градилишту.²⁸

Да је омладина радила добровољно и са одушевљењем, да је на градилишта ишла вођена „жарким патриотизмом“, „свесно, добровољно и са одушевљењем“ требало је да покажу и стално потенцирана такмичења. Такмичарски дух био је једна од суштинских одредница радних акција. Термин „ударник“ нераскидиво је везан за градилишта широм земље. Стално истицање норми и тежња да оне буду пребачене, морали су јавити жељу за што бољим успесима који су доносили и одређене награде, пре свега моралне природе. Истицање кубика ископане земље, набијеног бетона, саграђених зидова, утрошеног цемента, измешаног малтера, километара и метара урађеног пута, комада посечених стабала и извађених пањева итд. водило је ка чистом апсурду, али представља илустрацију једног времена. Радне акције су се и иначе одржавале у времену у коме је владала атмосфера јавног популарисања ударништва. „Штампа је популарисала стаханов-

²⁶ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948.

²⁷ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948.

²⁸ АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Организационо-политички секретаријат, К. IV/1-69, документ 30, 5. 5. 1950; АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд 1948–1952.

ски покрет у СССР-у који ће у Југославији довести до појаве хероја рада попут Алије Сиротановића и његових следбеника“. Питање проглашавања једне бригаде за ударну или појединца за ударника значило је питање престижа, а од ударништва је направљен култ. „Бити ударник значило је бити херој. Ударнички темпо био је основни закон рада“. Носилац овог звања имао је право да три месеца по повратку са акције добија следовања хране по ударничкој карти, што је значило бољу исхрану у односу на већину становништва.²⁹ Осим пребацивања норме, за добијање овог звања било је неопходно поседовати „правилан однос према народној имовини“ и колективу, без поговора извршавати задатке, неговати другарство. Осим ударништва, коришћен је и читав систем других признања попут похвала, ордена, значки (на пример значка градитеља Новог Београда). На аутопуту и Београду бригаде су добијале ордене (братства и јединства, рада, заслуга за народ). Исте ордене добијали су и омладинци и њихови руководиоци. Није био редак случај проглашавања исте бригаде за ударну више пута, па је било бригада које су тај епитет понеле и више од десет пута. На аутопуту и Београду било је 1949. године око 110.000 омладинаца који су или понели звање ударника или били похваљени. Подаци за целу акцију изградње Новог Београда кажу да је број ударника износио 21.882 (сваки седми), а похваљених 45.776.³⁰

²⁹ В. Petranović, *n. d.*, str. 85; D. Kačarević, *n. d.*, str. 48. За стицање овог звања у предузећима и установама било је према Правилнику из 1946. године потребно пребацивати норму 20 или 30% три месеца. На радној акцији Шамац–Сарајево било је потребно или пребацивати норму месец дана (25–35%) или постићи уштеду у материјалу од 10% или се истаћи у руковођењу и васпитавању омладине или у проналажењу нових савременијих метода. Правила која су важила за ову пругу касније су преношена и на друга велика омладинска градилишта. Према Правилнику који је министар рада издао 19. новембра 1949. године услов за добијање звања ударника био је да члан радне бригаде месец дана радећи у прописано радно време пребацује норму поштујући остале критеријуме (одговарајући утрошак сировина, горива...). Ако би неправдано изостао са посла, прекинуо би се ток времена потребног за стицање звања. *СЛ ФНРЈ*, 33/1946, Правилник о начину и условима за проглашење ударника у предузећима и установама; *СЛ ФНРЈ*, 22/1947, Правилник о проглашењу ударника на Омладинској прузи Шамац–Сарајево; *СЛ ФНРЈ*, 97/1947, Правилник о допуни Правилника о проглашењу ударника на Омладинској прузи Шамац–Сарајево; *СЛ ФНРЈ*, 31/1948, Решење о примени Правилника о проглашењу ударника на Омладинској прузи Шамац–Сарајево на велике омладинске радне акције; АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 204, ОРА Бања Лука – Добој.

³⁰ Подаци према којима је сваки седми градитељ Новог Београда био ударник одговарају подацима са других југословенских градилишта (на пример, исти податак важи и за пругу Шамац–Сарајево). Збирни подаци за радне акције 1946–1952. говоре о 123.892 ударника. Није јасно да ли се овај број односи само на велике савезне радне акције из тог доба. Ако је тако, и ако се има у виду да је на тим акцијама било нешто више од милион омладинаца, то значи да је сваки осми постао ударник, што се отприлике поклапа са горе изнетим подацима за поједине акције. АСЦГ, фонд 61, Државно омладинско предузеће Аутопут, фасцикла 11, јединица 16, Предлози за проглашење ударника; АСЦГ, фонд 114, фонд ССОЈ, фасцикла 91, Омладинске радне акције у периоду 1942–1945; *Исто*, фасцикла 4, 1953. година, Поруке V Конгресу НОЈ; *Политика*, 22. 5. 1948, стр. 3; Љ. Радојковић, *n. d.*

Радити на радним акцијама у време Петогодишњег плана није било нимало лако. Уз лоше услове становања, тешке физичке послове, у изворима срећемо и податке о болестима, несрећама и смртним случајевима. Једно од најпотреснијих сведочанстава о тешким условима рада на радним акцијама до 1949. године и лошем стању бригадиста потиче од самог Јосипа Броза. На седници ЦК КПЈ 28–30. 1. 1949. он је говорећи о деци уопште, али делимично и о омладини на акцијама рекао: „Ми само причамо и причамо о новим генерацијама, а уствари гледамо да је што више исцрпемо рецимо на Аутострада, на железничким пругама и на разним другим великим јавним радовима. До чега ће то довести ако овако будемо радили?“. Додао је и да је омладина у том тренутку била физички слабија него онда кад је градила пругу Брчко–Бановићи и наставио: „Обилазећи јавне радове мене је просто срце заболело колико је та омладина јадно изгледала. Омладинци су се трсили, јурили, радили и носили, хтели би, али нису могли. На једној страни видиш невероватну оданост, вољу и пожртвованост, а на другој страни то да се ми маћехински односимо према њима“. Изнео је и податак да је од око 160.000 људи на регрутацији било 30.000 неспособних.³¹

Делом као последица болести, делом због непажње бригадиста, а делом и због недовољне сигурности градилишта, на југословенским радним акцијама било је и несретних и смртних случајева. С обзиром на велику осетљивост теме као што су смртни случајеви и на чињеницу да подаци до којих смо дошли свакако нису потпуни, па је тачан број страдалих тешко утврдити, ограничићемо се само на закључак да је на великим савезним акцијама у Југославији у време Петогодишњег плана смртно страдало најмање 177 или 178 младића и девојака. Колико је било смртних случајева на Новом Београду? Документ који је датиран са 1948–1950, а односи се на изградњу Новог Београда доноси списак од 11 смртних и још толико несретних случајева на овом градилишту. Томе треба додати и два смртна случаја приликом повратка са градилишта. Из описа ових случајева видимо да се гинуло због пада са камиона, од туберкулозе, запаљења плућа, запаљења мозга, чира. Било је бригадиста које је прегазио воз, али и један случај омладинца који је пронађен на самрти под неразјашњеним околностима итд. Из увида у описе ових случаја може се рећи да је на градилиштима било доста непажње, да су сама градилишта била прилично необезбеђена од несрећа, али и да је на Нови Београд, као и на друге радне акције тог доба, долазио један број омладинаца који су већ при доласку били тешко болесни. Неки од њих су умрли током акције. У случајевима када је процењено да је до смрти дошло несретним случајем, породици настрадалог је исплаћивана одређена сума на име осигурања. Тако је Државни осигуравајући завод исплатио 20.000 динара мајци Доче Карачић, омладинке из Црвенице (срез Дувно).

³¹ АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Пленарне седнице ЦК СКЈ, II/6, 28–30. 1. 1949.

Међутим, било је и случајева када је држава процењивала да породица настрадалих омладинаца нема право на новчану помоћ. То је био случај са породицом Смаила Хамидовића из околине Тутина, јер је Министарство социјалног старања тврдило да је умро од запаљења плућа које је имао и пре доласка на градилиште и да је умро као ученик. Оцу који је доказивао да му је син умро као градитељ и то од запаљења мозга које је наступило на самом градилишту остало је да настави мучан спор са државним институцијама.³²

И у време најтежих услова, на градилиштима је негован културни рад. Он се у бригадама одвијао се на више нивоа (предавања, културно-уметничке смотре, штампа). Велики број предавања заправо је имао политички карактер, величао је нови систем и добрим делом говорио о селу и пољопривреди што је и логично ако се има у виду преовлађујуће сеоски састав бригада. Из извештаја са обиласка бригада на Новом Београду 1949. виде се наслови неких предавања: „Улога и задаци Народне омладине у социјалистичком преображају села“, „Шта је радно сељаштво добило у новој Југославији“. Понекад су предавања одржавана у крајње занимљивим условима. Обилазак неких бригада дао је следећу слику: у истој просторији (трпезарија) држано је предавање, два течаја, 12 омладинаца чистило је грашак, једна бригада је вечерала, а за то време су напољу брикаде „певале, лармале итд. тако да је предавач морао неколико пута да прекида предавање“.³³ Омладинци су држали и културно-уметничке смотре, али је постојало и доста примедби на начин њиховог извођења, од којих су неке униформисаност омладинаца (једнообразност у облачењу), прљава обућа и одело.³⁴ На радне акције стизала је и штампа, али вероватно не у мери која би задовољила организаторе ових акција. Тако на Новом Београду 1949.

³² На градилиштима Новог Београда и Београда смртно су страдали следећи омладинци: Иван Мирковић (рођен 1930. у околини Нове Вароши, пао са камиона), Смаил Хамидовић (умро 16. 1. 1950), Ива Јукић (из Дувна, умрла 2. 8. 1949), Ана Јухић (из околине Дувна, од првог дана изгледала „скроз болесна и туберкулозна...“, избацивала крв на уста“, умрла 5. 8. 1949. од жутице, запаљења трбушне марамице и воде у стомаку), Вили Ђурек (рођен 1933, умро 7. 8. 1949. пошто га је два дана раније на путу Земун–Београд пронашао милицајац, сматрало се да је или испао из камиона или га је ударио камион или је сам пао, јер је био „живчано болестан“), Доне Карачић (срез Дувно), Ђорђе Михајло (рођен 1929, струмичка околнина, умро 26. 7. 1949, пошто је девет дана раније повредио ногу која је почела да отиче, није јасно услед чега је наступила смрт, али је могуће и да је изостала адекватна лекарска нега), Милојко Николић, Цветко Петровски (рођен 1932, кумановски срез, умро 30. 4. 1949. од запаљења мозга), Стана Радић (из Далматинске бригаде, прегазио је вагон 20/21. 8. 1948), Јосип Зрински (рођен 1931, околнина Загреба, умро од чира у стомаку 23. 5. 1948). При повратку кући страдали су Срећко Расток (рођен 1933, из Приједора, згазио га воз 8. 8. 1949. приликом повратка кући са Новог Београда) и Еуген Глушић (рођен 1929, из Истре, згазио га воз у околини Руме док се враћао кући као неспособан са Новог Београда 1949. године). АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд.

³³ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952.

³⁴ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952.

данима није било *Борбе*, а и када је долазила, то је било само неколико примерака. На Новом Београду је 1949. године растурено 285.392 комада штампе. На градилишта су током Петогодишњег плана стизали листови *Омладина* и *Пионирске новине*, часописи: *Народна омладина*, *Наша домовина*, *Млади задругар*, *Пионирски руководицац*, *Полетарац*, *Пионири*, као и неколико брошура (на пример „За рад пионира у току лета“). Утицај штампе на омладинце у неким случајевима смањивали су и проблеми са језиком, па тако у Дреничкој бригади која је 1949. радила на Новом Београду, око 90% бригадира није знало српски језик, а на матерњем шиптарском језику нису добијали омладински лист. Функционисање ове бригаде само се може замислити, тим пре што су све заповести издаване на српском. У многим бригадама на Новом Београду читани су само поједини чланци из *Борбе* и то групно, чему је уз недостатак новина свакако узрок и неписменост.³⁵ Омладина је била ангажована и на смотрама и фестивалима. Само на градилиштима Новог Београда постојало је 342 хора, филмских група, драмских и литерарних секција, а у њима 30.189 чланова. Током 1949. године сами омладинци са Новог Београда одржали су 336 приредби са 126.720 гледалаца, приредби са стране било је 230 са 141.331 гледаоцем, одржано је 478 филмских представа са 277.975 гледалаца.³⁶ Један од видова културног рада на градилиштима било је и постојање библиотека. За Нови Београд је важио податак да је 1949. на градилишту прочитано 60.700 књига. Може се закључити да је на Новом Београду 1948. и 1949. године сваки омладинац прочитао 1,1 књигу у просеку. Имајући у виду услове рада и напор који је на градилиштима требало уложити, као и учешће великог броја омладинаца у културним, спортским и политичким манифестацијама, можда се више од једне прочитане књиге није ни могло очекивати. Године 1948. на Новом Београду је око 2.500 омладинаца водило лични дневник, тј. отприлике сваки двадесети.³⁷

Један од најважнијих културних домета радних акција лежао је у покушају да се преко њих описмени неписмена омладина. У сврху описмењавања коришћени су аналфабетски течајеви. На радним акцијама 1946–52. званично је описмењено око 70.000 младих људи. За целу акцију на Новом Београду постоји податак о 10.230 описмењених омладинаца. То је податак који и поред свих слабости не треба потцењивати и он у најмању руку говори о великом напору који је учињен да се међу младим градитељима

³⁵ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952; *Исто*, фасцикла 91, Омладинске радне акције у периоду 1942–1945; Нови Београд, бр. 84, 29.11.1949, стр. 3.

³⁶ Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 408; *Нови Београд*, бр. 84, 29. 11. 1949, стр. 3.

³⁷ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 91, Омладинске радне акције у периоду 1942–1945; *Исто*, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд 1948; *Исто*, фасцикла 204, ОРА Бања Лука–Добој; *Нови Београд*, бр. 84, 29. 11. 1949, стр. 3.

Југославије искорени неписменост. Подаци су говорили да је описмењено око 97% неписмених омладинаца на Новом Београду.³⁸

Југословенски омладинци имали су прилике и да се баве физкултуром и спортом на радним акцијама. На градилиштима су одржавана фудбалска, кошаркашка, атлетска, рвачка, шаховска, одбојкашка, боксерска такмичења, часови јутарње гимнастике, надметања у народном вишебоју итд. Упадљиво је да је непосредно после рата на градилиштима одржано много више спортских такмичења, часова јутарње гимнастике и часова за значку физкултурника него што је било културних манифестација. О заинтересованости за физкултурне манифестације говоре и подаци да је у јесењем кросу 1949. на Новом Београду учествовало 5.467 од 6.076 омладинаца или да је на Трећем физкултурном слету 3. октобра 1948. у дефилеу учествовало 6.400 омладинаца, а у гимнастичарском наступу 4.680.³⁹ Као и на другим југословенским градилиштима, и на Новом Београду су одржавани курсеви на којима су се оспособљавали неквалификовани радници. Реч је о курсевима за тесаре, зидаре, бетоничаре итд. Б. Петрановић наводи да је на овим курсевима 1949. године било око 4.000 омладинаца.⁴⁰ Међутим, осим што је градитеље Новог Београда требало описменити и културно васпитавати, њих је по замисли Партије требало и политички васпитати. Ово се посебно односило на рад са омладинским бригадама и нарочито због сукоба са ИБ-ом, па је политички рад и био највећим делом посвећен објашњавању исправности југословенског руководства у овом сукобу. Да би се то постигло, у бригадама су држана политичка предавања и политичке информације, процењено је да је 1949. године свака омладинска бригада слушала шест или седам политичких предавања и осам политичких информација.⁴¹

Може се поставити и питање да ли је било отпора радним акцијама у Југославији. Дезертирање би било један од најјаснијих примера непослушности. Лоши услови на градилиштима, али и присилна мобилизација, били су неки од разлога и за појаву дезертирања из бригада. За београдска градилишта постоји податак да их је 1948. напустио сваки стоти, а 1949. године сваки педесети бригадир. Ако се пође од званичног податка

³⁸ АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1949, Годишњи извештај о раду комитета; АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 91, Омладинске радне акције у периоду 1942–1945; Исто, фасцикла 4, 1953. година, Поруке V Конгресу НОЈ; Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 408; *Политика*, 2. 1. 1948, стр. 2; *Борба*, 29. 7. 1950, стр. 1; *Нови Београд*, бр. 84, 29. 11. 1949, стр. 3.

³⁹ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 91, Омладинске радне акције у периоду 1942–1945; Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 376, 391.

⁴⁰ Б. Петрановић, „Петогодишњи план развита и нова искушења“, *Историја Београда 3...*, стр. 599.

⁴¹ АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, 1949, Годишњи извештај о раду комитета.

да је Београд 1949. градило 58.307 омладинаца, то значи да је градилиште током 1949. године напустило око хиљаду људи. Дезертирање је било нај-присутније у бригадама које су присилно мобилисане (крагујевачка област и делови Хрватске). На београдским градилиштима били су забележени и случајеви попут прекидања струје за време митинга, десило се и да су изгореле две бараке, било је наговарања на дезертирање, агитације у корист ИБ-а. Ако не све, онда бар неке од ових случајева треба приписати отпору радним акцијама. Партијски и извори Народне омладине изричито наводе неколико бригада, као што су бригаде националних мањина (бригаде са Мађарима из Војводине), Босиљградска и Царибродска бригада као бригаде у којима је током 1949. године било „провокаторских испада“. Извори говоре о шовинизму и информбироовским провокацијама у овим бригадама, о ширењу прича о глади и потцењивања социјалистичке Југославије. У Царибродску бригаду стигло је писмо са терена у коме је један „непријатељ“ писао да је цела гимназија пребегла преко границе. За команданта ове бригаде важило је да је добар комуниста, али да ни он није био сигуран у своје бригадире и да је у бригади била „групица непријатеља“. У Кумановској бригади се десило да је једна чета штрајковала глађу један дан, што је за Партију несумњиво било дело „непријатеља“. Стиче се утисак да је доста проблема било на VII градилишту (Председништво Владе). Постоје подаци да је тамо један радник говорио да у Југославији не постоји демократска власт и да је постојала групица која је имала своју лозинку. На истом градилишту се десило да је током говора Броза један радник рекао: „Нека Тито дође да види како радници живе“, што је одмах добило етикету „непријатељске паролe“. На истом градилишту је 19. октобра 1949. неко пресекао линију за озвучење и пренос предавања поводом прославе пет година ослобођења Београда. Извори говоре и о појави наговарања омладинаца да не раде, погрдних псовки и премлаћивања, а на путу крај једног градилишта нађен је и информбироовски летак.⁴² Наилазимо на примере саботажа или диверзија и у Машинској бази, где су комунисти покушавали да изађу на крај са саботажама тако што су стражарили да би ухватили саботере.⁴³ Време изградње Новог Београда било је такво да је за Партију и државу највећи непријатељ био Информбиро, тј. они који су се изјаснили за Резолуцију ИБ-а. Таквих је било и на Новом Београду, па се њихова појава може окарактерисати као један вид отпора. У сваком случају, Градилишни комитет Партије искључио је током 1948. четири, а током 1949.

⁴² АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, 1949, Годишњи извештај о раду комитета; *Исто*, 1949–1950, Записници са састанака Бироа Градилишног комитета КПС „Нови Београд“, 6. 5. 1949, 22. 10. 1949; АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 152, Савезна радна акција Нови Београд, 1948–1952.

⁴³ АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, Записник са партијске конференције Градилишног комитета од 21. 11. 1948.

године 14 чланова због лојалности ИБ-у. Број искључених због ИБ-а у 1949. представљо је око једне трећине свих искључених те године.⁴⁴

Југословенско руководство је настојало да омладину са радних акција по завршетку њихове смене на градилишту пребаци у привреду (индустрију или рударство). На томе је толико рађено да се слободно може рећи да је то била и једна од сврха радних акција и да су оне посматране као згодан начин за пребацивање сеоске омладине у руднике и фабрике. Када би једном дошли на акције, омладинци су били подвргнути пропаганди, кампањи и убеђивањима да прихвате да после окончања рада на акцијама почну да раде у привреди. За агитацију међу акцијашима коришћени су и плакати, брошуре, штампа и филм. Приказиван је филм о животу југословенских радника и совјетских рудара. Дељење брошуре „Сеоски омладинац у тешкој индустрији“ као да на најбољи начин осветљава један од циљева ове акције. Осим агитације, која је оцењивана као слаба, слабијем успеху целе акције изгледа да су доприносили и агитатори појединих предузећа који су омладинцима нудили услове који у стварности нису постојали, па је долазак у предузећа за многе омладинце значио велико разочарање, што је за последицу имало напуштање нових радних места. Испоставило се и то да омладина једноставно није желела да ради у рудницима, а слабијим резултатима доприносило је и то што је део омладинаца био неспособан за рад у руднику, што је, с обзиром на нарушено здравље великог дела југословенске омладине, било сасвим очекивано. Резултат целе акције био је да се за рад у фабрикама и рудницима пријављивао мањи број омладинаца од планираног и жељеног, али и да се добар део оних који су одлазили на нова радна места покајао и у кратком временском року једноставно напуштао фабрике и руднике, а то напуштање је често било обично бежање. Само за септембар, октобар и новембар 1948. године планирано је да се са аутопута Београд–Загреб, Новог Београда, Железника итд. од 50.000 омладинаца у привреду укључи њих око 12.000, али план није испуњен. Један од највећих проблема за прихват омладинаца у фабрикама и истовремено један од главних разлога за њихово напуштање био је смештај. Поразне резултате дао је и покушај пребацивања омладине у фабрике ИМР, „Иво Лола Рибар“ Железник, ИКЛ (овај последњи није имао ни смештај ни храну за омладину са радних акција). Током јула и августа 1948. у фабрику „Ђуро Ђаковић“ у Славонском Броду дошло је нешто омладине са аутопута и Новог Београда, од чега је њих 35 „напустило предузеће такорекућ побјегло“. Углавном се радило о омладини из Хрватске, БиХ и југа Србије. План није испуњаван ни када је реч о покушају власти да омладину убеди да иде на курсеве који су држани на Новом Београду. Део оних који су ипак при-

⁴⁴ АБ, Градилишни комитет КПС „Нови Београд“, 1948–1950, кутија 1, 1949, Годишњи извештај о раду Комитета.

стали да дођу на Нови Београд и изуче неки курс и нашли пара, у условима иначе слабе организације њиховог пута од стране државних институција, да до Новог Београда заиста и дођу, такође се, попут оних из рудника и фабрика враћао кући незадовољан смештајем, храном или пак крађама ствари са којима се такође морао суочити. Тако је у јануару 1949. године на Нови Београд стигла група омладинаца из Хрватске која је требало да изучи курс за аутомеханичаре. Међутим, смештени су у хладне просторије, храна је била слаба и недовољна, нису могли наплатити путне трошкове иако им је речено да је пут до Београда бесплатан. Због крађа морали су да држе радна одела и капут под главом током спавања, а како су остали без новца, један од њих, Антун Бабић, продао је кожну торбу да би могли да се врате кући. Због тога што су напустили курс Бабић је по повратку саслушаван у котарском народном одбору у Загребу. Други случај каже да је котарски народни одбор Книн упутио јануара 1949. године 33 омладинца из Сплита на Нови Београд на курс, али се већи број вратио „без икаквог разлога“. Великих проблема било је и око питања наплате трошкова за упућивање омладинаца на курсеве на Нови Београд. Иако је Управа за радну снагу Хрватске више пута тражила да јој се рефундирају ови трошкови, грађевинско предузеће „Нови Београд“ није желело да исплати омладинце који су самовољно напуштали курсеве. Како је изгледала организација курсева на Новом Београду говоре и жалбе предузећа „Нови Београд“ на рачун среских народних одбора који су им слали омладинце. Предузеће се жалило да од народних одбора добија омладинце који су желели да уче берберски или шнајдерски курс, иако таквих курсева није било, или омладинце које су лекарске комисије морале да враћају као неспособне. Било је и случајева да су на Нови Београд долазили омладинци који нису имали ни 16 година (омладинци рођени 1934, 1935. или 1936. долазили су из Санског моста) или омладинци без ноге или руке (овакве омладинце слао је срески народни одбор Кладово).⁴⁵ Проблем је био и задржати курсисте послате са Новог Београда у привреду. Током новембра и децембра 1950. године од 535 послатих курсиста са Новог Београда у београдску, нишку, крагујевачку, тимочку, ужичку област и у Војводину и на Косово и Метохију, побегло је њих 55.⁴⁶ Упркос свим описаним проблемима, југословенска власт је путем радних акција

⁴⁵ АСЦГ, фонд 25, Министарство рада ФНРЈ, фасцикла 154, јединица 406, Министарство грађевина.

⁴⁶ Како је изгледала потрага омладине за послом, а државе за младом радном снагом показују и примери шетања омладинаца од фабрике до фабрике. Тако је јулу 1949. у „Гелеоптик“ дошло 14 омладинаца од којих је остало седам, потом је дошло још 26, од којих је опет остало седам, осталих 19 отишли су у „21. мај“, али је и од ове групе њих пет отишло кући. У ваљаоницу Земун тада је дошло 19 омладинаца, од којих су већина заправо била деца млађа од 17 година, и од њих је остао само један. АСЦГ, фонд 25, Министарство рада ФНРЈ, фасцикла 152, јединица 403, Укључивање омладине са Аутопута у предузећа тешке индустрије. Ево још неколико података који говоре о укључивању омладине са радних акција у привреду Југославије. *Исто*.

запослила десетине хиљада младих људи у рударству и тешкој индустрији. Према једном податку, са радних акција 1946–52. у привреду је отишло око 80.000 омладинаца. Овај број се, на крају, може узети и као коначан број који одговара на питање колико је југословенска власт послала омладинаца са радних акција у индустрију и рударство. То значи да је на овај начин једним делом стварана радничка класа у социјалистичкој Југославији.⁴⁷

На југословенским омладинским градилиштима редовна појава била је и омладина из иностранства. Из материјала Народне омладине Југославије сазнајемо да је Централни комитет Народне омладине више пута дискутовао о могућности доласка страних омладинаца 1950. и да је најпре било одлучено да приме стране бригаде раде на изградњи студентског насеља на Новом Београду. Међутим, средином године градилиште на Новом Београду означено је као „неподесно“ за пријем страних омладинаца, па су они усмерени на изградњу Студентског града у Загребу. На крају је у Загребу, према једном списку, радило током јула и августа 36 страних бригада са укупно око 2.070 бригадиста, проводили су око месец дана, од чега је трећина времена искоришћена за обилазак земље. Неколико делегација стране омладине која је радила у Загребу посетило је током године и Нови Београд. Тако је за делегацију француске бригаде која је радила у Загребу изнета тврдња да је била задивљена „замашношћу радова“ на Новом Београду и „бригом наше народне власти за студенте“. Нови Београд посетила је током августа 1950. године и шпанска бригада „Гарсија Лорка“ која је бројала 10 Шпанаца и три Француза. Разгледали су радове на изградњи студентског дома, Председништва Владе и других објеката. После посете њихови домаћини су писали да су Шпанци изјављивали да их је будући смештај студената „задивио“ и да су на сваком кораку видели да се народна власт брине за сваког човека.⁴⁸

Тешки услови рада, приличан број оболелих, смртни случајеви на југословенским радним акцијама, све је то заједно давало материјал пропаганди информбироовских земаља против Југославије и њене власти. Нарочито током 1949. и 1950. године, „Титова банда“, клика „Тито–Ранковић“ оптуживана је за мучење омладине на радним акцијама, па и на Новом Београду. Из источноевропске пропаганде бележимо неколико епизода. Радио Будимпешта је у јануару 1950. оптуживала југословенско руководство да југословенска омладина аутопут, омладинску пругу, Нови Београд плаћа „својом крвљу, својим здрављем“. Са Истока је порицана и добровољност

⁴⁷ Овај закључак поткрепљују и подаци за Београд и аутопут из 1949. године. Тада је на овим градилиштима било око 200.000 омладинаца, а у привреду је послато њих нешто више од 16.000, што значи око 8%. АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 91, Омладинске радне акције у периоду 1942–1945; *Исто*, фасцикла 4, 1953. година, Поруке V конгресу НОЈ.

⁴⁸ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 295, 1950, Изградња студентског града у Загребу I; *Исто*, изградња студентског града у Загребу II.

ових акција, па је тврђено да југословенски режим присиљава омладину на рад, као што је то немачки фашизам радио када је терао подјармљене народе да ступе у радне батаљоне. Радио Будимпешта је тврдио и да су у селу Ждали камиони насилно одвлачили омладину на изградњу Новог Београда пошто се на позив одазвао тек сваки осми позвани. Исти извор је даље наводио следеће: „На изградњи Новог Београд раде под контролом УДБЕ и војске политички затвореници сиромашни сељаци који нису могли да произведу све оно што је империјалистима било потребно и нашта Титова банда има апетит. Раде тамо и гину 14-то годишња и 16-то годишња деца, затим студенти који уместо да се припремају за свој позив носе камење, и цигле за такве грађевине које неће југословенским трудбеницима дати станове него титовцима палате по њиховим властитим плановима“.⁴⁹ Скоро у исто време лист *Народна младеж* донео је интервју двојице југословенских студената емиграната (Милутин Поповић и Витомир Ђорђевић) који су тврдили да су на градилиште на Новом Београду одведени из логора, као „робље“, у тексту се наводи да је рад био тежак, да су мешали и преносили цемент, а од хране добијали само зеље, да се појавио тифус и да су новооболеле сваки дан одвозили санитарским колима. Штавише, „титовци“ су болесне људе проглашавали за саботере и нису им дозвољавали да иду код лекара.⁵⁰ Током 1949. године Југославија је била изложена и нападима тршћанске штампе да је из југословенске зоне СТТ присилно мобилисана бригада „25. мај“ и упућена на Нови Београд.⁵¹ Још један мотив добро је послужио кампањи против Југославије. Реч је о неуспелим покушајима југословенске власти да омладину са радних акција трансферише у привреду (индустрију и рударство). Како је у раду већ показано, за ове оптужбе против Југославије пропаганда са Истока је итекако могла имати чврсту основу у стварном стању у Југославији. Тако је *Народна младеж* ликовала, јер су „Титови бандити“ претрпели потпун пораз у мобилизацији омладине за руднике и индустрију. Навођено је да је омладина насилно одвођена у предузећа, где је одбијала да потпише уговоре за продужење рада. Навођен је низ примера који је поткрепљивао ове тврдње, а као мотив за напад на Југославију искоришћена је и чињеница да је било проблема да се омладина приволи и на курсеве на Новом Београду, још једна оптужба на рачун Југославије која је имала основа у стварности.⁵²

⁴⁹ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 302, Преглед иностране омладинске штампе, Београд, 27. 1. 1950.

⁵⁰ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 302, Преглед иностране омладинске штампе, Београд, 15. 4. 1950.

⁵¹ АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 301, 1949, јануар–април.

⁵² АСЦГ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 301, 1949, мај–новембар.

Summary

The Beginnings of the Socialist New Belgrade The First Phase of Building of New Belgrade 1947–1950

Key words: Yugoslavia, New Belgrade, Five-Years' Plan, working actions

The first phase of the building of New Belgrade lasted from 1947 to 1950. It was one of some 70 working actions during the Five-Years' Plan. Some 142.000 builders, mostly between 14 and 25 years of age, took part in the action. Every seventh builder was decorated with the title of shock-worker. Political, cultural and sports life was also organized for the builders. The work went on under conditions of lack of labour force, poor housing facilities and food for the builders and campaign-like mobilization of the young in the years which were anyway marked by mass participation. According to a document referring to 1948–50, 11 youths lost their lives during this action. Deaths of two more youths on their way back home from the building site should be added to this. Through their voluntary work, these young people built the building of the Presidency of the Government (the future SIV), the Representative Hotel (later the Yugoslavia Hotel) and Students' Town, but completion of these objects had to await later times, since only one block of the Students' Town for 850 students was finished in this phase; the first inmates moved in early 1951.

УДК 070.15ПОЛИТИКИН ЗАБАВНИК,,1952/1991“
316.75(497.1),,1952/1991“

КОМУНИЗАМ НА КАШИЧИЦУ: ИДЕОЛОШКИ САДРЖАЈИ У ПОЛИТИКИНОМ ЗАБАВНИКУ 1952–1991.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Рад анализира примере очитовања и наметања службене идеологије у омладинском листу Политикин забавник током постојања социјалистичке Југославије.

Кључне речи: Политикин забавник, Јосип Броз Тито, Комунистичка партија Југославије, социјализам, раднички покрет, комунистичка идеологија, ЈНА

О Политикином забавнику

Политикин забавник је почео да излази као забавно-поучни лист за младе 28. фебруара 1939, и штампан је до избијања Априлског рата 1941. После завршетка Другог светског рата, обновљен је тек после политичког раскида са Совјетским Савезом 1948. и постепеног раскидања са стаљинистичком идеологијом у култури.¹ Иза њега је стајао један од два „централна“ листа (*Политика*), дајући му тако тежину коју није имала већина других листова за омладину.

Циљ листа био је да се младим генерацијама које су тада похађале школу приближе тековине савремене науке и технике, да се упознају са историјом југословенских народа, географијом заједничке социјалистичке домовине, југословенским и страним културним ствараоцима, али их је

¹ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1989, str. 246–263; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, III*, Beograd, 1988, str. 316–331.

требало и забавити.² После петнаест година излагања прецизирано је да је лист намењен пре свега основцима, што није било назначено у заглављу листа или на другим местима.³

Тираж и утицај

Као и код сваког листа, утицај *Политикиног забавника* се пре свега може мерити тиражом. Излагање је почео са тиражом од 100.000 примерака 1952. године, да би до 1959. достигао 138.000.⁴ До 1964. тираж се попео на 180.000,⁵ а до почетка седамдесетих на 230.000.⁶ Године 1973. тираж је био око 300.000 примерака.⁷ Очигледно је да је тираж листа пратио пораст куповне моћи грађана током шесте и седме деценије ХХ века. У септембру 1973. лист је уз своје изворно ћирилично, те латинично издање које је излазило од 30. априла 1971, добио и издање на словеначком,⁸ чиме је јасно ставио до знања да жели да буде лист који ће се читати на целокупном југословенском простору. Ово је вероватно био и двоструки уступак: комерцијалним потребама, с једне, и нараслој националној самосвести југословенских народа с друге стране. Ове промене се, међутим, нису значајније одразиле на повећање укупног тиража. Током наредних пет година он је још само мало порастао – на око 320.000 продатих примерака.⁹ Током осамдесетих година, због погоршања привредне ситуације и пропратног опадања куповне моћи становништва, тираж је опао на 230.000 у 1982,¹⁰ односно на свега 180-200.000 у 1988. години.¹¹ Поред економских фактора, на опадање тиража је вероватно утицала и појава нових омладинских листова. Требало би тек испитати да ли је пад тиража током осамдесетих година био сразмерно већи у западним или источним крајевима земље, али није искључено да је он био повезан и са јачањем међунационалних напетости у том периоду.

² „После двадесет година: Политикин забавник”, *Политикин забавник*, (даље: ПЗ), VIII, 383, Београд 2. 5. 1959, стр. 9. (Првих година излагања, готово сви чланци су били непотписани. Тек знатно касније се појављују прилози потписани пуним именом или само иницијалима.)

³ „Петнаест година нашег листа“, *ПЗ*, XVI, 789, Београд, 11. 2. 1967, стр. 10.

⁴ „После двадесет година: Политикин забавник“, *ПЗ*, VIII, 383, Београд, 2. 5. 1959, стр. 9.

⁵ „Шездесета годишњица *Политике* и четврт века *Политикиног забавника*“, *ПЗ*, XIII, 630, Београд, 25. 1. 1964, стр. 7.

⁶ „1220 *Политикиних забавника*“, *ПЗ*, XX, 1000, Београд, 26. 2. 1971, стр. 7.

⁷ [Напис на насловној страни], *ПЗ*, XXII, 1101, Београд, 2. 2. 1973, стр. 1

⁸ „Мала пошта“, *ПЗ*, XXVII, 1407, Београд, 15. 12. 1978, стр. 35.

⁹ „Мала пошта“, *ПЗ*, XXVII, 1397, Београд, 6. 19. 1978, стр. 35.

¹⁰ „Седница новог Издавачког савета: Одржати квалитет“, *ПЗ*, XXXI, 1582, Београд, 23. 4. 1982, стр. 5.

¹¹ „Мала пошта“, *ПЗ*, XXXVII, 1903, Београд, 17. 6. 1988, стр. 49.

Читаоци

Географски гледано, упркос све израженијој жељи да буде опште-југословенски лист, и упркос томе што је заиста читан у свим крајевима земље, *Забавник* је најбројнију публику имао у Србији, Босни и Херцеговини и Македонији. Ово се може закључити на основу писама читалаца, која су стизала углавном из ових крајева. Да је било више писама из Хрватске и Словеније, уредништво би их свакако у већем броју и објављивало – баш зато што је желело да лист има југословенско обележје. Разлог вероватно треба тражити у чињеници да је током првих двадесет година излажења после Другог светског рата лист излазио само на ћирилици, те да се зато највише куповао баш у оним деловима земље где је то писмо било доминантно.

Поред географског распореда већине читалаца, писма редакцији указују и на старосну структуру публике: судећи по њима велика већина читалаца, или бар велика већина читалаца спремних да пишу редакцији листа, припадала је школском узрасту. Радило се обично о ученицима виших разреда основне школе или средњошколцима, значи о узрасту од 11-12 до 17-18 година. Другим речима, лист је успео да придобије баш оне старосне групе које су биле његова циљна група. Треба претпоставити да су и њихови родитељи били читаоци листа у већем броју него што се може закључити само на основу објављених писама. За познавање праве структуре читалаца листа било би потребно посебно истраживање.

Видови пласирања идеологије

Политикин забавник је, као што му име каже, био пре свега забавни лист који је, уз обиље стрипова и занимљивости, желео да образује своју публику. Као такав, он није могао бити оптерећен идеолошким или политичким садржајима – који не би били примерени узрасту читалаца и њиховим интересовањима. Због тога у листу током целог социјалистичког периода налазимо јако мало примера директног идеолошког деловања на публику какво је било карактеристично за „озбиљну“ штампу. Ово, међутим, не значи да је *Забавник* био острво без идеологије у социјалистичком идеолошком мору. Идеологије је било, али је она по правилу пласирана посредним путем и (за младе читаоце) неприметно. У овом раду ћемо се позабавити питањем кроз које садржаје је пласирана идеологија и које вредности су при том промовисане. Покушаћемо, такође, да пратимо и промене у интензитету идеолошког деловања, као и промене у самој идеологији до којих је постепено долазило.

Социјалистичка изградња

Први садржаји који би се могли подвести под ознаку „идеолошког“ појавили су се већ првих месеци излажења обновљеног листа: радило се о (лоше) илустрованим кратким прилозима о важним југословенским привредним предузећима и капиталним инфраструктурним објектима који је требало да симболизују успехе социјалистичке изградње. Током априла и маја 1952. појавило се осам оваквих анонимних прилога у дну друге стране.¹² Занимљиво је приметити да после тога овакви примери готово у потпуности нестају са страница листа, тако да су до краја социјалистичког раздобља објављена још само три прилога са сличном тематиком.¹³ При том је карактеристично да последњи прилог те врсте, објављен 1986, више не говори о предузећу из неке традиционалне привредне гране, поготово не неке која запошљава типичне представнике радничке класе, већ о тиму врло младих информатичара. Ово већ сведочи о промени система вредности у југословенском социјалистичком друштву до кога је дошло у времену од објављивања првих прилога на ову тему.

Народноослободилачка борба

Поред величања радничке класе, којој су овакви прилози били индиректан омаж, једна од главних идеолошко-васпитних поставки југословенског социјализма је било неговање традиција Народноослободилачке борбе. Зато помало чуди што се први прилог те врсте појавио у *Политичком забавнику* тек осам месеци од поновног покретања листа.¹⁴ У коначном збиру, у листу је објављено више од 650 прича из партизанског ратовања, али су оне постале учесталије тек од шездесетих година. Последња таква прича у посматраном периоду је објављена крајем 1990, делујући као већ помало анахрони остатак прошлих времена и режима који је све мање био

¹² „Тузлански базен“, *ПЗ*, I, 14, Београд, 5. 4. 1952, стр. 2; „Фабрика машина-алатљика „Иво Лола Рибар“, *ПЗ*, I, 15, Београд, 12. 4. 1952, стр. 2; „Фабрика електричних машина и уређаја „Раде Кончар“, *ПЗ*, I, 17, Београд, 26. 4. 1952, стр. 2; „Задружно село Галичник“, *ПЗ*, I, 18, Београд, 3. 5. 1952, стр. 2; „Ауто-пут „Братство-јединство“, *ПЗ*, I, 19, Београд, 10. 5. 1952, стр. 2; „Хидро-централа „Власина-Врла“, *ПЗ*, I, 20, Београд, 17. 5. 1952, стр. 2; „Гитови заводи „Литострој“, *ПЗ*, I, 21, Београд, 24. 5. 1952, стр. 2; „Железара Зеница“, *ПЗ*, I, 22 Београд, 31. 5. 1952, стр. 2.

¹³ „Фабрика враћа дуг комуни“, *ПЗ*, XIV, 682, Београд, 23. 1. 1965, стр. 4 (о томе како је општина Копривница помогла опоравак „Подравке“, која јој сада то враћа; Иван Лончар, „Велики споменик људској снази: Хидро-електрана „Пива“ – велики подвиг“, *ПЗ*, XXIX, 1489, Београд, 11. 7. 1980, стр. 4–5; М. Крстуловић, „Изуми, открића, достигнућа: Сплитска „Силиконска долина“, *ПЗ*, XXXV, 1791, Београд, 25. 4. 1986, стр. 12–13 (о омладинској творници рачунара „Лола“ у Сплиту).

¹⁴ „Рибарски чамци јуришају на ратне бродове“, *ПЗ*, I, 42, Београд, 18. 10. 1952, стр. 4.

социјалистички.¹⁵ Прилози из НОБ-а (приче, цртице, анегдоте) су обично говорили о учешћу појединаца у партизанској борби или њеном помагању, а често су главни јунаци била деца или омладинци – што је свакако требало да олакша идентификацију младих читалаца с њима. Јако је мало било прилога о стварно великим биткама и догађајима – али то је добрим делом била карактеристика свих историјских прилога у листу: конкретан мали догађај, са јунацима чија су имена и презимена била позната, био је погоднији материјал за новинарску обраду од великих битака и догађаја чији су главни јунаци биле масе или сакросанктни појединци који су добрим делом још били живи и на власти. Приче о „малим људима“, па и анегдоте о истакнутијим припадницима Народноослободилачког покрета су имале динамику и драматски набој, и зато су биле као створене за *Забавник*. И док су тзв. „приче из живота“ описивале узбудљиве мирнодопске догађаје „малих људи“, приче из НОБ-а су, забављајући читаоце напетом фабулом, успут указивале на вредност пожртвованости, патриотизма, храбрости итд.

О спорним питањима из Другог светског рата на тлу Југославије није било речи: јунаци су подељени на „добре“ и „лоше момке“. У прве су се убрајали партизани, илегалци и њихови симпатизери, а у друге окупатори, четници, усташе и остали „сарадници окупатора“. Није било речи о братоубилачком рату на етничкој или идеолошкој основи.¹⁶ На тај начин се посредно неговало званично прокламовано „братство и јединство“, а избегавано је и пропитивање понашања победничких партизана према њиховим пораженим противницима.¹⁷ Експлицитно је „братство и јединство“

¹⁵ Слободан Ј. Перковић, „Како је ратовао Маријан Бадел: Операција тишина“, *ПЗ*, XXXIX, 2027, Београд, 2. 11. 1990, стр. 4–5. Занимљиво је да је овај прилог, који је изашао у време великог заоштравања међунационалних напетости, имао за главног јунака једног хрватског партизана.

¹⁶ О Јасеновцу се појавио само један чланак. (Иван Лончар, „Бекство из града смрти: На бодљикавој живи“, *ПЗ*, XXIX, 1467, Београд, 8. 2. 1980, стр. 6–7.) И овај чланак се уклапа у уобичајену шему прилога са тематиком из НОБ: говори о судбинама неколико појединаца, док се само у „прозору“ дају општи подаци о логору уз процену да је у њему страдало око 800.000 људи. Овај број је по свему судећи преузет из дечје енциклопедије *Реци где је... Дечје свезнање, Велика илустрована енциклопедија за децу у 10 књига*, (ур. Угљеша Крстић) III, Београд, 1986, стр. 185, будући да остале енциклопедије наводе друге бројеве. И овај број, међутим, био је у складу са тада преовлађујућом тенденцијом да се број жртава Другог светског рата преувеличава. По најновијим истраживањима, која додуше још нису завршена, чини се да укупан број жртава у том концентрационом логору неће изнети више од 130.000 људи. (Уп. Драган Цветковић, „Јасеновац у систему страдања цивила у НДХ – квантитативна анализа (или поново о бројевима)“, *Jasenovac: Zbornik radova četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, Banjaluka, 2007, стр. 76)

¹⁷ Уп. нпр. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, Slavonski Brod, 2005; Vladimir Ilić, *Prevladavanje prošlosti u Vojvodini*, Zrenjanin, 2002; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996, str. 156–184; Tibor Cseres, *Krvna osveta u Bačkoj*, Zagreb, 1993; str. 96–251; Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2005 (2nd ed.); Vladimir Geiger, *Nestanak folksdojčera*, Zagreb, 1997.

као тему имало свега неколико чланака са тематиком из НОБ-а.¹⁸ Та тема се неприметно провлачила кроз разне друге чланке, обично сасвим ненаметљиво, избором различитих крајева Југославије о којима је писано, како о Другом светском рату тако и о мирнодопским и разним историјским и културним темама.¹⁹

Изузетак од правила да јунаци треба да буду „мали људи“ били су Тито и Иво Лола Рибар. О Титу ће бити више речи у наставку текста, док ћемо се овде осврнути на Рибара, о коме је објављено више чланака. Они су били у функцији изградње његовог култа међу младима, а обухватили су како његову ратну тако и предратну делатност, приказујући га као оличење свега младог, полетног, напредног и племенитог.²⁰ Изгубивши рано живот, он је на тај начин, као „вечно млад“, био као створен за комунистичку омладинску икону. *Политикин забавник* је овим прилозима такође учествовао у стварању његовог култа.

Специфичан вид неговања традиција НОБ-а су били и стрипови о партизанима. Њих није било много: свега девет током посматраног раздобља,²¹ што је било јако мало у односу на укупан број стрипова објављених

¹⁸ „Осамнаест младића“, *ПЗ*, X, 475, Београд, 4. 2. 1961, стр. 7 (чланак о оснивању партизанског одреда Зајнел Ајдини); Ђ. Протић, „Сви смо ми кривци“, *ПЗ*, XXII, 1147, Београд, 21. 12. 1973, стр. 7 (о заточеним албанским и црногорским комунистима у затвору у Тирани током Другог светског рата). Једини текст у коме се читаоци директно позивају да негују „братство и јединство“ написао је Али Шукрија („Храброст се звала Игбал“, *ПЗ*, XXIII, 1179, Београд, 2. 8. 1974, стр. 4–5). У њему се каже: „Данашњи читаоци *Политикиног забавника* баш зато имају велику обавезу коју никад, ни у једном тренутку не смеју заборавити – и о којој стално говори друг Тито – да будно чувамо братство и јединство наших народа и народности, за које су дали своје животе стотине и хиљаде наших бораца, а међу њима и наши најмлађи борци – пионири“.

¹⁹ Ево неколико примера како је ненаметљиво неговано „братство и јединство“: „Песник братства“, *ПЗ*, VIII, 394, Београд, 18. 7. 1959, стр. 7 (о сплитском песнику Луки Батићу кроз чија се дела у XIX веку „провлачи иста идеја: ми смо деца истог народа, и Хрвати, и Срби и муслимани“); „Адам Мандровић“, *ПЗ*, X, 470, 31, 1. 2. 1961, стр. 7 (о хрватском глумцу који је у два наврата био директор Народног позоришта у Београду); „Игре Југославије: Коло“, *ПЗ*, XIX, 944, Београд, 30. 1. 1970, стр. 48–49 (по једна слика кола из сваке републике и покрајине); Мирјана Крстуловић, „Листамо историју: Поваљска листина“, *ПЗ*, XXXIII, 1717, Београд, 23. 11. 1984, стр. 41 (о најстаријој хрватској ћириличној средњовековној повељи и коришћењу ћирилице у Хрватској у средњем веку).

²⁰ „Поводом 50 година рођења: Иво Лола Рибар“, *ПЗ*, XV, 785, Београд, 14. 1. 1967, стр. 8; Б. Јерemiћ, „Полицији на дар“, *ПЗ*, XXVI, 1325, Београд, 20. 5. 1977, стр. 14; Драшко Шћекић, „На јучерашњи дан пре 37 година погинуо је Иво Лола Рибар: Последње писмо“, *ПЗ*, XXIX, 1509, Београд, 28. 11. 1980, стр. 4–5; Петар Милатовић, „Пре 45 година погинуо је Иво Лола Рибар: Тајна сахрана у Горњем Рибњаку“, *ПЗ*, XXXVII, 1926, Београд, 25. 11. 1988, стр. 4–5.

²¹ М. Мандић, Б. Веселиновић, „Црни Марко“, *ПЗ*, XII, 591, Београд, 27. 4. 1963; Јелко Петернељ, „Ватрена освета“, *ПЗ*, XXIV, 1244, Београд, 31. 10. 1975; „Браћа“, *ПЗ*, XXV, 1295, Београд, 22. 10. 1976; „Опасан задатак“, *ПЗ*, XXVI, 1310, Београд, 4. 2. 1977; „Небојша и Гвозден: Минери“, *ПЗ*, XXVII, 1363, Београд, 10. 2. 1978; „Партизан Горан: Казнена експедиција“, *ПЗ*, XXVIII, 1369, Београд, 24. 2. 1978; Бранислав Керец, Петар Алачић, „Партизан Горан: Скојевци“, *ПЗ*, XXVII, 1404, Београд, 24. 11. 1978; „Бункер на барутани“, *ПЗ*, XXVIII, 1412, Београд, 19. 1. 1979; Стјепан Бобинец, „Шумски партизани“, *ПЗ*, XXVIII, 1412, Београд, 19. 1. 1979.

у листу, од којих је огромна већина била иностраног порекла. Будући да је слична ситуација била и у свим осталим југословенским листовима који су објављивали стрипове (са изузетком магазина *Никад робом* (1963–1969) и *Ју стрип* (1977–1983)), то не треба да чуди,²² мада је укупна продукција стрипова о НОБ-у омогућавала да их буде објављено и више.²³ Иако је већина стрипова о партизанима објављених у *Забавнику* била добро цртана, већ због свог малог обима и малог броја они вероватно нису могли да дубље утичу на читаоце који су од првог броја били бомбардовани Дизнијевим и другим, углавном америчким, стриповима без икакве идеолошке поруке. Недовољна југословенска стрип-продукција, а посебно мањак квалитетних а још необјављених стрипова о НОБ-у би спречили редакцију да их објављује у већем броју, чак и да је она имала више склоности за то. Ако се погледа целокупан стрип-материјал објављен у листу, долази се до закључка да је доста висок квалитет стрипова обезбеђиван углавном објављивањем лиценцих остварења. Она су доприносила укупном високом нивоу *Политикиног забавника*, али је то било тешко ускладиво са (индиректним) идеолошким деловањем на младе читаоце преко тада јако популарне девете уметности.

У вези са прилозима о Народноослободилачком рату постоји неколико занимљивости. Прва је да су неке од текстова написали (или бар потписали) неки од тада најистакнутијих политичких функционера,²⁴ што свакако указује на значај који је режим придавао листу. Друга карактеристика је то да значајни датуми из историје партизанског покрета нису били систематски обележавани (Дан устанка, заседања АВНОЈ-а, годишњице битака). Слично је било и са осталим државним празницима, који су генерално чешће регистровани током седамдесетих и осамдесетих година. Зашто је тако било, могло би се вероватно утврдити тек после истраживања празника социјалистичке Југославије и њиховог обележавања.

²² Vasa Pavković, *Naš slatki strip*, Beograd, 2003, str. 109–151.

²³ Исто, стр. 30, 36–39. Треба имати на уму да су унутар целокупне југословенске стрип продукције стрипови са партизанском тематиком представљали само мали део. Неупоредиво више је било стрипова са историјским или квази-историјским темама из других раздобља, а од седамдесетих година и научно-фантастичним.

²⁴ Родољуб Чолаковић, „Па то је болан, партизан“, *ПЗ*, XXIII, 1175, Београд, 5. 7. 1974, стр. 4–5; Вишко Крстуловић, „Дује храброг срца“, *ПЗ*, XXIII, 1177, Београд, 19. 7. 1974, стр. 4–5; Али Шукрија, „Храброст се звала Игбал“, *ПЗ*, XXIII, 1179, Београд, 2. 8. 1974, стр. 4–5; Никола Љубичић (забележио Момчило Стефановић), „Песма малог Тете“, *ПЗ*, XXIV, 1229, Београд, 18. 7. 1975, стр. 4–5.

„Највећи син наших народа и народности“

Слична тенденција се може опазити и кад су у питању написи о Јосипу Брозу Титу. Делује готово запањујуће да се први чланак о југословенском маршалу појавио тек 1963. године, те да ни он није био посвећен директно њему већ је препоручивао једну књигу о њему, и то „у пакету“ са још четри књиге!²⁵ Радило се свакако о избегавању очигледног наметања култа личности који је осуђиван у другим социјалистичким земљама.²⁶ У наредних пет година *Забавник* није више спомињао шефа државе. Његово прво следеће спомињање било је поново индиректно – у чланку о његовој ратној секретарици (и љубавници) Даворјанки Пауновић - Зденки.²⁷ Исте године је изашао још један пригодан чланак поводом обележавања наводног Титовог рођендана 25. маја,²⁸ следеће године забележена је председникова посета листу,²⁹ док се током наредних седам година појавило само пет чланака о њему. А онда 1977. долази до праве поплаве чланака о „највећем сину наших народа и народности“. Те године је изашло 37 написа о југословенском председнику. Радило се највећим делом о дужим или краћим анегдотама из књиге Звонка Штаубрингера и Милоја Поповића *Тито у анегдотама*, као и епизодама из његовог живота из књиге Звонка Штаубрингера *Тито грађанин света*. Јасно је да сви ови прилози, као и они објављени раније и касније, приказују Тита у крајње позитивном светлу, као човека интелигентног, духовитог, принципијелног, човекољубивог и на сваки начин симпатичног. Поставља се питање откуд поплава написа о вођи баш у то време? Мало је вероватно да су се чланови редакције спонтано одлучили да напрасно почну да интензивно негују култ маршала. Много је вероватније да је миг за тако нешто дошао „одозго“, из естаблишмента који је уз остарелог и онемоћалог председника, учвршћивањем његовог култа, припремао систем за деловање после председникове смрти.³⁰

Слична и очекивана, иако нешто мања (само 30 чланака) поплава је уследила 1980, непосредно после Титове смрти.³¹ Овог пута већина прилога је била преузета из књиге Александра Тадића „Први сусрет с Титом“, а

²⁵ „Књиге које вам препоручујемо“, *ПЗ*, XII, 626, Београд, 28. 12. 1963, стр. 7. Радило се о књизи Тихомира Станојевића „Наш први сусрет с другом Титом“, за коју је речено да је писана „топлим и присним стилем“, те да „приказује на занимљив начин живот и рад друга Тита“ и да „везује читаочеву пажњу подједнако од прве до последње стране“.

²⁶ Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, (2. dopunjeno izdanje), Zrenjanin, 2005, str. 404.

²⁷ Б. Тирнанић, „Титова ратна секретарица“, *ПЗ*, XVII, 852, Београд, 27. 4. 1968, стр. 7.

²⁸ Богдан Тирнанић, „Четри ратна рођендана“, *ПЗ*, XVII, 856, Београд, 25. 5. 1968, стр. 7.

²⁹ „Друг Тито наш гост“, *ПЗ*, XVIII, 894, Београд, 14. 2. 1969, стр. 2. Високи гост се похвално изразио о листу што је, наравно, и пренето читаоцима.

³⁰ Kuljić, *n. d.*, str. 194.

³¹ Цео број 1480 који је изашао 9. маја 1980. је био посвећен Титу.

неки старији прилози су прештампани. Наредне године је изашло још девет чланака о покојном маршалу, да би потом излазио по један, обично пригодан, рођендански чланак, до 1987. и 1988. када су објављена по два. Ово је одражавало идеолошку еволуцију југословенског друштва и режима. У броју 1952 који је изашао 26. маја 1989. Тито и његов наводни рођендан, тј. Дан младости, више нису ни споменути, иако је број садржао текст на две стране о Исусу Христу и, такође на две стране, о маузолеју Карађорђевића на Опленцу.³² На тај начин је *Политикин забавник* затворио идеолошки круг, увек следећи службену линију власти. При том, Тито је као идеолошка вредност напуштен пре него Народноослободилачка борба³³ или „братство и јединство“³⁴ – свакако због промене његовог места у службеној српској „култури сећања“ за време Милошевићевог режима.³⁵

Радници vs. капиталисти

У непосредној вези са прилозима о Народноослободилачкој борби и Титу су били и прилози из историје домаћег и страног радничког покрета. Њихов број није био велик: током посматраних 39 година изашло је само 36 оваквих прилога (укључујући ту и рекламе за књиге изразито комунистичког идеолошког садржаја),³⁶ што је мање од једног годишње. Они су се тицали појединих догађаја из историје радничког покрета³⁷ или његових значајних вођа.³⁸ Било је и неколико пригодних чланака о Октобарској револуцији, а међу личностима вођа комунистичког покрета, поред Тита, највећа пажња

³² Слободан Рељић, „О времену у коме је настало хришћанство: Месија је стигао у кошуљи“, *ПЗ*, XXXVIII, 1952, Београд, 26. 5. 1989, стр. 16–17; Миленко Тодоровић, „Покрај лепе варошице Тополе: Владар пожелео, владар платио“, *исто*, стр. 40–41.

³³ Видети фусноту 15.

³⁴ Још средином 1991, када се Југославија фактички већ распала, у *Забавнику* је изашао чланак о хрватском писцу Аугусту Шенои у коме је било говора и о његовим пројугословенским симпатијама. Текст је написан потпуно у складу са мноштвом сличних који су током претходних деценија настали са циљем да се југословенски народи, а посебно српски и хрватски боље упознају и зближе. (Уп.: М. Тодоровић, „Три живота Аугуста Шеное: Господине, имате ужасне манире!“ *ПЗ*, XL, 2059, Београд, 14. 6. 1991, стр. 17)

³⁵ Kuljić, *n. d.*, str. 448–461.

³⁶ Тако нпр. *ПЗ*, XIX, 949, Београд, 6. 3. 1970, стр. 44–45; *ПЗ*, XIX, 988, Београд, 4. 12. 1970, стр. 38–39; *ПЗ*, XXVI, 1346, Београд, 14. 10. 1977, стр. 15; *ПЗ*, XXIX, 1478, Београд, 25. 4. 1980, стр. 22

³⁷ „Нова година хусинских рудара“, *ПЗ*, XII, 626, Београд, 28. 12. 1963, стр. 7; „1. мај 1890 – 1. мај 1967“, *ПЗ*, XVI, 800, Београд, 29. 4. 1967, стр. 5 (о поводу за слављење 1. маја и прославама у југословенским земљама); Б. Јеремић, „Захтевамо... и човечност!“, *ПЗ*, XXXIII, 1229, Београд, 18. 7. 1975, стр. 4–5 (о штрајку рудара Трпче 1936); „Бурна ноћ самоборска“, *ПЗ*, XXVI, 1387, Београд, 28. 7. 1978, стр. 4 (о оснивању КП Хрватске 1937)

³⁸ „Једно писмо, девет језика“, *ПЗ*, XVII, 843, Београд, 24. 2. 1968, стр. 21–22 (о Енгелсу као полиглоти); М. П., „Последњи дани К. Маркса: Како да му кажемо“, *ПЗ*, XXXII, 1635, Београд, 29. 4. 1983, стр. 6–7; Стефан Зец, „Раде Кончар, центархалф, Централне: Тренинг у Саламури“, *ПЗ*, XXXV, 1792, Београд, 2. 5. 1986, стр. 4–5.

је посвећена Лењину. О њему је објављено пет чланка,³⁹ док је о оснивачима „научног социјализма“, Марксу и Енгелсу, објављен само по један чланак. Разлог вероватно лежи у неавантуристичким биографијама вођа „научног социјализма“. О Лењину, као историјски ближем и не само теоретичару већ и практичару социјализма, појавило се више чланака, али ни они као ни чланци о Марксу и Енгелсу не обрађују његову доктрину – што би било непримерено омладинском листу – већ више осликавају његову личност, наравно у најлепшим бојама. Описан је као вредан, педантан, скроман у материјалним стварима и надасве хуман – од чега су само прве три особине одговарале истини.⁴⁰ Сигурно је да су *Забавникови* аутори преносили слику из тада доступне релевантне литературе, не покушавајући да завире „иза кулиса“ – што би наравно било на разне начине кажњиво.

Једна друга истријска фигура се својим бурним животом, иако није припадала историји радничког покрета у правом смислу речи, просто наметала за јунака више текстова и стрипова: реч је о Спартаку, вођи гладијаторског устанка против Римљана у I веку п. н. е. О њему су објављена два чланка,⁴¹ једна прича у сликама⁴² и један стрип у четири наставка.⁴³ Иако се то у овим прилозима не каже, Спартак је био омиљени лик из Антике како Лењина тако и Маркса који је за њега написао да је био „велики генерал и прави представник античког пролетаријата“.⁴⁴ Кроз причу о Спартаку младим читаоцима се неприметно могла улити симпатија према потлаченим народним слојевима, као и слободољубивост.⁴⁵ Због своје мање идеолошке упадљивости, Спартак се на страницама задржао дуже од

³⁹ М. Ч., „На нишану агентатора: Фани је пуцала на Лењина“, *ПЗ*, XXIII, 1192, Београд, 1. 11. 1974, стр. 4–5; В. Смиљанић, „Изузетан човек – Лењин: Знање и храброст“, *ПЗ*, XXIII, 1193, Београд, 8. 11. 1974, стр. 8–9; Б. Ј., „Лењин и шах“, *ПЗ*, XXVI, 1329, Београд, 17. 6. 1977, стр. 11; „Лењин и учење страних језика: Одмарао се уз речнике“, *ПЗ*, XXVI, 1350, Београд, 11. 11. 1977, стр. 14; О. Вукадиновић, „Познавала сам Лењина: Буни се бунтовнице!“, *ПЗ*, XXVIII, 1420, Београд, 16. 3. 1979, стр. 10–11.

⁴⁰ Лењин је заиста био марљив и педантан (чак до ситничавости), у приватном животу доста скроман, али тврдња о његовој наводној хуманости нипошто не стоји. Напротив, он је био следбеник једне идеје због ње саме, а не због тога што је она обећавала да ће поправити живот широких маса. Кад су његов лични комфор или његове омиљене идеје били у питању, или кад се радило о њему антипатичним друштвеним групама и слојевима, био је потпуно безосећајан, чак окрутан. (Ур. Robert Service, *Lenin. A Biography*, London, Oxford, 2000, pp. 82, 87–88, 349, 364–366, 391, 395, 398, 401, 443)

⁴¹ „Спартак – вођа робова“, *ПЗ*, XXIII, 1188, 4. 10. 1974, стр. 11; Г. В., „Славни људи из прошлости: Спартак – вођа побуњених робова“, *ПЗ*, XXVIII, 1951, Београд, 19. 5. 1989, стр. 16–17.

⁴² „Из Старог века: Спартак креће на Рим“, *ПЗ*, XXV, 1260, Београд, 20. 2. 1976, стр. 6–7.

⁴³ *ПЗ*, XVIII, 909–912, Београд, 30. 5. 1969 – 20. 6. 1969, стр. 15.

⁴⁴ Маркс у писму Енгелсу од 27. 2. 1861, цитирано у: N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Београд, 1982, стр. 231.

⁴⁵ У последњем наставку стрипа *Спартак*, главни јунак на самрти патетично каже: „Умирем задовољан уверен да ће мој пример показати људима да за слободу ни једна жртва није велика“ (*ПЗ*, XVIII, 912, Београд, 20. 6. 1969, стр. 15)

председника Тита, односно до времена кад је звезда овог другог већ сишла са идеолошког хоризонта.

Занимљиво је приметити да учесталост чланака из историје радничког покрета углавном прати учесталост писања о Титу, тј. већина их се појавила од средине седамдесетих до средине осамдесетих година, а највећи број 1977, 1979. и 1980. Наравно, њихов број је био много мањи него прилога о Титу, али би се ови други једним делом могли уврстити у историју (југословенског) радничког покрета. Овакав бројчани однос, међутим, такође јасно показује намеру комунистичког естаблишмента да крајем седамдесетих и почетком осамдесетих учврсти како Титов култ тако и идеологију радничке класе – као легитимацију своје сопствене власти.

Уз прилоге о радничком покрету, појављивали су се и они који су сликали другу страну медаље: капитализам и капиталисте. Дуго времена они су причама о експлоатацији и биографијама експлоататора били супротност причама о борби радника,⁴⁶ али се чини да су неки од њих који су приказивали поједине богаташе само као занимљиве личности помало некритички преузети из западних извора.⁴⁷ У сваком случају, број оваквих прилога је био још мањи од оних из историје радничког покрета.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих долази по овом питању до промене гледања на капиталисте: они се више не виде као крвопије радничке класе, већ као поштовања достојни промотори привредног развитка.⁴⁸ Потпуно у складу с таквом променом парадигме су и два веома похвална чланка о првом Мекдоналдовом ресторану у Београду, који је отворен 1988.⁴⁹

⁴⁶ „Они нису само то...“, *ПЗ*, X, 504, Београд, 26. 8. 1962, стр. 2 (о познатим француским и америчким глумцима, добро „умреженим“ у капиталистичку привреду); „Ел Дорато испод земље“, *ПЗ*, XVII, 859, Београд 15. 6. 1968, стр. 21 (о експлоатацији рудара у Јужноафричкој Републици); „Омрзнути краљ нафте Џон Д. Рокфелер“, *ПЗ*, XVII, 869, 24. 8. 1968, стр. 4–5; Б. Д. „Трговац оружјем“, *ПЗ*, XIX, 978, Београд, 25. 9. 1970, стр. 7 (о Базилу Лахарову); „Овсена каша за милионерку“, *ПЗ*, XXVI, 1338, Београд, 19. 8. 1977, стр. 21 (о америчкој богаташици Хети Робинсон).

⁴⁷ Такав је нпр. текст „Прича о скуваном зечићу“ (*ПЗ*, XVI, 799, Београд, 22. 4. 1967, стр. 11) који говори о Џ. Рокфелеру и Дипону Копленду као људима који су од малих ногу показивали посебне способности, што имплицира да су на потпуно поштен начин стекли богатства.

⁴⁸ М. К., „Ко поседује Аустралију: ‘Цареви’ аутобуса, крава и аутомобила“, *ПЗ*, XXXVII, 1905, Београд, 1. 7. 1988, стр. 44–45 (о неколико врло богатих далматинских исељеничких породица у Аустралији); Миленко Тодоровић, „Ђорђе Вајферт и његово пиво: Пивара ради, бакар се вади“, *ПЗ*, XXXVIII, 1949, 5. 5. 1989, стр. 8–9; Миленко Тодоровић, „Захваљујући прокријумчареној машини: Ум царује, вуна славу ваља“, *ПЗ*, XXXIX, 2038, Београд, 18. 1. 1991, стр. 4–5 (о парафинским индустријалцима Мити Теокаревићу и Антонију Поповићу).

⁴⁹ И. М., „Тражили сте, читајте: Магично као Мекдоналдс“, *ПЗ*, XXXVIII, 1937, Београд, 10. 2. 1989, стр. 50; „Политикин забавник код Мекдоналдса: Биг мек са Славије“, *ПЗ*, XXXVIII, 1938, Београд, 17. 2. 1989, стр. 50. (Овај други чланак има очите елементе економске пропаганде, те не треба искључити могућност да је био наручен.)

Неговање патриотизма

Може се рећи да су прилози са темама из НОБ-а, као и други прилози из националне историје (822 из српске и црногорске, 210 из хрватске, 29 из босанскохерцеговачке, 28 из македонске и 20 из словеначке) имали, између осталог, за циљ да код младих читалаца развију ону специфичну форму родољубља која се називала „југословенски социјалистички патриотизам“. Два догађаја су посебно била омиљена као стожерна у изградњи југословенског патриотизма, пре свега јер се веровало у њихове светско-историјске последице. Први је био атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 1914, а други пуч и демонстрације 27. марта 1941. Први од ова два догађаја је, као што је познато, искоришћен као повод за почетак Првог светског рата.⁵⁰ *Забавник* је о њему писао у три наврата.⁵¹ Сва три прилога су изашла пригодно, поводом годишњице атентата и сви су се бавили самим током догађаја, без дубљег улажења у узроке, а посебно последице овог терористичког чина. У првом од њих се изричито наводи да су атентатори мучени после хапшења, те да су умрли у затвору у Терезину од последица мучења, што је у најмању руку представљало поједностављење,⁵² али је омладини пружало светао пример како се треба жртвовати за слободу. Нажалост, младим читаоцима уз храброст и родољубље није скренута пажња и на политичку кратковидост убица, што није доприносило развијању рационалне историјске свести. У позадини је стајала имплицитна идеја да су убивши надвојводу голобради атентатори у крајњој линији омогућили рушење Аустроугарске и ослобођење и уједињење јужних Словена.

Исто је важило за други кључни догађај из историје југословенских народа у XX веку: војни пуч и демонстрације 27. марта 1941. И о њему је писано три пута, такође увек поводом годишњица тих догађаја.⁵³ У другом напису, објављеном 1981. се каже да је Комунистичка партија Југославије решила да се умеша у демонстрације и да преузме вођство, те да су зато оне „добиле дух и тон који је проглашавала Партија“ – о чему

⁵⁰ Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 5–83.

⁵¹ „Из наше историје: Сарајевски атентат“ [серија црно-белих слика са текстовима испод њих], *ПЗ*, XXIV, 1226, Београд, 27. 6. 1975, стр. 15; „Пре 65 година: Пуцњи у Сарајеву“, *ПЗ*, XXVII, 1435, Београд, 29. 6. 1979, стр. 5; Мирјана Крстуловић, „Његово величанство се извињава: Музеј није отворен“, *ПЗ*, XXIII, 1696, 29. 6. 1984, стр. 6–7.

⁵² У ствари, изгледа да су само двојица атентатора мучена после хапшења, док се у затвору у Терезину умирало због сурових услова тамновања који су важили за све затворенике. (Ур. Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, II, (2. izd.), Beograd, 1978, str. 12, 51).

⁵³ „Мала историја: Боље рат него пакт“ [серија црно-белих слика са текстовима испод њих], *ПЗ*, XXIV, 1213, Београд, 28. 3. 1975, стр. 7; М. К., „Из серије „Стварање Титове Југославије“: Боље рат него пакт!“, *ПЗ*, XXX, 1526, Београд, 17. 3. 1981, стр. 4–5; Миленко Тодоровић, „Мартовске демонстрације – шта се догађало: Смрт или бешчашће“, *ПЗ*, XXXVI, 1839, Београд, 27. 3. 1987, стр. 4–5.

не постоје никакви чврсти докази. У чланку Миленка Тодоровића из 1987. се иде још даље и износи се, у Југославији често понављана, легенда да је због непланираног немачког напада на Југославију, изазваног пучем и демонстрацијама, немачка агресија на СССР закаснила за шест седмица, што је довело до њеног неуспеха. Оваква тврдња није имала утемељење у историјским изворима,⁵⁴ и директно је била у функцији развијања несразмерног националног поноса. Будући да стварни узроци пуча и демонстрација, као ни њихове стварне последице нису критички разматрани, овакво писање је директно подстицало митску а не рационалну историјску свест,⁵⁵ док је преувеличавање улоге КПЈ било у функцији пројекције њеног лидерства и на време пре почетка Другог светског рата на тлу Југославије, који је наравно виђен као крунисан „националним и социјалним ослобођењем“ југословенских народа. На тај начин, овакво представљање догађаја од 27. марта 1941. је било у функцији легитимисања власти комуниста.

Промоција омладинских радних акција

Један од саставних делова живота у социјалистичкој Југославији биле су и омладинске радне акције. О њима је *Политикин забавник* 1976. написао: „Колико је важан економски ефекат, толико исто, можда и више, је један од масовних облика васпитања, развијања солидарности и братства и јединства свих наших народа и народности“.⁵⁶ Утолико је чудније што се у овом листу, првенствено намењеном младима, појавило само 12 написа о њима, те да је први изашао тек 1973. До краја седамдесетих је изашло још 10 написа о тој теми, а осамдесетих само један и то ретроспективан о изградњи пруге Шамац–Сарајево, пун статистичких података о томе шта су све омладинци изградили, колико их је успут било описмењено, колико филмских представа је приказано итд.⁵⁷ Остали прилози су анегдотски сликали живот акцијаша било репортажно, било из сећања некадашњих омладинаца. Занимљиво је да се у претпоследњем чланку на тему омладинских радних акција нехотично открива судар социјалистичког идеализма и сурове животне реалности: бивши ударник те године није дошао на акцију јер је отишао на привремени рад у СР Немачку. „Није било друге.

⁵⁴ Коста Николић, Бојан Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд, 2007, стр. 211 (с позивом на немачког историчара Холма Зундхаузена).

⁵⁵ Критичко виђење догађаја и њиховог тумачења видети у: Николић, Димитријевић, *н. д.*, стр. 195–213, 232–237; Zoran Janjetović, „27. оžujak 1941: uzroci, akteri, ideologija, posljedice“, *Časopis za Suvremenu povijest*, 3/2006, Zagreb, 2006, str. 1013–1028.

⁵⁶ „Мала пошта“, XXV, 1258, Београд, 6. 2. 1976, стр. 35.

⁵⁷ Петар Милатовић, „Лето кад нам нико није био раван: Какви људи, такви путеви“, *ПЗ*, XXXVI, 1843, Београд, 24. 4. 1987, стр. 4–5.

Јер плата је била танка. Ветар би је однео.⁵⁸ Као допринос популаризацији омладинских радних акција, *Забавник* се у два наврата 1981. позабавио акцијашким песмама.⁵⁹

ЈНА

Уз омладинске радне акције, Југословенска народна армија је смањена главном ковачницом „братства и јединства“. О њој је, у складу са њеном важном улогом у социјалистичком друштву, *Политикин забавник* писао, иако не много више него о омладинским радним акцијама. Укупан број, углавном пригодних чланака није био велик: 16. Они су били лишени директног наметања идеологије: четири прилога су говорила о оснивању Прве пролетерске бригаде и њеном ватреном крштењу,⁶⁰ док су се остали углавном бавили војним симболима, униформама и питањима војне технике. У целини узевши, о ЈНА и поводом ње је мало писано, поготово ако се узме у обзир значај који је Армији придаван у социјалистичкој Југославији.⁶¹

Спољнополитичке теме у *Политикином забавнику*

До сада обрађене теме су се тичале индиректног пласирања идеологије везане за унутрашње уређење СФРЈ. Постојала је, међутим, и друга линија која је требало да, такође прикривено, обликује мишљење младих читалаца о спољној политици. Она се пре свега огледала у писању о земљама Трећег света, које су по правилу биле несврстане. Ова последња чињеница је понекад и наглашавана у прилозима. Укупно је објављено 52 прилога о тим земљама. Највише их се појавило крајем педесетих и почетком

⁵⁸ „Прошлог лета на Петровој гори: Ударник с белом капом“, *ПЗ*, XXVIII, 1422, Београд, 30. 3. 1979, стр. 20–21.

⁵⁹ „О-рук генерација“, *ПЗ*, XXX, 1531, Београд, 1. 5. 1981, стр. 48 (о ЛП плочи са 14 акцијашких песама познатих извођача); „Песма недеље: Идемо на акцију“, *ПЗ*, XXX, 1544, Београд, 31. 7. 1981, стр. 48 (о песми групе „Игла“).

⁶⁰ „Како се стварала наша армија: 22. децембра 1941. године формирана је у Рудом прва регуларна јединица НОВЈ – Прва пролетерска бригада“, *ПЗ*, XIII, 674, Београд, 28. 11. 1964, стр. 7 (чланак говори углавном о правилу службе и логистици; као датум оснивања је наведен 22. 12, а не прави датум 21. 12, који је за ту сврху изабран јер је био Стаљинов рођендан); И. Л. „36. рођендан ЈНА: Дан ватреног крштења“, *ПЗ*, XXVI, 1356, Београд, 23. 12. 1977, стр. 5; „Рођендан ЈНА“, *ПЗ*, XXVII, 1408, Београд, 22. 12. 1978, стр. 5; Иван Лончар, „Приче о нашим градовима: Рудо – кренули су за нама“, *ПЗ*, XXX, 1564, Београд, 18. 12. 1981, стр. 56–57.

⁶¹ Током посматраног раздобља два чланка су посвећена Служби безбедности. У *ПЗ* 646 од 16. 5. 1964, стр. 8, објављене су две приче из књиге *Јунаци нашег маја* – збирке приповедака познатих југословенских аутора (Бранко Ћопић, Мира Алечковић итд.) поводом 20 година Службе безбедности, а на дан Службе, 13. 5. 1983, у *ПЗ* 1637, стр. 6, објављен је чланак „Поводом 13. маја Дана Службе безбедности: Служба радника и сељака“.

шездесетих година (10) (када су многе нове земље стицале независност) и између 1975. и 1980. (36), у време када је покрет несврстаности већ обухватио велики део земљине кугле. По правилу се ради о сажетим приказима историје дотичних земаља, често о борби за ослобођење од колонијализма, и достигнућима постигнутим од стицања независности. Предност писања о тим земљама је била њихова удаљеност и егзотичност, што их је одмах чинило занимљивим за читалачку публику жељну сазнања о далеким земљама и крајевима. Велика већина прилога је писана похвално или бар неутрално, док се критички тонови ретко могу наћи.⁶² Само један прилог, који даје историјат конференција несврстаних, на отворен начин пропагира несврстану спољну политику.⁶³ С једне стране, могло би се рећи да је прилога о Трећем свету, који су у крајњој линији били у функцији спољне политике Југославије, било релативно доста, али су они временски неравномерно распоређени, док, с друге стране, поређење са више од 2.000 прилога са разним америчким темама (од тога 460 из историје) указује на то колико је промовисање несврстане спољне политике у ствари било скромно по обиму, па зато вероватно и по учинку.

Религиозне теме у *Политикином забавнику*

Једна од тема које су деценијама биле упадљиво одсутне са страница *Политикиног забавника* била је религија. Режим који се борио „вером против вере“⁶⁴ дуго није желео да омладина сазнаје чак ни основне историјске чињенице о светским религијама. Први прилог који се директно тиче религије изашао је тек 1979. и у њему се објашњава како је чувени Мојсијев огњени грм⁶⁵ горео због етеричних уља.⁶⁶ Овакво објашњење је на први поглед деловало као један од многих прилога из науке, којима је

⁶² Тако нпр. у „Несврстани свет: Етиопија“, *ПЗ*, XXVI, 1325, Београд, 20. 5. 1977, стр. 21, стоји да „збацивање с престола [цара Хајла Селасија] и револуционарни догађаји у овој држави показали су да никакве реформе не могу сачувати стари феудални систем и да народи Етиопије морају да траже излаз у кореним друштвено-економским променама“. При том није споменуто велико пријатељство председника Тита и свргнутог етиопског цара, који је ето држао земљу у таквој феудалној заосталости. У чланку Б. Јеремића, „Слике савременог Тајланда: Престоница опкољена кишом“ (*ПЗ*, XXVII, 1387, Београд 29. 7. 1978, стр. 24–25), говори се о сјају, али и беди Бангкока. У тексту Б. Ј. „Несврстани свет: Кампучија – велики радни логор“ (*ПЗ*, XXVII, 1402, 10. 11. 1978, стр. 6–7) говори се о тешким условима рада, насилном пресељењу 3,5 милиона грађана на село и претварању многих пагода у складишта.

⁶³ „Нови међународни празник: Дан несврстаности“, *ПЗ*, XXX, 1550, 11. 9. 1981, стр. 4–5.

⁶⁴ До сада најпотпунији приказ односа комунистичких власти према религији и верским заједницама видети у: Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I–II, Београд, 2002 (посебно в. I, стр. 108–112, 124–127).

⁶⁵ *Издазак*, 3, стр. 2–3.

⁶⁶ „Наука руши митове: Мојсијев трик“, *ПЗ*, XXVIII, 1436, Београд, 6. 7. 1979, стр. 29.

лист одувек обиловао, али је у ствари било слабо прикривена антиверска пропаганда. Негативан став према религији је изражен нешто експлицитније следеће године у одговору на питање једне читатељке из Илока о томе шта је то религија. Редакција је на странама „Мале поште“ одговорила да су људи у давнини из немоћи почели да поштују природне силе.⁶⁷ Иако су одређена поједностављења прихватљива у једном омладинском листу, на овај начин је сложено питање религије сведено на пуку празноверицу и страх од природних сила.

Седам година касније, парадигма се променила: социјалистичка ортодоксија је све више губила на уверљивости, а религија је поново постајала друштвено прихватљива. Тако на питање Лидије Тодоровић из Скопља о Библији, редакција даје врло похвалан и објективан приказ те књиге, цитирајући и причу о томе како је цар Соломон пресудио спор две проститутке око тога чија је беба,⁶⁸ као и неколико пословица.⁶⁹ Следеће године лист је покренуо мини-серијал из пера Слободана Рељића о оснивачима главних светских религија: Мојсију, Исусу, Мухамеду, Конфучију и Буди.⁷⁰ О сваком од њих су изнете познате чињенице, и то на потпуно неутралан начин који није могао да иритира ни вернике ни атеисте. Исти аутор је следеће године објавио још један текст о Исусу Христу, и то крајем маја, у време које је раније било резервисано за Јосипа Броза Тита.⁷¹ Неколико месеци касније, редакција је једној читатељки из Сарајева, на питање шта да чита осим Библије, одговорила: „Библија иначе није спорна и није чудо што се нашла на првом месту неког списка корисних књига. Ако те занима, читај је пажљиво и полако... У њој је драгоценост мудрост – довољно за почетак.“⁷²

На потпуно измењен однос према религији и цркви од средине осамдесетих и почетком деведесетих указују још четири написа о манастирима. Први се појавио 1985. и говорио је надахнуто о Атосу, „непромењивом и величанственом“, чија „интимна атмосфера позива на окупљање и духовно уздизање“.⁷³ Други је такође имплицирао мистику, описујући нераспадна тела 150 калуђера у цркви Св. Блажа у Водњу, за које наука

⁶⁷ „Мала пошта“, *ПЗ*, XXIX, 1490, Београд, 18. 7. 1980, стр. 38.

⁶⁸ *Цареви*, I, 3:16-28.

⁶⁹ „Мала пошта“, *ПЗ*, XXXVII, 1842, Београд, 17. 4. 1987, стр. 48.

⁷⁰ *ПЗ*, XXXVII, 1902–1906, Београд, 10. 6. 1988 – 8. 7. 1988, стр. 8–9.

⁷¹ Слободан Рељић, „О времену у коме је настало хришћанство: Месија је стигао у кошуљи“, *ПЗ*, XXXVIII, Београд, 26. 5. 1989, стр. 16–17.

⁷² „Мала пошта“, *ПЗ*, XXXVIII, 1963, Београд, 11. 8. 1989, стр. 49.

⁷³ Дијего Варагић, „Света Гора, свет за себе: Тибет хришћанства“, *ПЗ*, XXXIV, 1750, Београд, 12. 7. 1985, стр. 4–5.

⁷⁴ Петар Милаковић, „Тајна цркве св. Блажа у водњу: Како упокојити свеца“, *ПЗ*, XXXVI, 1857, Београд, 31. 7. 1987, стр. 14–15.

није имала објашњење.⁷⁴ Прилог Мирјане Крстуловић о Плетерском картузијанском манастиру у Словенији је био написан не само објективно већ и са нескривеним симпатијама према ћутљивим монасима.⁷⁵ Коначно, 1990. је изашао текст П. Милатовића о манастиру Раваници у коме се мошти кнеза Лазара називају једним „од најдрагоценијих богатстава српског народа“.⁷⁶ Уз неколико пригодних текстова о Косовској бици објављених претходне године поводом њене 600. годишњице,⁷⁷ *Политикин забавник* се овим чланком несвесно ставио у службу манипулације косовским митом и годишњицом битке коју је ради својих властодржачких циљева извео режим Слободана Милошевића.⁷⁸ Када је религија била у питању, *Забавник* је за четири деценије излажења прешао пут од игнорисања, преко дисквалификације, до афирмације. То што дуго није било ни негативних прилога о вери треба тумачити жељом да се негативним писањем не подстакне радозналост младих за „забрањено воће“ и стандардном уређивачком политиком која се клонила директног наметања идеолошких ставова.

Отворено идеолошки текстови

Овај последњи постулат уређивачке политике је већ више пута споменут и њега се редакција заиста у највећој мери и држала. Но, упркос томе, током анализираних раздобља ипак се појавило неколико прилога који су имали отворено идеолошки карактер и који су по својој форми и садржини много боље одговарали *Политици* него *Политикином забавнику*.

Први отворено идеолошки чланак се појавио 1965. а имао је за тему величање самоуправљања.⁷⁹ Као такав он је одударао од уобичајене уређивачке концепције. Следећи прилог чија је веза са дневном политиком била очигледна изашао је три године касније и био је посвећен нетом убијеном др Мартину Лутеру Кингу.⁸⁰ У доста поетски надахнутом чланку

⁷⁴ Мирјана Крстуловић, „Тихо место бурне повести: Плетерски картузијански самостан“, *ПЗ*, XXXVIII, 1950, 12. 5. 1989, стр. 40–42.

⁷⁶ П. Милатовић, „Од блага ни трага: Терет за 100 камила“, *ПЗ*, XXXIX, 2025, Београд, 19. 10. 1990, стр. 4–5.

⁷⁷ Петар Милатовић, „Косовска битка – историја која је побегла у легенду: Немац са одором кнеза Лазара“, *ПЗ*, XXXVIII, 1955, Београд, 16. 6. 1989, стр. 8–9; Иван Лончар, „После тачно шест векова: Десница је остала на Косову“, XXXVIII, 1956, 23. 6. 1989, стр. 4–5; Вјера и Невен Витошевић, „Легенда о јунацима Косовске битке: Црвени божури“, *ПЗ*, XXXVIII, 1961, Београд, 28. 7. 1989, стр. 15.

⁷⁸ Ур. Holm Sundhussen, „Der serbische Kosovo-Mythos“, u: Bernhard Chiari, Agilolf Keßelring (ur.) *Wegweiser zur Geschichte Kosovos*, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2006, str. 202–203.

⁷⁹ Б. Ђ. Поповић, „Органи самоуправљања, школа радних људи“, *ПЗ*, XIV, 681, Београд, 16. 1. 1965, стр. 2.

⁸⁰ „Доктор који лечи од мржње – Мартин Лутер Кинг“, *ПЗ*, XXVII, 851, Београд, 20. 4. 1968, стр. 5.

је између осталог речено: „Мартин Лутер Кинг је веровао у мир, веровао је да дечје главе црне, беле, црвене и жуте неће бити покуњене. Он је веровао и зато су га убили... Док је био жив, доктор је волео децу а мрзео мржњу.“ Непотписани аутор је направио игру речи са Кинговом докторском титулом, имплицирајући да је он био доктор медицине – а не теологије, што не би било сасвим у складу са сликом о његовим левичарским убеђењима која су сугерисана читаоцима.

Мини серијал „Трагичан биланс рата“ од четири чланка о ратној штети коју је Југославија претрпела у Другом светском рату,⁸¹ на први поглед се може схватити као историјски. Поставља се, међутим, питање зашто је више од тридесет година после завршетка рата та тема тако опширно обрађена, поготово ако се има на уму да су наведени подаци са којима је Репарациона комисија ФНРЈ изашла већ 1946,⁸² а за која се у време објављивања прилога већ знало да нису ни приближно тако егзактни?⁸³ Иако су југословенско-западнонемачки односи у то време били у успону, можда се радило о прикривеном притиску на СРН због вечно спорног питања антијугословенске емиграције.⁸⁴ Серијал је такође на индиректан начин служио промоцији комунистичког режима, јер је показивао из каквог пакла и пустоши је КПЈ извукла земљу и повела је у социјалистичку изградњу.

Наредне године је изашао још један критички чланак о Западној Немачкој поводом филма „Хитлер – једна каријера“ који је направљен по чувеној Хитлеровој биографији од Јоахима Феста.⁸⁵ У чланку се критикује што је у филму преко концентрационих логора и геноцида пређено „овлаш, као преко неминовности“, а потом се говори о наводно све бројнијим манифестацијама неонацизма у СРН.

⁸¹ „Погинуо сваки девети“, *ПЗ*, XXV, 1301, Београд 3. 12. 1976, стр. 23; „Шта је све уништено?“, *ПЗ*, XXV, 1303, Београд, 17.12. 1976, стр. 29; „Пустош у саобраћају“, *ПЗ*, XXVI, 1306, Београд, 7. 1. 1977, стр. 23; „Уништено културно благо“, *ПЗ*, XXVI, 1306, Београд, 21. 1. 1977, стр. 23.

⁸² Репарациона комисија ФНРЈ, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратним напорима 1941–1945*, Београд, 1946, стр. 6–8.

⁸³ Ур. Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Београд, 1975. Већина података које Живковић наводи се не поклапа са наводима комисије. Уз то његова књига указује на фрагментарност доступне архивске грађе која онемогућава егзактно утврђивање како материјалних тако и људских губитака. О спорности броја жртава в.: Vladimir Žerjavić, *Population Losses in Yugoslavia 1941–1945*, Zagreb, 1997; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1984; ур. i Zoran Janjetović, *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb, 2007, стр. 19–23, 55.

⁸⁴ Branko Pavlica, *Jugoslavija i SR Nemačka 1951–1984*, Smederevo, 1989, стр. 72–78.

⁸⁵ „Узаврели глобус: Скривени део историје“, *ПЗ*, XXVII, 1368, Београд, 17. 3. 1978, стр. 16–17.

Сличан је тон и тема још једног чланка који се појавио 1984.⁸⁶ У чланку се пребацује Немцима недовољно сећање и недовољно знање о збивањима за време нацизма, као и тенденција ревидирања историје. Оспорава се да је постојао покрет отпора, пребацује им се да себе стављају у улогу жртве и да желе да кривицу за ратне страхоте поделе са другима. Јасно је да је овакво писање одговарало црно-белој слици Другог светског рата, а немачке жртве (како међу цивилима тако и међу војницима) једноставно нису признате за легитимне. Режим који је свој легитимитет извлачио из победе у рату, није себи могао да дозволи да и на непријатељској страни види људска бића и њихову патњу. У крајњој линији, и овај чланак је био и у функцији сталног одржавања одређеног притиска на СРН покретањем непријатних тема везаних за Други светски рат – што је била опробана тактика југословенске дипломатије у наступима према Западној Немачкој.⁸⁷

На одређени начин, у вези са чланцима везаним за СРН је био и чланак о тероризму у свету из фебруара 1978.⁸⁸ У њему ауторка М. Крстуловић излаже службени југословенски став према тероризму и објашњава разлоге зашто СФРЈ није потписала конвенцију 19 европских земаља о тероризму. Речено је да „ми правимо битну разлику између испада екстремиста и деловања герилских ослободилачких покрета каквих у свету има доста, нарочито у Африци“. Иако то није експлицитно речено, у прави тероризам су спадале акције антијугословенске емиграције, док су герилски покрети Африке, којима је Југославија пружала дипломатску (и разну другу) помоћ сматрани за ослободилачке.

У том тону је и чланак исте ауторке о Палестини.⁸⁹ У њему је описан настанак Израела и израелско-арапски сукоб, уз напомену да ће криза трајати док год се не створи палестинска држава. Ово је био ехо виђења овог проблема у југословенској дипломатији, која се увек (иако вероватно не увек из несебичних побуда) залагала за потлачене. Треба рећи и то да је оно у основи одговарало чињеницама.⁹⁰ Ауторка чланка се ипак није упуштала у повлачење суптилне границе између легитимне борбе за слободу и тероризма, будући да у пракси ПЛО-а та граница такође није била сасвим јасна.

⁸⁶ В. Стефановић, „Доба Хитлера и нацизма – како то Немци памте?“, *ПЗ*, XXXIII, 1713, Београд, 26. 10. 1984, стр. 34–35.

⁸⁷ Ур. Јањетовић, *Od Auschwitza do Brijuna*, passim.

⁸⁸ М. Крстуловић, „Узаврели глобус: Ланац терора“, *ПЗ*, XXVII, 1364, 17. 2. 1978, стр. 30–31.

⁸⁹ М. Крстуловић, „Узаврели глобус: Палестина, тесна земља“, *ПЗ*, XXVII, 1367, Београд, 10. 3. 1978, стр. 4–5.

⁹⁰ John Rose, *Mitovi cionizma*, Zagreb, 2005, str. 195–247; Roger Garaudy, *The Founding Myths of Modern Israel*, Newport Beach, 2003, pp. 108–122. У основи исправно виђење Израела као агресора је после 1990. неоправдано нападано заједно са неким другим, вероватно погрешним, поставкама социјалистичке југословенске дипломатије.

Истој ауторки је већ неколико недеља раније пало у део да читаоцима објасни неочекивани феномен рата две несврстане земље, Вијетнама и Кампучије.⁹¹ Немајући решење за ову компромитујућу енигму, не стављајући се ни на једну од зараћених страна, ауторка је за рат, за који је рекла да се о њему мало зна, оптужила неоколонијализам! Том чаробном формулом и заклинањем у принципе суверенитета и интегритета и немешања у ствари других земаља хтела се скинути с дневног реда једна непријатна тема. Поставља се питање: зашто је она уопште била покретана? Треба претпоставити да је младе требало на „правилан начин“ информисати о тој зачуђујућој појави.⁹²

Закључак

Политикин забавник није био замишљен као идеолошки лист, већ као забавно-образовни. Због тога њега није карактерисало велико присуство идеологије. Иако је прилога са прикривеним идеолошким порукама било сразмерно доста, оне су само у изузетним случајевима биле наметљиве. На страницама листа дискретно су неговане вредности југословенског социјалистичког друштва: „братство и јединство“, традиције Народноослободилачке борбе, борба радничке класе предвођене Комунистичком партијом, несврстаност и слободољубље. Оне су се провлачиле кроз мноштво чланака, од којих смо ми анализирали само оне упечатљивије. Отворено идеолошких прилога је било свега неколико, и они су, чак и у контексту прилога са идеолошким садржајем, представљали изузетке. Самих прилога са идеолошким набојем је било највише крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века – свакако у вези са тежњом не више много свежег режима да себи учврсти идеолошку легитимацију током последњих година Титовог живота и у првим годинама после његове смрти.

Друштвене промене током осамдесетих година, економска криза и пропратно распадање социјалистичке идеологије довели су на сцену нове идеолошке обрасце, који су се пре свега огледали у већем интересу за национално и за религију. *Политикин забавник* је стидљиво почео да следи те трендове, који до распада СФРЈ нису потпуно преовладали, преплићући се још увек са прилозима из НОБ-а и онима у знаку „братства и јединства“.

На крају треба рећи да прилози из *Политикиног забавника* са идеолошким садржајима, узети издвојено као у овом чланку, могу да наведу на

⁹¹ М. Крстуловић, „Узаврели глобус: Тајанствени „необјављени рат““, *ПЗ*, XXVII, 1369, Београд, 24. 2. 1978, стр. 10–11.

⁹² Уочено је већ петнаестак година раније да млади показују више интересовања за спољну него за унутрашњу политику, те да прате ослободилачку борбу народа Трећег света. (В. Јакшић, „Омладина и политика“, *ПЗ*, XIV, 683, Београд, 30. 1. 1965, стр. 2).

погрешан закључак. У ствари, *Политикин забавник* је био лист са јако мало идеологије. Насупрот овде разматраним примерима стоји неупоредиво већи број прилога из историје, културе, науке, научне фантастике, забавне музике, стрипова, моде, спорта итд. који су по правилу били врло квалитетни а који нису имали у себи ни трунке идеологије. Баш због тога *Политикин забавник* је деценијама остао омиљено штиво, не само младих. Наравно да у једном идеологизованом друштву какво је било социјалистичко југословенско друштво, ништа није могло бити потпуно очишћено од идеологије, али је она у *Забавнику* пажљиво сервирана у малим дозама.

Summary

Communism in Small Doses: Ideology in *Politikin zabavnik* 1952–1991

Key words: *Politikin zabavnik*, *Josip Broz Tito*, *Communist Party of Yugoslavia*, *Socialism*, *Labour movement*, *Communist Ideology*, *Yugoslav People's Army*

The article deals with expressions of communist ideology in the youth magazine *Politikin zabavnik*. The magazine was meant above all for teenagers and its purpose was to divert and educate its readers. Among many articles dealing with history, science, comics etc. there was a certain number through which the official communist ideology was implanted into young minds. This was seldom done overtly, the bulk of such articles not dealing with ideological matters openly. The topics usually used for the purpose were the struggle of the partisans, the history of the workers' movement, Tito, the Yugoslav People's Army, youth labour actions, reports concerning non-aligned countries etc. During the whole period only several overtly ideological articles appeared. On the whole the quantity of ideology remained very small, and the ideology itself tended to change over time, particularly during 1980s – which was in keeping with changes in the Yugoslav society.

УДК 314.151.3-054.7(=163.41),,1954/1995“
32:929 Ђилас М.
323(497.1),,1954/1995“

МИЛОВАН ЂИЛАС И СРПСКА ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА (1954–1995)

Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Филозофски факултет, Београд

АПСТРАКТ: У овом смо раду настојали да анализирамо истраживачка сазнања о сарадњи Милована Ђиласа, најпознатијег и најзначајнијег дисидента Комунистичке партије Југославије (Савеза комуниста Југославије), са демократски и југословенски одређеним делом српске политичке емиграције, окупљеним у Савезу „Ослобођење“ и око часописа Наша реч. Некадашњи непомирљиви идеолошки и политички противници нашли су се уједињени у политичком прагматизму и у заједничком покушају преобраћања Југославије у демократско, плуралистичко друштво. Рад је заснован на текстовима Милована Ђиласа, чланцима у Новој речи, сећањима чланова Савеза и њиховој приватној преписци, коју су нам предали ради научних истраживања живота послератне емиграције.

Кључне речи: *Милован Ђилас, српска политичка емиграција, Југославија, Савез комуниста Југославије, дисиденти*

Отварајући расправу из наведеног наслова, морамо већ на њеном почетку да учинимо неколико ограда, неопходних за боље разумевање текста који следи. Најпре бисмо казали да је Милован Ђилас и у публицистици, па и у историјској науци, много боље познат него српска политичка емиграција, под којом у овом раду мислимо пре свега на Савез „Ослобођење“, као једини њен део са којим је највећи и најпознатији дисидент Комунистичке партије Југославије остварио политичку сарадњу. О Миловану Ђиласу

написано је, у Југославији и у иностранству, неколико десетина књига;¹ о Савезу „Ослобођење“ постоји тек неколико неисторичарских опаски, више кратких помена у књигама о српској емиграцији у XX веку и два мања прилога.² Потом, њихово политичко упознавање и дијалог почели су и пре но што је Савез основан, а трајали и након његовог званичног распуштања 1994. године.³ Штавише, нећемо погрешити ако кажемо да су поједини чланови „Ослобођења“, нарочито Десимир Тошић, наставили да „разговарају“ са Милованом Ђиласом и после његове смрти 1995. године, тумачећи његово дело и бранећи га од свих злонамерних критичара.⁴

¹ Günther Bartsch, *Milovan Đilas oder Selbstbehauptung*, 1971; Mischael Milenkovitch, *Parts of a Lifeime*, 1973; Armin Hetzer, *Spotanneit und Gewalt*, 1980; Denis Reinhartz, *Milovan Đilas a Revolutionary as a Writer*, 1981; Stephen Clissold, *Đilas, the Progress of a Revolutionary*, 1983; Michael M. Hustig, *Trotsky and Đilas, Critics of Communist Bureaucracy*, 1989; Vasilije Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, 1986; Momčilo Đorgović, *Đilas, vernik i jeretik*, 1989; Goran Lazović, *Đilas o sebi, drugi o Đilasu*, 1989; Drago I. Stanković, *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, 1989; Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd, 1991; Branislav Kovačević, *Đilas heroj i antiheroj*, 1991; *Milovan Đilas (1911–1995)*, zbornik radova, Beograd, 1996; Momčilo Cemović, *Đilasovi odgovori*, 1997; Momčilo Cemović, *Tajna suđenja Milovanu Đilasu*, 1997; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidenstvo 1953–1995*, Beograd, 2003; *Djelo Milovana Đilasa*, zbornik radova, Podgorica 2003; Branislav Kovačević, *Đilas. Heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*, drugo prošireno izdanje, Podgorica, 2006.

² Milenko Doder, *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*, Zagreb 1989; Božidar Spasić, *Lasica koja govori. Osnovne pretpostavke borbe protiv terorizma*, Beograd, 2000; М. Глигоријевић, *Изразак Срба*, Beograd, 1987; *Сеобе Срба некад и сад*, зборник радова, Beograd, 1990; Радован Калабић, *Српска емиграција: Прилози за историју српског исељеништва (1830–1992)*, Beograd, 1993; Д. Суботић, *Неугашено српство: Српска политичка емиграција о српском националном питању 1945–1990*, Beograd, 1992; Д. Суботић, *Политичка мисао Срба у расејању 1945–1990*, Beograd, 1994; Драган Суботић, *Српска књига и штампа у дијаспори 1918–1990*, Beograd, 1994; Небојша А. Поповић, „Југословенска политичка емиграција у Великој Британији у првој деценији после Другог светског рата“, у: *Србија (Југославија) 1945–1990. Идеологије, покрети, пракса, зборник радова*, Beograd, 2006, стр. 185–202; Mira Radojević, „Srpska politička emigracija posle Drugog svetskog rata (Savez Oslobođenje, 1949–1990)“, у: *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955. Slučaj Jugoslavije, zbornik radova*, Beograd, 2005, стр. 265–274; Mira Radojević, „Savez ‚Oslobođenje‘ (1949–1990)“, у: *Dijalog povjesničara / istoričara, zbornik radova*, br. 9, Zagreb, 2005.

³ У формалном смислу „Ослобођење“ је основано у августу 1949, али би прави његов почетак могао бити стављен већ у 1946. годину, у којој је група његових будућих оснивача објавила брошуру *Свим слободним Србима – Српска демократска омладина*, изјашњавајући се за уједињење Европе и Југославију у њој. Наредне, 1947. године, у Паризу је формирана Српска демократска задруга „Ослобођење“, са идејом да се створи и у другим земљама и да почне издавање свог билтена. Часопис *Наша реч* почео је да излази редовно од 1. јануара 1948, најпре у Паризу, потом од 1958. у Лондону. Савез „Ослобођење“ расформиран је у Београду 1994, али је као организација већ 1990. године приступио пре тога основаној Демократској странци.

⁴ Desimir Tošić, *Post scriptum*, у: *Milovan Đilas (1911–1995)*, zbornik radova, стр. 69–76; Desimir Tošić, „Patuljci ne mogu da vide dramu“, *Danas*, 3. jun 1998; Desimir Tošić, „Disident koga tek treba upoznati“, 16. decembar 1998; Desimir Tošić, „Đilas – vizionar postkomunističkog haosa i pomame“, 5. jun 2000; Десимир Тошић, „Милован Ђилас – наша драма. Ванредни случај“, *Политика*, 26. мај – 4. јун 2002.

Десимир Тошић, један од првих људи „Ослобођења“ и *Наше речи*, и Милован Ђилас „упознали“ су се у пролеће 1939. године, на Правном факултету, на коме је овај тада читао своју приповетку На пушкомет од Мојковца.⁵ Већ у то време налазили су се на супротним идеолошким и политичким странама. Суочена са кризом нације и државе, унутрашњим националним и политичким проблемима, отежаним спољнополитичком кризом и прегруписавањем Европе, омладина Краљевине Југославије тражила је излаз. Жељна радикалнијих решења, кретала се од левичарских погледа преко постојаних демократских уверења до ипак малобројнијих десничарских, профашистичких опредељења. Сећајући се тих година, Десимир Тошић је доцније писао: „У том процесу кретања Ђилас је као млад човек, младић, пришао једној радикалној, ако хоћемо – екстремној, струји. Чак и ми, који смо читали пре рата Маркса, Енгелса, Бернштајна, Бебела, Кауцког, Бауера, и нисмо постајали ни марксисти ни правоверни социјалисти, били смо уверени да наше социјално питање не можемо решити као појединци уз филантропију, ни као покрети уз реформу. Радикалне промене су се наметале на свима пољима, и те потребе за радикалним стварале су емоције. Ми смо били сведоци – бар они који су нешто видели – једног нараслог, набујалог, имагинативног и енергичног радикализма који је био оптимистички, пун одушевљења на кратку стазу, пун рушилачке више него продуктивне енергије. Ђилас је прототип тога времена. Сав његов револуционарни занос био је прототип ’ангажованог’ интелектуалца пред Други светски рат – у оној широкој маси деполитизованих и асоцијалних. Али сва његова страст није била страст власти него страст за променама, страст за кретањем напред, страст да се ослободимо једне владајуће групе људи која се гушила у незнању, неенергичности, политичкој тупавости и нелибералним схватањима – с једне стране. А с друге, пак, стране – страст да се ослободимо од атавистичког, паланачког, нешто феудалног и нешто од примитивистичког – како би Ђилас рекао – ’ситнопоседничког пијанства’“.⁶

Дајући овим речима опрост демократа бар понеком убеђеном комунисти, Десимир Тошић је и касније наглашавао како Демократска омладина и посебно њена матична, Демократска странка, и саме се залажући за идеју социјалне правде, нису биле антикомунистичке организације у

⁵ „Наша реч“ у разговору с Милованом Ђиласом“, *Наша реч*, јануар 1988, бр. 391, стр. 4–6; Десимир Тошић, *Ко је Милован Ђилас*, стр. 208–217. „Ја сам слушао Милована још као студент“, написао је у приватном писму које нам је упутио ради изворног обogaђења овог прилога историји дисидентства и политичке емиграције, „у свечаној дворани Правног факултета у току извођења једне ’академије за мир’. Милован је читао једну своју ратну причу, први пут сам чуо његово име, и запамтио га“ (Писмо од 30. маја 2007, у власништву аутора).

⁶ Desimir Tošić, „Đilas između 1953. i 1968. Od roblje preko puta u inostranstvo“, *Naša reč*, decembar 1968, br. 200, str. 2–4; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 29–30.

савременом значењу тог појма. Биле су, међутим, против сваке диктатуре, па и диктатуре пролетаријата, мада никада нису као понеки њени критичари изједначавале нацизам и комунизам. Напротив, тврдили су да и комунизам и сам Карл Маркс „припадају просветитељском правцу европске културе, без обзира шта се догодило у реализацији њихових замисли“, док нацизам и све што му је слично представљају „канцерозну негацију унутар светске баштине“.⁷ Ово, пак, није значило да Демократску омладину и комунисте нису делиле тешко помирљиве идеолошке супротности, иако су омладинци из Демократске странке иступали против грађанског рата.⁸

Грађански рат, у коме су се – како је касније писао Димитрије Ђорђевић – међусобно убијала деца истог народа, за дуго је потпуно поделио многе који су се пре рата сретали у покретима студената Београдског универзитета. Раздвојени политиком и историјом, једни су, претрпевши пораз, прогоњени и хапшени, одлазили у емиграцију да изнова граде своје покидане животе и чекају повратак. Други су, одневши победу, постали градитељи будућности коју су замислили, желећи да стварају – макар и силом – свет у коме ће се људи рађати „равноправни пред животом“. Улоге су биле подељене, а појединачне судбине, као последице различитих опредељења, одређене. Надајући се да ће се комунизам сломити, „Ослобођење“ и *Наша реч* су, колико је то било могуће, пажљиво пратили шта се дешава у земљи, вребајући ма и најмањи показатељ кризе и урушавања једног поретка. Ни појава *Нове мисли* Милована Ђиласа и његових сарадника на самом почетку 1953. године није могла проћи незапажено, као ни све оно што је на њеним страницама објављивано, тим пре што се у извесном делу емиграције више но добро знало шта је у политици Комунистичке партије значило његово мишљење. Исто је било и са чланцима објављиваним у *Борби* последњих дана 1953. и првих дана 1954. године, али се озбиљност и последице нису наслућивали. „У тим годинама порушених мостова са Москвом и њеним сателитима“, писао је Десимир Тошић, „са отказаним привредним споразумима, оставши без извора идеолошких надахнућа, требника и упутстава – југословенски комунисти су се љуљали, нешто од страха, нешто од болова, нешто од конфузије. Гласови Милована Ђиласа тога тренутка

⁷ Исто, стр. 231.

⁸ Већина омладине Демократске странке није припадала четничком покрету и националистичким круговима, али је, за разлику од Југословенског равногорског омладинског штаба 501, била национално и идеолошки помирљивија, што је проистичало и из њене позиције грађанске левике. Њен Извршни одбор је 1941–1943. подржао покрет Драгољуба Михаиловића, али не и идеју грађанског рата. Штавише, неки од демократских омладинца су се противили непосредном ангажовању у војној организацији Драже Михаиловића, заступајући потребу сарадње четника и партизана. Видети: Десимир Тошић, *О људима*, Београд, 2000, стр. 314; Димитрије Ђорђевић, *Ожигљаци и опомене*, I, Београд, 1995, стр. 284–286.

били су за владајући слој нови глас, али и глас неизвесне будућности. У први час, док су чланци Ђиласа цигљали сваке недеље или сваког другог дана, никоме се није причињавало да се збива нешто ново, ни у човеку који мисли и то објављује, ни у Савезу комуниста.⁹

Обрачун Комунистичке партије са Милованом Ђиласом на Трећем пленуму, јануара 1954. године, имао је отуда дејство шока. Обавештавајући се из *Борбе*¹⁰ и са Радио Београда, *Наша реч* је готово цео свој број из фебруара те године посветила раздору међу југословенским комунистима.¹¹ У неколико чланака својих сарадника пренела је најважније ставове Милована Ђиласа и његових критичара, подржавајући започети процес промена и либерализације као пут ослобођења од догматичног комунизма. Није, међутим, пропуштена прилика да се жестоко удари по идеолошком противнику. Готово сви говорници на пленуму нису само критиковани већ и извргнути руглу, укључујући самог Милована Ђиласа због његових покајничких речи. Цитирајући његову скрушену изјаву, аутор текста Беда Савеза комуниста Југославије, К. Костић, закључивао је: „Тако се завршила последња реч некада славног и надменог Милована Ђиласа, а данас већ одбаченог, морално унакаженог, некадашњег члана Извршног већа и Секретаријата Савеза комуниста Југославије.“ И даље: „показало се да југословенски водећи комунисти представљају једну групу лажљиваца, убица, незналица, дегенерисаних примитиваца, групу људи која није ваљала ни Совјетском Савезу, која се за кратко време изиграла и на Западу, а коју је народ већ у данима грађанског рата правилно био оценио као групу зликоваца којима ништа није свето – ето, та група данас се својим Трећим пленумом, како би се то рекло комунистичким речником – раскринкала сама још и пред народом и пред читавим светом.“¹²

Тридесет година касније, пишући за *Нову реч* о годишњици ових збивања, Ненад Петровић је морао да примети како је тада ипак било тешко схватити прави значај онога што се десило и разумети какве ће последице имати у будућим деценијама.¹³ На сличном трагу размишљања био је и Десимир Тошић, потпуно другачије вреднујући држање Милована Ђиласа. Посматрајући протекло време и током њега стечено искуство, примећивао је како су многи тражили објашњење за слаб, конфузан и покајнички став

⁹ Desimir Tošić, „Џilas između 1953. i 1968“, *Naša reč*, decembar 1968, br. 200, str. 2–4; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 21.

¹⁰ Бројеви од 18, 19. и 20. јануара 1954.

¹¹ *Наша реч* је о дешавањима на пленуму писала у серији чланака објављених у бројевима 51, 52 и 54 из те године.

¹² Цитирано према: Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 9–20.

¹³ Ненад Петровић, „Тридесетогодишњица Трећег планума“, *Наша реч*, јануар 1984, бр. 351, стр. 2–3.

таквог једног „мислиоца“ и „борца“. „То врдање и несналажење у одбрани од напада Партије“, сматрао је, „требало би посматрати не као ’идеолошко’ него као тренутак када се ту појављује осетљиви литерата који своју патњу изражава на један неборачки начин“. За човека који је сав свој живот и рад и пре робије 1933. и после 1936. године посветио Комунистичкој партији, то је био први и последњи пут да „реагује као што никад није раније реаговао“. Био је то „тренутак слома више него слабости. И то тренутак који траје неколико часова и неколико дана. Мислимо да се том тренутку придаје превише важности“, закључивао је Десимир Тошић.¹⁴

У времену у коме је ово написао, готово пола века после Трећег пленума, Десимир Тошић није више посматрао Милована Ђиласа кроз појединачан догађај или детаљ, ма колико био важан и илустративан, већ као велику историјску личност која је на политичкој позорници – у илегалу, у рату, на власти, на робији и у опозицији – трајала неколико деценија.¹⁵ Осим тога, те су деценије биле испуњене плодном сарадњом у којој су се на истом борбеном фронту нашли некада тешко помирљиви неистомишљеници. Удруживало их је, међутим, како је доцније истицао, пионирство у покушају „изградње цивилизованог друштва“.¹⁶ И једној и другој страни био је потребан савезник, и једна и друга имале су их премало да не би оберучке прихватиле могућност сваке прихватљиве сарадње, тим пре што су идејне основе у многоме биле сличне – систематски рад на еволуцији Југославије и њеном постепеном прелажењу у демократско, плуралистичко друштво.¹⁷

¹⁴ Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 116–117.

¹⁵ „То што је био комунист и револуционар, партизан и један од носилаца репресије и функционер власти, стаљинист и титоист, нема битног утицаја на његову интелектуалну слику као целину. Не можемо мерити људе према чинима од две или десет година, ако су они активни скоро седамдесет година. А Ђилас је интелектуални делатник од 1928. до 1995. године, до своје смрти“ (*Исто*, стр. 120).

¹⁶ *Исто*, стр. 236.

¹⁷ Потичући једним важним делом из Демократске странке, оснивачи „Ослобођења“ преузели су оно што бисмо могли назвати идејним наслеђем Милана Грола – демократизам коме су непријатни сваки екстремизам и свака искључивост, трпељивост као животну нужду, југословенство. Та суштинска политичка начела унета су и у програм Савеза. Образлажући смисао његовог имена – „Ослобођење“, Милош Саичић је указао на дубоке идејне корене, позивајући се на Светозара Марковића, који је још 1875. издавао истоимени часопис, намењујући га науци и политици, а залажући се за ослобођење од капиталистичког и бирократског система, од незнања и предрасуда, али не насилним већ политичким, културним и социјалним средствима. Према његовим речима, „прави смисао овога наслова... треба првенствено посматрати у развоју организације за првих десетак година, јер се ту јасно види смисао и идеолошки карактер овог имена. Први смисао тога назива је, очигледно, у ставу и раду за ослобођење српског народа и других народа, као и целине Југославије, од данашње једнопартијске владавине Савеза комуниста, али то значење није никада имало емигрантски карактер војничког ’ослобођења’ или ослобођења путем грађанског рата. Напротив, смисао *ослобођења* био је изражаван сасвим на други начин... Оно што је био такође главни смисао *Ослобођења* јесте баш ослобођење од традиционализма националистичког, као и социјалног и политичког које влада емиграцијом, а влада и у земљи, нарочито у извесним деловима народа изван режима. Дакле,

Након 1954. године *Наша реч* је наставила да прати шта се дешава са Милованом Ђиласом, његова даља сукобљавања са бившим партијским и личним пријатељима, објављене радове, тамновања. Сарадња је ипак успостављена тек 1968. године, када се Милован Ђилас, по повратку из Сједињених Држава, састао у Лондону са чланом „Ослобођења“ Десимиром Тошићем и Љубом Сирцем.¹⁸ Неколико година касније, 1975, у Лондон је дошао и његов син Алекса, који је постао сталан сарадник *Наше речи*. Од 1980. године и сам је Милован Ђилас почео да пише за овај емигрантски часопис наглашене демократске и југословенске оријентације.¹⁹ Први његов чланак био је посвећен управо узајамном односу емиграције и домо-

наш национални задатак је да упорно радимо на ослобођењу од мрачњаштва, дотрајалих националистичких предрасуда, од покрајинског пароксијализма, од свега онога што су нам оставили страни завојевачи или наша сопствена примитивна и ауторитативна друштва и режими. Ослободити се од заблуда, од 'старих оптерећења и навика', од свега лудог и екстремног што уноси немир и крв – значи бити оспособљен за заједнички напор у отпору и борби против једног изузетно окретног режима и једне, још, бар у извесној мери, продорне идеологије. А никад не губећи из вида да је главна снага, која се ослобађа и која се мора првенствено сама ослобађати, и ради које се и воде и ови напори изван земље – јесте народ у земљи, а не емиграција“ (М. Saičić, „Smisao naziva OSLOBODENJE“, u: *20 godina stava i rada Saveza OSLOBODENJE*, London, 1970, str. 18–19).

¹⁸ Сећајући се тог првог сусрета, Десимир Тошић је записао: „саопштено ми је да Милован... жели да види двојицу емиграната, др Љубу Сирца и мене, под условом да нико не буде обавештен о том састанку. Овај услов мени је лично био тежак, јер је за мене *Ослобођење* представљало основну и једину организацију којој сам ја тако дуго припадао и у њој радио, имао толико личних пријатеља, без обзира на политику. Како 'сакрити' тај састанак? Онда сам одлучио да треба по сваку цену да једног пријатеља из *Ослобођења* обавестим и да се договорим с њим о састанку. Мој избор је пао на човека старијег од мене 32 године, старији него мој отац, то је био Божидар Влајић (човек из најужег круга сарадника Љубе Давидовића и Милана Грота – прим. М. Р.). Плашио сам се да се не осети љубоморан што Ђилас не позива њега него мене. Како су те старије генерације имале један политички морал доста узвишен, до тога није дошло... Састао сам се с Влајићем и ми смо у разговору начинили списак од 93 питања које треба да упутим Ђиласу Миловану. (На моју жалост, Словенац др Сирц није одржао реч за конспирацију. Рекао је једном мом другу да је било састанка, и замало да се створи проблем с мојом дисциплином, али се некако добро свршило.) Са Ђиласом смо разговарали др Сирц и ја од 8 јутром до 11 часова. Појавила се после тога Милованова супруга коју први пут сусрећем. Онда су Милован и супруга напустили хотел Цумберланд, а др Сирц и ја смо се повукли. Ја сам одмах ишао на реферисање Влајићу. Кад сам му рекао да нисам поставио ни једно питање од 93, које смо заједно спремили, он је био збуњен. Објаснио сам му и надам се убедио: није било потребе за питањима, јер је Милован тако паметно говорио и одговарао на питања која нисам постављао. Био је изузетан човек. То је мој први утисак, иако сам га толико читао до 1968, а и објављивао његове текстове“ (Писмо Десимира Тошића од 30. маја 2007).

¹⁹ Анализирајући значај и међусобне односе емигрантских листова, Десимир Тошић је у елаборату „Положај *Наше речи* међу Србима, посебно код српске емиграције“, насталом јула 1975, написао како је *Српска борба* из Чикага представљала „великосрпско гласило антидемократског карактера“, док је *Глас канадских Срба* био „један умерени просвећени лист који је окупљао елиту српску изван Југославије“. Љотићевска *Искра*, пак, имала је „одређену политику југословенског карактера“, али изразито конзервативну, због које је сваке године славила „своју колаборацију са немачким окупатором.“ Разликујући се од наведених и бројних других листова које су дуже или краће време издавали српски и југословенски емигранти, *Наша реч* је била „просвећено и слободоумно гласило у коме пише српска друштвена елита, не само интелектуална, па међу њима и десетине хрватских и

вине. Сматрајући да је немогуће прецизно разграничити економску од политичке емиграције, закључивао је да је политичка емиграција из времена грађанског рата или изумрла или се распала, изузев неких екстремистичких и демократских група, а да се нова регрутује из „живе југословенске стварности“. „Трпљење и наде су заједничке“, поручивао је из Београда, „јер је и Југославија свукуд где су синови њених народа“. Најзад, „режими и владе долазе и одлазе – трају народи и домовине.“²⁰

Овом првом чланку који је Милован Ђилас написао за неки лист који је на српском језику излазио изван Југославије следили су и други, сваки пут посвећивани животним темама југословенских народа и њихове државе. Једна од њих била је тема Косова и Метохије и њихових проблема.²¹ Заинтересована за његове политичке текстове и интервјуе, *Наша реч* је, у оригиналу или у изводима, преузимала и већи део онога што је објављивао или изјављивао у странијој штампи – немачкој, француској, италијанској, енглеској, америчкој, аустријској, емигрантској руској и другој. Ту су били новине и часописи као: *Le Mond, Preuves, Der Spiegel, Die Welt, Kontinent, Profil, The New York Times, International Herald Tribune, Los Angeles Herald Examiner, The Wall Street Journal, Politische Stidom, Encounter, Libro Aperto, L'Express*. Углавном су то били чланци о актуелним темама Европе и Југославије, као и краћи и дужи интервјуи.

Поред ових текстова, *Наша реч* је објавила и неколицину приповедака Милована Ђиласа. Чим је отпочела његова сарадња са „Ослобођењем“, објављена је његова приповетка *Прво причешће*,²² потом *Стрељање*,²³ *Зла коб краљевских паса*.²⁴ Заинтересован за све књиге Милована Ђиласа, исти часопис их је опширно приказивао,²⁵ најављивао месецима унапред, а неке доносио и у наставцима. Тако су *Сусрети са Стаљином* објављени у 16 наставака, од фебруара 1984. до августа–септембра 1985. године.²⁶ Неке од књига изашле су у издању *Наше речи – Власт* (1983), *Сусрети са Стаљином* (1986).²⁷

словеначких јавних радника који усвајају и раде на реализацији једне слободне заједнице југословенских народа на принципима правога федерализма и демократије“ (Документ у власништву Десимира Тошића).

²⁰ Милован Ђилас, „Домовина и емиграција“, *Наша реч*, октобар 1980, бр. 318, стр. 2–3.

²¹ Милован Ђилас, „Косово, данас“, јун – јули 1982, бр. 336, стр. 2–3.

²² *Исто*, децембар 1980, бр. 320, стр. 12–15.

²³ *Исто*, децембар 1981, бр. 330, стр. 10–12.

²⁴ *Исто*, октобар 1982, бр. 338, стр. 12–13.

²⁵ Видети, на пример, приказ који је у два дела, под насловом „Ратно доба Милована Ђиласа“, објавио Ненад Петровић о Ђиласовој књизи *Wartime* (Лондон, 1977): *Исто*, фебруар 1978, бр. 292, стр. 2–4. и март 1978, бр. 293, стр. 9–11.

²⁶ *Исто*, фебруар 1984, бр. 352, август–септембар 1985, бр. 367.

²⁷ *Наша реч* је објављивала и неке друге књиге чије је појављивање у Југославији било отежавано или забрањивано, попут забрањених песама Гојка Ђога *Вунена времена* (Лондон, 1982) или Војислава Шешеља *Шта да се ради* (Лондон, 1985).

Захвалан на помоћи која му је пружана, Милован Ђилас је писао уредништву *Наше речи*: „Сваком писцу је драго да угледа своје дело одштампано. Поготову мени, којему је то онемогућено, већ 30 година, у властитој земљи. Ту радост сте ми приредили ви. И то не први пут. Али овог пута утолико већу што је било у питању дело (’Власт’) које има и посебан – да не кажем и приватни – значај за мене. А могу само да замислим коликог труда и средстава је то захтевало – у вашој свестраној оскудици, у туђини.

Нико, бар не ја, није у стању да данас процени значај тог вашег подухвата. Али треба да вас радује, макар у много мањој мери него мене, што је – захваљујући вама – моје дело угледало светла на родном језику, што су тиме порушене забране и дискриминације које се нада мном врше у земљи. Тај значај, тај домет не могу избрисати ни људи, ни време, без обзира на вредност самог дела и мене као ’актера’ драме.

Још једном хвала. И најбоље жеље за ваше демократске, патриотске и хуманистичке напоре.“²⁸

Поред овог писма захвалности, немамо много других извора који би нам нешто више казали о односу Милована Ђиласа према људима окупљеним око Савеза „Ослобођење“ и *Наше речи*. У једном годину дана раније насталом писму, упућеном сину, критиковао је не директно *Нашу реч* него текст Косте Ст. Павловића, чије је историографске радове чешће објављивала.²⁹ Његово незадовољство изазвало је то што је Коста Ст. Павловић „механички, нумерички интерпретира(о) помоћ савезника Дражи и Титу“, што је оптуживао партизане да су први почели грађански рат и правили споразуме с Немцима, а Британце што су од генерала Михаиловића тражили бесмислено жртвовање српског народа. Одбијајући сваку од тих тврдњи, закључивао је: „штетност таквих натписа је у првом реду у томе што они подјарују распре које би требало стишавати: ровове грађанског рата би требало затрпавати бар у оној мери у којој је то живот већ учинио и у којој политичке потребе то захтевају“. Истовремено, за *Нашу реч* било је важно уверење Милована Ђиласа да се управо таквим текстовима и на њу „баца сенка... да је четнички лист“.³⁰

Далеко одређеније мишљење о овом емигрантском листу изнео је на самом крају 1984. године, такође у писму сину, очекујући да га он пренесе онима који су одређивали уређивачки правац. „Тај часопис је задњих година“, написао је, „упркос свим својим мањкавостима, којих је мање но код наших опозиција – постигао углед који ниједна публикација нема, поготову

²⁸ Писмо од 3. септембра 1983 (власништво Десирира Тошића, објављено је у *Нашој речи*, октобар 1983, бр. 348, стр. 5). У истом броју је Ненад Петровић објавио већи приказ ове књиге, уочавајући њен значај у борби за демократизацију друштва (*Исто*, стр. 2–5).

²⁹ У питању је био други део чланка „Краљ – Черчил – Идн према британским документима“, *Наша реч*, јуни – јули 1982, бр. 336, стр. 9–11).

³⁰ Писмо од 4. септембра 1982 (копија писма у власништву Десирира Тошића).

она из емиграције. Утолико су одговорности веће, а грешке осетљивије³¹ „Грешке“ које су га овог пута навеле да пише о *Нашој речи* појавиле су се прво у приказу Милана Радовића о књизи руског историчара Л. С. Гиренка о совјетско–југословенским односима,³² а потом у једном тексту о српству и „црногорству“.³³

Осврћући се на те „споредне“, али по погледима веома важне „чланчиће“, који „могу нанети штету и угледу и ефикасности“, Милован Ђилас је даље писао: „Нпр. чланак о дејствима Црвене армије... писан ’неутралистички’, тј. – нека је само против партизана, макар било и од Совјета! Па ту је, напросто, гомила историјских нетачности: наших је пало за Београд више него Руса, наши су били безмало једина пешадија итд. Или белешка о томе да ли је Тито био у некој битци у којој је 1914 изгинуло много Срба: чему та ситна злоба, зар мења или доприноси ако би се утврдило да је Т. био, ваљда их није он сам побио? А у децембарском – распредање о Ц. Гори и српству: чему то данас, зар то не подјарује национализме, великосрпске и бирократске?“

Наша реч, закључивао је, „не може бити слободан лист – такав слободан и не постоји, јер сваки припада некоме, некој идеологији, неком поредку, а ако ничему – главном уреднику. ’Н. реч’ је – требало би да је, а и била је, углавном – демократски лист. А то значи – да шири демократске идеје, а не ситне мржње, пакости и наслађивања.

Јер ’Н. реч’ излази у мутном, прелазном времену, када се све вредности распадају. Треба, значи, конституисати нове вредности. А то значи: она треба да рачуна и на деловање међу разочараним комунистима. А њих је највише међу незадовољницима – јер и комуниста је највише међу онима који се баве политиком. И што је важније: у питању је конституисање демократске свести које једва ако и има, а не подгревање одмазда и рачуна из грађанског рата.“ Из тих разлога Милован Ђилас је молио сина да изнето мишљење, „у пријатељској и учтивој форми“, достави Десириу Тошићу и његовим сарадницима, саветујући им више пажње, „изоштрености“ и „будности“.³⁴

Наведена садржина писма очигледно показује да му је било стало до квалитета листа у коме је сарађивао и који је одиста „дуго времена био скоро једино гласило дисидената односно демократске опозиције у земљи“.³⁵

³¹ Писмо од 30. децембра 1984 (копија писма у власништву Десирија Тошића).

³² *Наша реч*, новембар 1984, бр. 359, стр. 20–21.

³³ Петроније Острошки, „Помућено српство преслижено црногорством“, *Наша реч*, децембар 1984, бр. 360, стр. 16–17.

³⁴ Писмо од 30. децембра 1984.

³⁵ Писмо Косте Чавошког, председника Извршног одбора, и Драгољуба Мићуновића, председника Главног одбора Демократске странке, упућено Савезу „Ослобођење“ и *Нашој речи* 12. марта 1990 (*Наша реч*, април 1990, бр. 414, стр. 2).

нарочито тих година у којима се Југославија после смрти Јосипа Броза Тита ближила својој највећој кризи. С друге стране, ипак је тешко проценити колико је Миловану Ђиласу протеклих деценија пријало „савезништво“ са онима са којима је ратовао на Београдском универзитету пре рата, потом током неколико ратних година и, напослетку, у првим послератним годинама, у којима је већина њих, управо због неслагања са режимом коме је и он учвршћивао основе, морала да напусти земљу, бирајући изгнанство. Могли бисмо, такође, да претпоставимо и да за неког ко се због уверења разишао са најближим пријатељима ово ново савезништво није представљало никакав проблем.³⁶ Емиграција се, сем тога, у овом случају може посматрати као прилично релативан појам. Ако су чланови „Ослобођења“ чинили ону „праву“, политичку емиграцију, која из иностранства ради на промени стања у земљи коју је напустила, Милован Ђилас је кроз неколико деценија био „унутрашњи емигрант“, често у већој изолацији и усамљености но да је боравио у некој страниој земљи. Колико су нам, међутим, његови интимни ставови недовољно познати, остајући ипак под знаком питања, толико је сасвим сигурно да је Савез „Ослобођење“ поштовао политички значај Милована Ђилас у свим напорима на демократизацији Југославије.

У том смислу карактеристично је писмо Александра Петровића, упућено Влади Владисављевићу поводом више неслагања, укључујући и став према Миловану Ђиласу. „Што се тиче оног другог дела Ваше посвете“, писао је овај стари члан Савеза, „која се односи на Милована Ђиласа, непријатеља ДМ (Драже Михаиловића – М. Р.), ту сте Ви у праву: Ђилас је био непријатељ и Дражин и мој, за време нашег грађанског рата, па и неколико година после тога. Међутим, грађански рат је поодавно престао, иако се његова психологија задржала у многим душама. Да се разумемо, ја нисам Ђиласов адвокат, али бих хтео да укажем на неке већ познате чињенице. Он сигурно није био задовољан са својим делом проистеклим из грађанског рата. То што је требало да буде реализација свих оних уверења и снова његове младости, претворило се у једну неприхватљиву ситуацију. И тако је он после великих разрачунавања са самим собом, напустио своју ’диктатуру пролетаријата’ и радикално променио своје мишљење. Па и Ви сте својевремено променили своје мишљење, колико ја знам. Од заклетог на верност краљу, младог официра, Ви сте постали огорчени анти-монархиста! Наравно, Ви нисте због тога одлежали 9 година затвора, лишени свих привилегија, лишени породице и највиших државних функција тадашње СФРЈ. Реците ми поштено, у свој Вашој познатој скромности, да ли би Ви

³⁶ У новом таласу пропаганде против Милована Ђиласа, у *Борби* од 23. октобра 1981. цитирана је и једна оваква његова изјава: „Ја се не опредељујем за ову или ону групу. Ја фактички сарађујем, уколико то моје могућности дозвољавају, са сваким“ (*Исто*, децембар 1981, бр. 330).

били у стању макар само и да размишљате о овако великој жртви, ако би то било до Вас? Поготово, када имамо на уму Ваше колебање када је требало ићи код Драже. Свакако, овај човек покушава већ 30 година да удари темеље реформама које би промениле онај друштвено политички систем, у чијем је стварању он несумњиво био главни учесник. Захваљујући његовим чланцима, изјавама и интервјуима у иностраној штампи од када је пуштен из затвора, као и огромној литератури објављеној у иностранству, Титова Југославија је изгубила умногоме од свога некадашњег угледа. А појава све већег броја дисидената и јачање политичког отпора југословенском режиму проистекла је добрим делом из његовог примера, управо из његовог присуства у земљи и његовог храброг држања. Као политички човек ја бих требало да будем кретен да то не увидим и да не покушам да искористим политички. Наравно, Ви сте ово у Вашој врло зналачкој политичкој филозофији то означили као 'ђиласовштина', а што је у исто време и речник режима. Примећује се већ дуже време да Ваша политичка оптика не функционише. Само док тим појмом режим настоји да депласира жилави отпор према њиховој једнопартијској владавини, најстаријег југословенског дисидента, Ви, са набацивањем израза 'ђиласовштина' нама, верујете да ћете тиме дискредитовати политички рад Ослобођења.³⁷

Цитирано писмо садржи неколико најбитнијих поставки у односу који је према Миловану Ђиласу неговала *Наша реч*, тих година сасвим сигурно нека врста „службеног листа“ југословенских дисидената и политичке опозиције. На првом месту бисмо могли истаћи жељу часописа да напokon буду покопане „авети грађанског рата“, које нису дозвољавале удаљавање од прошлости, продужавајући можда најтрагичнију поделу унутар једног народа. У тој осуди братоубилаштва и жељи да оно буде заувек уклоњено, *Наша реч* се потпуно слагала са Милованом Ђиласом.³⁸ Истовремено, одавала му је признање за одбрану независности 1948. године и јачање опозиционог покрета, „дозвољавајући“ му потом, као и сваком другом, „право на грешку“, тим пре ако се њено „исправљање“ кретало у истом, њеном политичком смеру и ако је „окајавање греха“ било плаћано тако скупом ценом као што је одрицање од власти, вишегодишња робија и дуготрајна изолација. У српској политичкој историји, у којој су многе генерације у политику гоњене колико потребом толико великом страху, робијање зарад политичких циљева, нарочито слобода, увек је било високо вредновано, те је и *Наша реч* у том погледу била потпуно у неким већ укорењеним традицијама. На некој другој равни, испољавали су се њен политички прагматизам и реализам, у којима се рачунало с коришћу коју је савезништво са Милованом Ђиласом могло да донесе у крајњем циљу, без

³⁷ Писмо од 17. јула 1984 (власништво Десимира Тошића).

³⁸ Видети: „Авети грађанског рата“, *Наша реч*, фебруар 1980, бр. 312.

обзира што је десничарски део српске политичке емиграције на то гледао као на „издају“, верујући чак да сукоб унутар комунистичких редова није ништа више од политичког трика.

Насупрот томе, политички људи око *Наше речи* сматрали су Милована Ђиласа једним од највећих, ако не и највећим, источноевропским дисидентом, не мање а можда и више значајним од Андреја Сахарова или Александра Солжењичина. По њиховом мишљењу, његово „преимућство“ било је у томе што је имао храбрости да не напусти земљу, бирајући у свом дисидентству најтежи пут и ризикујући да изгуби живот.³⁹ Десимир Тошић је наглашавао његове велике квалитете као „изузетне историјске личности“ у српско-црногорској, југословенској, па и европској историји, „изузетног политичког мислиоца“, бескомпромисног борца, проциљивог и искреног интелектуалца, страшног револуционара, доброг књижевника. Изразио је уверење по коме Милован Ђилас представља „највеће име Црне Горе у последњих скоро стотинак година“, по својим „пророчким“ мислима, интелектуалној делатности, политичкој мисли, „немерљивој жртви“, страдању за идеју. „После свршеног рата“, тврдио је, „и националног и грађанског, нико се ни у Србији ни у Црној Гори, да не говорим о другим областима некадашње Југославије, није супротставио времену помаме и антихеројства – као Милован Ђилас.“⁴⁰

Вероватно је овакво уверење чинило један од разлога што је „тајни састанак“ између Милована и Алексе Ђиласа с једне, а чланова „Ослобођења“ са друге стране, одржан у Лондону 1987. године, започео речима о „сусрету са историјом“. Не знамо да ли су тако осећали и други присутни из Савеза: Властимир Стојановић и Богољуб Кочовић из Париза, а Милић

³⁹ По речима Десимира Тошића, „било је много дисидената на Истоку Европе, и у Кини, од Троцкога и Кестлера преко Солжењичина, Сахарова до Валенсе. Троцки је пристао на изгнанство и изгубио живот на најдивљији начин, Солжењичин и Кестлер напустили су своје земље, остали су Сахаров и Валенса. Али, ни један од њих – изузев књижевног дела Солжењичина, није оставио онај траг међу дисидентима широм Источне Европе као Милован Ђилас. Више има разлога за то стање ствари, али чињеница остаје да нико међу поменутима није био тако револуционаран и није тако био радан и маштовит и у дисидентству – као Милован Ђилас. Ђилас је био 'целовит' као револуционар, без милости и догматичан. Такав је био целовит и као дисидент. Без обзира на нека мишљења, која су у извесним тренуцима била противуречна или чак и несигурна у појединостима, његова основна визија о једном цивилизованом друштву без оптерећења у идеологијама – била је јасна и непоколебива, он се за њу деценијама залагао без остатка“ (Desimir Tošić, „Post scriptum“, str. 75; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Dilas*, str. 85–86).

⁴⁰ Исто, стр. 120. У својим историографским истраживањима и размишљањима Бранко Петрановић је изрицао готово истоветно мишљење. Према његовим речима, Милован Ђилас је представљао „најлуцидније антистаљинистичко перо које је крчило нове путеве револуције“ и понео „славу првог дисидента комунистичког света“. Његова „морална жртва и одрицање“ немају премца у југословенској историји, а „енергија, интересовања и разноврсна делатност захтевају интердисциплинарни обраду“ (Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994, str. 68–69).

Цвијановић, Тома Мардаљевић, Стојанка Алексић, Ненад Петровић, Михаило Којчиновић и Александар Петровић из Енглеске. Тек, за Десимира Тошића то јесте било упознавање са човеком који је „био историја“ – историја револуције и историја поратног револуционарног режима.⁴¹ О самом току састанка и његој садржини за сада нам је познато сведочање двојице учесника – Десимира Тошића, који му је председавао и у чијој је кући одржан, и Ненада Петровића.

„Велики проблем је био кога изабрати за тај састанак“, забележио је Десимир Тошић, „нисмо могли да позовемо све чланове *Ослобођења* из страха, такође и инцидентата. Иако се у групи никада није појавила јасна опозиција Миловану, увек смо могли рачунати да ће неко изгубити живце и реаговати против Ђиласа, или му постављати неугодна и неполитичка питања. Чланови *Ослобођења* јесу били толерантни и 'напредни', али код нас са инцидентима треба увек рачунати.“ До списка учесника дошло се „после извесне расправе у 'ужем кругу“: „Састанак је почео у 15 часова а завршен је у 19. Милован је после два сата, кад сам ја хтео да завршим састанак, рекао да треба наставити и ми смо седели нека четири сата. Ја сам као домаћин отворио састанак рекавши да је ово наш сусрет 'са историјом'... Како је Милован био и остао духовит, одговорио ми је: Тошићу, ја сам тако дуго био црвен, немојте ме гонити да и сада црвеним...

Расправа, односно кратка и паметна питања од стране *Ослобођења* добијала су паметне политичке одговоре. Сви су били задовољни. Занимљиво да, иако се нама не признаје способност за конспирацију, за овај састанак нису знали не само други чланови *Ослобођења* него (га) није забележила ни Служба безбедности, у Београду.⁴²

Ако је Десимир Тошић у свом сведочењу више говорио о атмосфери у којој је одржан састанак са Милованом Ђиласом, Ненад Петровић је писао о садржини и квалитету обављеног разговора. „Био је то“, записао је, „како је рекао у кратком уводу Десимир, историјски сусрет: људи око *Наше речи*, која је 30 година писала о Ђиласу, сусрећу човека кога светска штампа назива најславнијим дисидентом. Ђилас је доста резервисано поздравио присутне... Међутим, после тога мало незграпног почетка, ситуација се откривала и након Десимировог увода говорио је неких двадесет, двадесет и пет минута Милован Ђилас.

Учинио је један 'тур д'оризон' о Југославији, указао на прилике по разним републикама Југославије оценивши стање у Босни и Херцеговини,

⁴¹ Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 234–235.

⁴² Писмо Десимира Тошића од 30. маја 2007. О сталном праћењу чланова „Ослобођења“, пре свега Десимира Тошића, подметањима које је југословенска Служба државне безбедности правила *Нашој речи*, па чак и о фалсификовању целог једног броја, са задовољством је сведочио Божидар Спасић (Božidar Spasić, n. d., str. 71–76).

што се тиче режима најгорим, и прилично ниским стандардом у Македонији. Режим је омрзнут у земљи и свуда; Ђилас је рекао да је у Србији Љотић био најомрзнутија личност некада, а сада када би се неки његов поборник јавио на слободним изборима добио би више гласова од Комунистичке партије, а да ни не говоримо о неком представнику Краљевског дома. Шта ће бити у будућности? Кретање ка дубљој конфедерацији може водити разлазима народа Југославије који би се хтели директно да укључе у Европу. Песимистичко гледање!

У дискусији учествовали су сви, највише Власта Стојановић који је препоручивао Ђиласу да се заложи код Француза за нашу општу ствар, да им каже шта жели наша опозиција. Ја сам изразио веру да у будућности мора доћи до зближавања југословенских народа као што је некад дошло до зближавања црногорских племена што данас припада прошлости. Ђилас је веровао у културно зближавање, не у политичко. На моје питање под чијим утицајем данас можемо рећи да је Југославија, реч је о културном утицају, Ђилас је одговорио да Америка и Немачка имају утицаја, да би додао да су за (Добрицу) Ђосића и њега утицаји Русије још велики. Све је било добро, што је дужа била дискусија било је топлије и присније, па је на крају Ђилас устао и Кочовићу јавно честитао на његовој књизи о жртвама Другог светског рата.⁴³

Као један од највећих поштовалаца Милована Ђиласа, и пре и после овог „историјског“ састанка, а при томе незадовољан због игнорисања и критике којима је у југословенској и српској политичкој пракси он био изложен, Десимир Тошић је дошао до „спонтане мисли“ да се сам, на „ђиласовски начин“, обрачуна са свим „непријатељима“ његовог „лика и дела“. По сопственом признању, понела га је велика инспирација против те „масовне игнорације, не-саслушавања чињеница и не-улажења у дебат у проблему“.⁴⁴

Тако инспириран, није био довољно опрезан и критичан у настојањима да са Милована Ђиласа скине неке од крупних сумњи и оптужби које су истицали они који нису одобравали сарадњу и политичко савезништво некадашњих љутих неистомишљеника, али и Ђиласових критичара уопште. Као најпроблематичније тачке при томе су се појављивали његова одговорност за револуционарну репресију, нарочито у Црној Гори, учешће у озакоњивању постојања црногорске нације, суделовање у разграничењу између Србије и Хрватске. Страсно одбијајући све оптужбе, Десимир Тошић је то чинио понет фасцинацијом овом доиста крупном историјском

⁴³ Белешка Ненада Перовића од 29. марта 1987. (копија белешке у власништву Десимира Тошића). У последњој цитираној реченици реч је о књизи *Vogoljuba Kočovića Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, објављеној у библиотеци *Наше дело* (Лондон, 1985).

⁴⁴ Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 234–235.

личношћу и отуд повремено чинио огрешења о историјску објективност и реалност о којој историјска наука тек треба да каже свој стручни суд. Један од више пута изношених аргумената је и тај по коме је Милован Ђилас био човек истраживања, тражења и побуне. Као пример наведено је како је његова књига о Његошу из 1952. године представљала више напад на „романтичарско приказивање“ црногорског владике у делу Исидоре Секулић (*Његошу – књига дубоке оданости*) него на саму Исидору Секулић. „У ствари“, писао је Десимир Тошић, „Милован одговара на романтичарски приказ Ђузе Радовића о Исидориној књизи о Његошу. Милованова реакција није толико агресивна као одговор Радовићу колико је наши људи посматрају као чин човека на власти који жели да командује у књижевности. Тако је то вероватно схватила и Исидора Секулић!“⁴⁵

Тешко је, међутим, било другачије схватити следеће опаске Милована Ђиласа: „А шта је уопште ново код Исидоре Секулић?... Оно што је рекла о Његошу углавном није њено. А оно што каже и о другим ’општим’ питањима... такође је позајмљено и надахнуто туђим мислима...“

Нов је само начин казивања, описивања. Исидора се закачи за нечију туђу мисао или неки детаљ и око тога почне да зиђе и испреда, увијек и увијек убацујући у то испредање туђе мисли. Она нема никаквог филозофског система, и као идеалистички и религиозни скептик не може ни да га има... Она, разумије се, није обичан плагијатор, иако увијек не наводи туђе идеје; она је просто неоригиналан, неинвентиван, нестваралачки дух. Она је у ствари само или готово само обимно знање, али – без стварних инспирација... Учена жена која много зна, нема сумње; али је и једнострана, идеалистичка ученост... Дакако, она сама није сасвим крива томе, – и оно поетског дара што је имала изгубило се у потпуно мрачним, производним и плитким идеолошким реминисценцијама, претежно религиозног карактера, које јој је наметнуло њено доба и њена класа.“⁴⁶

На сличан би начин требало критички вредновати и друге тврдње о одговорности или неодговорности Милована Ђиласа и његовој улози у историји Југославије. У том погледу Десимир Тошић је у праву кад упозорава да његово дело „остаје за истраживање и просуђивање“, истовремено намећући за размишљање неколико теза: да ли је, гонећи комунистичке јеретике, „гонио самог себе“; можемо ли прихватити став да је он био лењиниста за разлику од Јосипа Броза и Александра Ранковића као стаљиниста; да ли је у њему умрла представа о једној револуцији, али не и револуција сама; колико је контроверзна, а колико конвертитска личност. За нашу би тему било још важније направити целовиту садржајну анализу

⁴⁵ Исто, стр. 116.

⁴⁶ Милован Ђилас, *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 119–123.

писања *Наше речи* о Миловану Ђиласу, што је с обзиром на некомплетност њених издавачких годишта већ довољно тежак задатак. Исто би тако требало видети како се Служба државне безбедности односила према сарадњи најпознатијег дисидента и најдемократичније емигрантске организације. Наша доста оскудна сазнања о „Ослобођењу“ и *Нашој речи* несумњиво би добила на квалитету, поготово ако имамо у виду коликом је пажњом део политичке емиграције пратио дисидентски покрет у земљи, тражећи сараднике који су једини могли да помогну у остваривању прокламованих циљева о ослобођењу народа од владавине комунистичке партије. Напокон, у личности Милована Ђиласа и чланова „Ослобођења“ сусрела се опозициона елита са две стране, васпитавана на различитим идеолошким начелима и моделима, а потом постепено усмераване једна ка другој. У сукобљавању и у сарадњи имала је контакте 50-60 година, за време којих су се дешавале промене не само у политичкој еволуцији појединаца него у целим епохама, у стварању и нестајању држава. Покушавајући да разумемо живот и делатност човека у историји остајемо отуд запитани над прожимањем утицаја, временски заједничком, а опет политички другачијем сазревању целих генерација и бирању понекад потпуно супротних идеолошких путева. У том смислу желели смо да овим прилогом барем отворимо истраживање једне историјски сложене, а за разумевање не тако давне прошлости потребне теме.

Summary

Milovan Đilas and the Serbian Political Emigration (1954–1995)

Key words: *Milovan Đilas, Serbian Political Emigration, Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, dissidents*

Milovan Đilas' political contacts with the members of the union „Liberation“ can be followed from the pre-war students' movement at the Belgrade University, over staunch ideologically irreconcilable wartime and post-war conflicts to the period of cooperation after the Third Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia in January 1954 where he parted ways with his party comrades and until recently ideological friends. Democratically inclined and pro-Yugoslav, distanced from all extremist emigrant organizations which spent their forces in futile discussions about the destruction of the political system in Yugoslavia, the Union supported the struggle of Milovan Đilas against political dogmatism and for democratic evolution. Respecting the magnitude of his sacrifice for the idea of democratic reforms, and believing he had, with his ten-years prison sentence and even longer subsequent political isolation within his homeland which he refused to leave, „atoned“ for all his transgressions against democracy between 1941 and 1954, the members of the Union became his defenders and propagandists abroad and in Yugoslavia, above all before the readers of their mouthpiece *Naša reč* (Our Word). On the pages of this, according to many, the best émigré journal which gradually became almost the „official journal“ of Yugoslav dissidents, political opposition and democratic emigration, Milovan Đilas published several of his political articles and literary stories. At the same time *Naša reč* regularly reported his statements in many European newspapers and magazines and it also featured several times as the publisher of his books. One of them, *Meetings With Stalin* appeared in the journal itself in installments. The members of the Union and contributors to *Naša reč* respected Milovan Đilas as one of the most important dissidents in Eastern Europe, believing that his changed political views and his whole political life made him one of the great historical figures of 20th century. On the other hand, by scrutinizing their relation toward Milovan Đilas, although that research is only beginning, we can much more clearly observe the Yugoslav political emigration as a whole.

УДК 314.151.3-054.73/.74(73),,1919/1941“(093.2)
342.726-054.73/.74(73),,1919/1941“(093.2)

ИСТРАЖИВАЊА Researches

АМЕРИКА УПРКОС СВЕМУ: ИЛЕГАЛНО УСЕЉАВАЊЕ У САД 1919–1941. ГОДИНЕ

Весна ЂИКАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Покушаји илегалног усељавања на територију Сједињених Држава у међуратном периоду, услед новоустановљених законских ограничења која су спровеле америчке власти, постали су део укупног миграторног понашања, између осталих и југословенских исељеника. Различити начини и методи заобилазног исељавања са променљивим исходом, реакције америчких, као и југословенских власти, предмет су анализе овог рада.

Кључне речи: САД, југословенски исељеници, Краљевина СХС, илегално усељавање

Америчка усељеничка политика у међуратном периоду представљала је коначно заокруживање једне нове тенденције рестриктивности у имиграционој политици САД, која се могла пратити још од XIX века, а постала је јасно препознатљива крајем овог столећа. То је била реакција на појаву масовног усељавања, пре свега из Европе, и промену националне структуре будућих имиграната, односно појаве доминације народа са југоистока европског континента. Наиме, народи југоисточне Европе, од краја 80-их година XIX века, чине и до 2/3 од укупног броја европских емиграната усмерених ка Сједињеним Државама. Законским решењима у годинама непосредно по окончању Првог светског рата стављена је тачка на, до тада, уз мања ограничења, слободно усељавање. Законодавним активностима у периоду између два светска рата уведен је систем квота (процент дозвољеног броја усељеника из сваке земље у току једне имиграционе године),

дакле, по први пут, јасно ограничавање броја усељеника, што је уједно представљало одраз жеље да се изврши не само ограничавање укупног броја имиграната, већ и да се квалитативно утиче на будућу имиграциону популацију, њихову националну и расну структуру. Овим законима фаворизована је тзв. стара имиграција, односно емигранти из северне и западне Европе, док су се емигранти са југоистока Европе нашли у категорији мање пожељних, а поједини народи, попут азијских, били су потпуно искључени као потенцијални усељеници.¹

Југословенски народи су се нашли међу онима који су били погођени овом имиграционом политиком. Годишња квота за Краљевину СХС (Краљевину Југославију) износила је 6.426 бројева (1924. године, тај број је додатно смањен на 671 усељеника годишње), што свакако није могло да одговори дотадашњем тренду исељавања од неколико десетина хиљада исељеника у САД годишње.² Поред америчких законских ограничења, потенцијални исељеници из Југославије, морали су се изборити са бирократским, политичким и другим сметњама чији је извор била југословенска послератна исељеничка политика. Систем издавања исељеничких пасоша са постављањем одређених услова (испуњавање војне и пореске обавезе), фаворизовање исељавања појединих категорија становништва (националних мањина), и спречавање других, из економских или политичких разлога, стварали су утисак да препрека слободном исељавању постоји већ у Краљевини.

Ове две стварности, свакако у првом реду америчка исељеничка политика, учиниле су да настојања за тражењем алтернативних путева и на-

¹ Први конкретан потез у том правцу учињен је 1917. године, увођењем теста писмености, али ова мера није дала задовољавајуће резултате. Стога се приступило сасвим јасном стављању ограничења у броју дозвољене годишње емиграције. Тако је број имиграната законом из 1921. (*Restrictive Bill*), ограничен на 357.000 годишње, *Quota Act* из 1924. тај број смањено је на око 162.000, а 1929. на само 153.000 имиграната годишње. Процент дозвољених усељеника из сваке земље рачунао се на основу броја припадника тог народа већ насељених у САД-у на основу пређашњих пописа (1910. године, а затим 1890), што је јасно ишло у прилог старој, западноевропској емиграцији.

Edward P Hutchinson, *Immigration Policy since World War I*, Immigration an American Dilemma, London, 1953. pp. 10–18; Carl Wittke, *Immigration Policy prior to World War I*, Immigration an American Dilemma, London, 1953. pp. 1–10.

² Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), Министарство унутрашњих послова (14), фасцикла 35, Америчка усељеничка квота Југословена и њихов број у Унији према најновијим статистикама, Радничка комора за Хрватску и Славонију, год. I, април 1927. бр. 2, Загреб. Пре избијања Првог светског рата са простора будуће југословенске државе исељавање је континуирано расло. У години највећег исељавања са целог простора југоисточне Европе, 1907. године иселило се Хрвата и Словенаца 47.826; Срба, Бугара, Црногораца, 27.174; Далматинаца, Босанаца, Херцеговаца 7.393. У години непосредно пре избијања ратних сукоба, и практично престанка исељавања, 1913. иселило се Хрвата и Словенаца, 4.2499; Срба, Бугара и Црногораца 1.087; Далматинаца, Босанаца и Херцеговаца, 520. Извештај Народној скупштини за 1925/1926, Министарство социјалне политике Краљевине СХС – Исељенички одсек, Исељеничка служба, Београд, 1926.

чина уласка у Сједињене Државе постану једно од обележја миграторног процеса у међуратном периоду, а привлачност Америке могла се мерити довитљивошћу и интезивношћу оваквих начина илегалног усељавања. Некада су ти покушаји имали за циљ изигравање југословенских исељеничких власти, знатно чешће био је то покушај да се заобиђу или надмудре амерички имиграциони закони. Вешто се користио простор који је остављало америчко законодавство, улазило се у свет криминалног деловања са тешким последицама, док је понекад изненађивала наивност појединих покушаја уласка у „обећану земљу“. Законске мере, контрола на граници, претње санкцијама, затвором, депортацијама, новчаним глобама, с обе стране океана, нису утицале обесхрабрујуће на ову појаву.³ Привлачност северноамеричког континента, идеја о Америци као „обећаној земљи“, месту, у првом реду, материјалног, али и политичког и социјалног бољитка, био је довољан разлог и подстицај за предузимање рискантних подухвата а све у циљу доласка у Америку. Покушаји илегалног уласка у САД, као и сама појава масовног исељавања у ову земљу постају део општеевропског миграторног понашања, укључујући и народе са простора нове југословенске државе.

Током двадесетогодишњег периода, профилисало се неколико начина илегалног или заобилазног уласка у Сједињене Америчке Државе које су користили југословенски исељеници. Радило се о поступцима код којих је могуће препознати постојање разрађеног система, уходаних канала којима су се служили исељеници, али такође и појединачних видова заобилазног исељавања, који су више били одраз личне домишљатости, а чешће, може се рећи, несмотрености и наивности.

Усељавање преко територија земаља суседа Сједињених Држава – Канаде, Кубе, Мексика – врло брзо се издвојило као један од најприсутнијих облика илегалног уласка. Амерички закони, који у први мах нису укључили ове земље у свој систем ограничења усељавања, али и близина америчке територије и утисак да је она само на корак од њих, учинили су да је ово био међу југословенским имигрантима један од чешћих начина илегалног усељавања.⁴ Нека уопштена слика изгледала би овако: потенцијални исе-

³ Америчким законом из 1924. године одређено је да „сваки иноземац мора бити депортиран ако се било када касније пронађе, да у вријеме својег доласка није по закону имао право доћи у Сједињене Државе или ако је остао у овој земљи дуже него закон допушта“. Предвиђене су казне до 10.000 долара и пет година затвора за коришћење, издавање лажних докумената, као и за продају виза. АСЦГ, 14- 34, Преглед новог америчког досељеничког закона, Foreign Language Information Service, 1924 Југословенским законским прописима предвиђене су новчане и затворске казне, глоба до 1.000 динара и затвор у трајању од шест месеци за продају карата лицима без одговарајућих исправа, али и за исељенике који путују са лажним документима. Контролу су вршили лучки и железнички комесари уз сарадњу полицијских власти. *Zakon o iseljavanju od 30. 12 1921. Iseljenički propisi, svezak I, Zagreb, 1922.ж*

⁴ Америчким имиграционим законом из 1921. године допуштало се лицима која би боравила пет година на подручју Канаде, Мексика, Кубе, Њуфаундленда, земљама Јужне и

љеници су тражили од југословенских власти исељенички пасош за неку од ових земаља, у њима би провели неко време (шест месеци до годину дана, некад и мање, свега неколико дана) и затим би илегално прешли у Сједињене Америчке Државе.⁵ Тај пут је био у тој мери разрађен да је постојала читава мрежа лица која су се бавила оваквим начином илегалног пребацивања у САД. Већ се 1924. године бележи постојање посебних агенција ван територије Југославије које су се бавиле овом делатношћу, а располагало се информацијама да велики број агената шаље исељенике преко Кубе и Костарике у САД, при чему многи страдају или бивају преварени. Изгледа да је ова појава узела маха, па исељенички комесаријат већ октобра 1924. године тражи да се „поучи народ“, уз истицање да овакав начин исељавања носи са собом сигурну депортацију.⁶ Као пример, наведен је случај неког Шпире Ничевића који се априла 1924. иселио у Канаду, да би затим, пошто је остао без посла, са неколико пријатеља покушао илегално да уђе у САД. Они су „неком варалици“ платили по 10 долара, да их превезе чамцем, али су убрзо ухваћени и након шест недеља проведених у затвору, депортовани у Канаду, а убрзо затим и у Краљевину СХС.⁷

Пут до Америке подразумевао је некада више фаза у путовању, па је тако као прво одредиште бирана нека од европских земаља (Белгија, Француска), одатле се одлазило у Канаду, обично у Монтреал, где су тражене информације како се може прећи у САД. Затим би такви исељеници одлазили у неко место на граници са Сједињеним Државама, и уз помоћ кријумчара би прелазили на америчку територију. За прелаз преко границе коришћени су чамци, теретни вагони, а помиње се коришћење и авиона.⁸ Иако се углавном радило о већ разрађеним каналима кријумчарења људи,

Централне Америке да уђу у САД ван квоте. Суочивши се са појавом масовног коришћења овог изузетка, новим законом из 1924. године, ово право ограничено је на староседеоце и њихове породице. То наравно није зауставило покушаје илегалног уселавања преко ових земаља. АСЦГ, 14-39, Бр. 13959/1924, Предмет: Исељавање у С.Д.А. ван квоте нашим грађанима који су боравили 5 година у којој америчкој држави; Извештај Народној скупштини за 1925/1926.

⁵ Генерални конзулат у Чикагу известио је да, упркос чињеници да је „нашем свету добро познато да се у Сједињене Државе не може без потребне визе многи ипак наседају лажним подвалама разних паробродарских агената и купују карте тобоже за исељење у Канаду, у намери да одмах по свом доласку у Канаду прокријумчаре се у Сједињене Државе. Има и таквих који траже исељење у Кубу или Мексико, па чим тамо стигну покушавају прећи у Сједињене Државе. У Торонту, Канада, на пример, наплаћују им по 100 долара... зато што их ноћу кришом пребацују преко границе“. АСЦГ, 14-35-700, Бр. 7508, Министарство унутрашњих дела, одељење за државну заштиту 12. јул 1928.

⁶ АСЦГ, 14-35, Бр. 5562, Краљевска среска испостава – Преко за Исељенички комесаријат у Загребу, 23. децембар 1924.

⁷ АСЦГ, 14-35, Бр. 11977-1924, Извештај исељеничког комесаријата у Загребу, 25. октобар 1924.

⁸ Извештај Народној скупштини за 1925/1926; АСЦГ, 14-35, Бр. 7508, Министарство спољних послова за Министарство унутрашњих дела, одељење за државну заштиту. 12. јул 1928.

дешавало се да исељеници буду жртве преваре и једноставно буду остављени на граници. Ипак, може се рећи да је овакво пребацивање исељеника у САД постало у тој мери разрађено да се дошло до закључка да је то „уносна и разграната индустрија“, за коју се тврдило да ју је у периоду прохибиције надмашивало једино кријумчарење алкохола.⁹ Посредници и организатори могли су се наћи међу агентима паробродских компанија, професионалним кријумчарима, члановима политичких организација, али и члановима породице, као и пријатељима који су се већ иселили или су се и сами на сличан начин доселили у САД. Тешко је, међутим, разлучити када се радило о индивидуалним активностима, услузи другом усељенику, а када се исељавање одвијало преко организоване мреже кријумчара. У том смислу, занимљиво је искуство југословенског исељеника Боже Гранића из Макарске који је, као морнар, незадовољан поступањима капетана брода на коме је служио, „одлучио искрцати се у Канади“. Пошто ту није нашао посао, одлучио се за прелазак у САД „и то ми је било лако јер сам већ био дошао до границе, а дијелио нас је само један мост. Баш око подне једног дана ја сам сретно прешао преко моста и нашао се на Америчком тлу. Ту сам одмах и нашао зараду код једне творнице папира“. Њему су се убрзо обратили „пријатељи“ из Канаде „како да се и они увуку у Сј. Државе“. Гранић се сада појавио у улози кријумчара, па их је „обавестио да дођу на границу у мјесто Noiofalls, одакле би се могли бродом да прокријумчаре... али баш кад смо се сретно искрцали на америчко тло и упутили цестом пут моје куће, ухватише нас америчка полиција“. Следило је затварање, казни поступак и после нешто више од девет месеци затвора, депортовање у Краљевину. Божо Гранић закључује „да сам знао да се не смје прокријумчарити у Сјед. Државе а да ће ме све ово стићи, не би ми никад пао на ум овакав подухват“.¹⁰ У самој Канади (али у и Мексику и на Куби) постојала је разграната мрежа кријумчара, предузећа „најсумњивијих људи“ која су исељенике пребацивала у САД. Укупни трошкови за једног исељеника, по наводима Генералног конзулата у Чикагу, достигали су суму од 500 долара, док је само превоз од Канаде до Сједињених Држава коштао између 100 и 200 долара.¹¹ Пошто се радило о износима често недоступним обичном југословенском исељенику, задуживање у домовини или код пријатеља и рођака у Америци је било распрострањен начин доласка до новца. Депортације су стога за исељенике значиле почетак нових тешкоћа и материјалних издатака. Ове

⁹ АСЦГ, 14-35, Радничка комора за Хрватску и Славонију, год. II, бр. 6, јун 1928. По неким проценама, годишње је било прокријумчарено и до 100.000 људи, а тако уносан посао повезивао је два континента, при чему се истицало да се „предузећа“ која се тиме баве налазе у Француској. АСЦГ, 14-35, Радничка комора за Хрватску и Славонију, год. III, бр. 4, април 1929.

¹⁰ АСЦГ, 14-35, Бр. 12594/1925, Предмет: Нелегално исељавање и кријумчарење у СДА – случај Гранић Божо из Башкеводе - Макарска, 7. јул 1925.

¹¹ АСЦГ, 14-35-700, бр. 7508., 12. 7. 1928.

појаве нису, наравно, остале незапажене код канадских власти, које и саме појачавају контролу и рестриктивност усељавања. Министар социјалне политике Милан Симоновић, у свом извештају Народној скупштини 1927. године, наводи да је протеклих година забележена учесталост враћања југословенских исељеника из Канаде, управо због сумње да је по среди покушај илегалног уласка у САД. Он истиче да је забрањивано усељење у Канаду „готово кроз произвољно због какве ситнице“, па се дешавало да се „враћало људе, који нису имали жуљавих руку, јер да сигурно нису истински земљорадници“, или „што је запажено да имају какав шешир купљен у Америци... услед чега да су сумњиви“.¹²

Куба и Мексико биле су такође земље транзита за југословенског исељеника, али и укупног европског илегалног усељавања у САД. Наиме, кријумчарење је узело такве размере да су америчке власти, према писању *Хрватског Гласника* из Чикага јула 1925, поставиле стражу око обала Флориде, али је кријумчарење људи убрзо пренето на области око Чарлстона и Њу Орлеанса. Само у 1924. години ухваћено је и депортовано чак 8.000 лица (међу њима и југословенских грађана).¹³ Појачана је и контрола на граници са Мексиком, где је 1925. године број од 60 лица која су надгледала границу са америчке стране повећан на 450.¹⁴ Лист је стога апеловао на југословенску штампу да би требало одвраћати југословенске исељенике од ових подухвата. Исељенички комесаријат, и раније подстакнут вестима о оваквом начину уласка у САД, захтевао је од свих великих жупана да свим исељеницима који путују на Кубу или у Мексико предоче потенцијалне опасности. Са своје стране, југословенске исељеничке власти донеле су одлуку да дозволу за исељење у Мексико издају само лицима која пруже доказ да их тамо очекује посао.¹⁵ Та мера, међутим, неће битије зауставити овај начин исељавања. О извесној наивности са којом су се појединци упуштали у овакав подухват говори и податак да су се поједини исељеници обраћали југословенским дипломатским представницима у Сједињеним Државама са питањем како могу са Кубе да пређу у САД. То је југословенске дипломате, између осталог, навело на помисао да постоје агенти који подстичу исељенике да се преко Кубе исељавају у Сједињене Америчке Државе. Управо у раду „бездушних“ агената који су обећавали

¹² Извештај Народној скупштини за 1925/1926.

¹³ АСЦГ, 14-35: Бр. 11837/1925, Предмет: Нелегално исељавање и кријумично улажење у С: Д:А: 1. јул 1925. Према подацима Министарства за социјалну политику број депортованих у периоду 1925/25, из Канаде износио је чак 2.403 лица, а из Мексика, 2.388. Наводи се да је међу њима доста југословенских држављана и помиње се неколико стотина њих на Куби и у Мексику. Извештај Народној скупштини за 1925/1926. годину.

¹⁴ Извештај Народној скупштини за 1925/1926. годину.

¹⁵ АСЦГ, 14-39-152, Бр. 8941/1923, Генерални исељенички комесаријат свим надлештвима у Краљевини која су овлашћена за издавање исељеничких пасоша, 30. април 1923.

улаз у Америку, а не у самим исељеницима, видео се главни кривац за појаву илегалне миграције.¹⁶

Куба, с друге стране, по тврдњама југословенских дипломата, није пружала могућности за зараду и нормалан живот, па је оцењено да је положај ових југословенских исељеника „бедан, често управо очајан“.¹⁷ То, ипак, није утицало на посустајање оваквог начина исељавања. Напротив, број депортованих поданика Краљевине Југославије, по речима конзула у Чикагу (преко овог града је само у јуну 1928. протерано чак 20 лица), био је све већи.¹⁸ Да се није радило само о индивидуалним подухватима, показује и пример покушаја организовања илегалног усељавања у САД чак око 50 југословенских грађана, већином из Лике. Они су били на раду у Француској, где су добили позив уз финансијска средства и детаљна упутства, како се наводи, од рођака из Америке, да се преко Кубе уселе у САД. План се, међутим, није одвијао по очекивањима, па су ови Личани завршили на Куби без могућности да се пребаце у Сједињене Државе. Они су се нашли у тешком стању и „живе без средстава, а ако желе да радом спасу живот, тај је рад чисто ропски који могу обављати само црнци привикнути ужасној врућини која тамо влада“. Они су били смештени у пренатрпаним собама, а неки би преноћили и на крововима кућа, док су, како се истиче, појединци завршили у болници.¹⁹ Њих ипак није напуштала нада да ће се домоћи Сједињених Држава. Овакав начин заобилазног исељавања постао је у тој мери изражен да су југословенске власти поставиле специјалног изасланика на Куби, због појаве масовног исељавања у ту земљу које је окарактерисано као „абнормално“. Због честог обраћања ових исељеника за помоћ, установљен је и почасни конзулат у Гватемали са задатком да те људе размести по другим земљама Јужне и Централне Америке, док су сами исељеници тражили да их пошаљу у Канаду. Наравно, канадске власти су изражавале сумњу да је то још један начин да се домогну територије САД-а.²⁰

Међутим, чак и у ситуацији кад су се исељеници обраћали за помоћ југословенским конзулатима, опција повратка у домовину није се помињала. Разлози су били многобројни, срамота због неуспеха, дуг који се морао вратити, већ распродана имовина – неки су од важнијих. Ђорђе Спасевић, ухваћен због покушаја илегалног преласка из Лорета у Мексику у Нови Лоредо у Тексасу, и оптужен да је учествовао у кријумчарењу других лица, на питање где жели да буде депортован, изабрао је Мексико, пошто

¹⁶ Извештај Народној скупштини за 1925/1926. годину

¹⁷ АСЦГ, 1-35-839, Досељавање у Сједињене Државе са Кубе, без датума.

¹⁸ АСЦГ, 14-35-700, 12. 7. 1928.

¹⁹ АСЦГ, фонд Краљевско посланство у Вашингтону (371), фасцикла 50, Пов. Бр. 7104, 28. јул 1923.

²⁰ Извештај Народној скупштини за 1926/1927, Министарство социјалне политике Краљевине СХС – Исељенички одсек, Исељеничка служба, Београд, 1928.

је у Србији распродао сву имовину. Упркос обећању да неће покушати да поново пређе у САД, америчке власти су га депортовале у Краљевину СХС.²¹ Кривце за ситуацију у којој су се нашли исељеници су некада тражили управо у југословенским представницима, који су оптуживани за намерно „шиканирање“ код америчких власти. Међутим, саме америчке власти показивале су одлучност у спречавању оваквих улазака на своју територију. Ухваћени илегални имигранти често нису одмах депортовани, већ би извесно време провели у затвору уколико не би могли да положи кауцију од више стотина долара (1923. помиње се износ од 1.000 долара), што је свакако било изван могућности имигранта, а од њих се очекивала сарадња у разоткривању мреже кријумчара.²² Углавном се наилазило на зид ћутања и одбијања да се укаже на кријумчаре. Одговори су били нејасни и непотпуни.²³

Да се радило о једној појави коју одликује континуираност и несмањено присуство, упркос мерама које су предузимане, показују и подаци југословенског конзула у Њујорку о броју и разлозима депортација југословенских грађана из Сједињених Држава. Чак преко 80% депортација са подручја овог конзулата уследило је због илегалног уласка из Канаде, Мексика или са Кубе, при чему су доминирали они из Канаде. Тако је, са подручја њујоршког конзулата, 1927. године од 159 депортованих њих 106 протерано због илегалног уласка, 1930. од 289 депортован је 251 илегалца, а такав тренд се може пратити и током четврте деценије XX века.²⁴ Званична југословенска статистика није могла пратити овај вид исељавања увидом у број исељених у земље које су граничиле са Сједињеним Државама. То је у првом реду онемогућавала распрострањена појава употребе пасоша других држава, али и коришћење чињенице да саме југословенске власти нису биле ухотане у регулисању овог питања. Иако су званични подаци Министарства за социјалну политику говорили о 70 исељеника за Мексико и само

²¹ АСЦГ, 371-50, Пов. Бр. 7104, 28. јул 1923.

²² Америчке имиграционе власти оптуживале су илегалне имигранте за кршење имиграционог закона из 1917. (чл. 23), њима је нуђен адвокат и преводилац на српски језик. АСЦГ, 371-50, Пов. Бр. 7104, 28. јул 1923.

²³ Исељенички изасланик у Њујорку наводи да често „такви исељеници наглашавају, како су их агенти лажним обећањима измамили у дотичне земље; али у ниједном случају није било могуће дознати за име и адресу таквог агента. На упите у том правцу несретници или не одговарају или одговарају посве неизвесно на пр. „Један Јевреј у Монтреалу нам је обећао да ће нас пребацити у Сј. Државе ако му платимо сваки по 200 долара“. Извештај Народној скупштини за 1925/1926.

²⁴ АСЦГ, 371-50, Исказ депортираних наших грађана из СДА за 1927. годину. Од 336 депортованих у 1931. години, због илегалног преласка границе протерано је 319 југословенских исељеника (АСЦГ, 371-51, Извештај исељеничког изасланика Краљевском посланству у Вашингтону, 31. 12. 1931). У 1933. од 101 исељеника њих 95 (АСЦГ, 371-50, Доказ о депортираним лицима за годину 1933. 16. 2. 1932.); 1934. од 51 депортованих илегалца било је 37 (АСЦГ, 371-50, Исказ депортираних лица за 1934. годину, 18. 3. 1935.); 1937. од 25, чак њих 20 избачено је услед илегалног преласка границе (АСЦГ, 371-50, Извештај о депортираним лицима из територија Генералног конзулата у Њујорку у год. 1937, 29. 1. 1938).

два за Кубу у току 1926. године, власти су располагале податком да је чак 20 исељеника отишло на Кубу преко Беча и Трста.²⁵ По речима самог министра, покушаји да се ова појава заустави били су неуспешни. На тај начин исељеници су заобилазили југословенске власти и могућност да им буде ускраћен исељенички пасош, а држава је губила увид у целовитост процеса исељавања. За ово посредно исељавање кориштене су територије Италије, Мађарске, Швајцарске, Немачке.²⁶ Жандармерија у Сушаку, 1925. године, наводи план групе исељеника који су, у случају недобијања исељеничког пасоша, планирали одлазак у Ријеку, где би се запослили и након добијања држављанства иселили у Јужну Америку. После шест месеци боравка у некој јужноамеричкој држави, прешли би у САД „што је, наводно, већ више њих учинило и на описан начин у Америку отишло“.²⁷ Током 1923. године, југословенске власти стекле су сазнање о постојању организоване мреже кријумчарења лица из Краљевине, пре свега Далмације и Лике, у Сједињене Државе. Као главни организатор, помиње се неки Тома Живковић из Трста који је, за новчану надокнаду од 250 долара, слао исељенике у Марсељ, где је његов агент требало да их снабде са путном исправом са којом би, преко Мексика и Кубе, дошли у САД. Међутим, ова мрежа је разоткривена, а несрећни исељеници враћени су у домовину. По тврдњи једног од њих, Тома Живковић је наставио да се бави пребацивањем југословенских грађана у Америку. Оно што је посебно бринуло југословенске власти било је сазнање да се на овај начин исељавају и потенцијални војни регрути.²⁸

Југословенски исељеници користили су се и лажним пасошима других земаља у својим настојањима да се домогну Сједињених Држава. Пасоши Италије, Грчке, Албаније најчешће су помињани. Још се 1921. године помиње да се један број грађана из јужне Србије појавио у САД-у са албанским пасошима. Они су преко Драча прешли у Италију и одатле отпутовали у Америку.²⁹ Војни обвезници из Пољана су, новембра 1924, покушали

²⁵ Извештај Народној скупштини за 1926/1927. годину. У првим годинама после рата, исељеници су користили још увек присутну неуходаност југословенске исељеничке службе и недовољну координацију. Тако се 1923. бележи да су исељеници који нису могли да добију исељенички пасош за САД тражили исељенички пасош за Аргентину, где би затим од тамошњег југословенског конзула добијали визу и „посве легално“ улазили у Сједињене Државе. АСЦГ, 371-49, бр. 20857, Извештај Генералног конзула у Њујорку, 27. 11. 1923.

²⁶ АСЦГ, 14-37, бр. 22450, Заобилазно исељавање у Америку, 4. 12. 1923.

²⁷ АСЦГ, 14-37, Пов. Бр. 7294, Предмет: Неизбежан сукоб Италије и наше државе, 29. 8. 1923. Још 1924. године наводи се да су се два младића иселила у Америку тако што су њихови родитељи платили по 300 долара уз закључак да то није био први такав случај. АСЦГ, 14-37, бр. 824, Протузаконито отпремање исељавања у иностранство, 14. листопад 1924.

²⁸ АСЦГ, 14-21, Пов. Бр. 236/23, Радићевска пропаганда: писмо Славка Првана из Триља управљено војнику Мирко Латинац, 23. 8. 1923; АСЦГ, 14-21, Пов. Бр. 438/23, Записник, 20. 10. 1923; АСЦГ, 14-34, Бр. 7009, 9. 7. 1923.

²⁹ АСЦГ, 14-35, Пов. Бр. 5213, Министарство социјалне политике за Министарство унутрашњих дела, 27. март 1921.

преко Задра, уз асистенцију агената паробродарског друштва *Navigazione Generale Italiana*, да са италијанским пасошима пређу у Костарику и одагле у САД.³⁰ У овим случајевима мотив за предузети начин илегалног исељавања било је настојање да се заобиђу југословенске власти и њихови услови за добијање исељеничких докумената. У том смислу, читав проблем илегалног исељавања за југословенску државу добија јасну политичку димензију. Заобилажење југословенских прописа, државних исељеничких органа, стављало је на пробу и доводило у питање ауторитет новоосноване државе, њену способност надзора својих граница, као и поштовања прописа које је сама донела. Извесни облици илегалног исељавања за нову државу су представљали и проблем безбедоносног карактера. Наиме, установљено је да се појава илегалног исељавања посебно практикује на подручју Македоније, код лица „по занимању печалбара“, који затим у процесу доласка до Америке постају плен македонствујућих, и тиме активни део политичких и војних покушаја за рушење југословенске државе.³¹ Посебну забринутост изазивало је сазнање да су у овом илегалном отпремању исељеника учествовали и локални државни органи. Једна таква мрежа која се бавила прибављањем лажних докумената и организовањем исељавања у Канаду откривена је на подручју Битоља. Агенти су прибављали лажне канадске дозволе за усељавање, а југословенским грађанима су прибављали фалсификоване грчке пасоше са лажним потписима и печатима грчких префектура. Цена се кретала око 800 долара, а за оне који нису регулисали војну обавезу и 1.000 долара. Ти су пасоши, као наводно власништво грчких поданика, визирани код југословенских власти, и преко Скопља, исељеници би одлазили у Грчку, затим у Париз и одагле у Канаду. Помиње се да је у читав овај посао била умешана жандармеријска команда, као и бивши начелник среза у Битољу и неки бивши судски чиновници.³² Да се радило о још једном начину заобилазног усељавања у Сједињене Државе, показује и податак до кога су дошле југословенске власти да се у САД-у налази осамнаест лица из околине Битоља и Преспе који су се управо на овакав начин иселили из Југославије и са фалсификованим грчким пасошима до-

³⁰ АСЦГ, 14–35, Бр. 5562, 23. децембар 1924.

³¹ Генерални конзул у Чикагу наводи да многи од њих након неуспешног уласка у САД, одлазе у домовину материјално упропашћени, што користи организација македонствујућих из Америке: „Несумњиво да многи међу њима услед душевне депресије у којој се налазе падају у клопку македонствујућих и служе им доцније посредно или непосредно у нашој отаџбини“, и закључује да их власти „држе на осмотрењу“. АСЦГ, 14-35-700, бр. 7508, 12. 7. 1928.

³² АСЦГ, 14-37, Пов. II/2 бр. 2909, Нелегално отпремање путника у Канаду, 9. 4. 1930; АСЦГ, 14-37, Пов. Бр. 14511, Министарство иностраних послова за Министарство унутрашњих послова, 28. 7. 1930; АСЦГ, 14-37, Пов. 1203, Извештај о исељавању наших поданика у Канаду са грчким пасошима, 15. 11. 1930.

шли у Канаду.³³ Ова појава изазивала је забринутост код југословенских власти, посебно у светлу рада Македонског комитета на овом подручју.

Још један облик заобилазног исељавања југословенских држављана који је такође имао извесну политичку димензију и који је уједно био повод за забринутост југословенских власти, били су покушаји да се у САД уђе у својству посаде на броду. Постојало је више категорија лица која су на овај начин покушала да се домогну Америке. Поморци на бродовима који су пловили ка Сједињеним Државама и који су своју професију желели да искористе за илегалан улазак, непоморци који су се скривали на овим бродовима као слепи путници и непоморци који су се лажно представљали као морнари. Веровало се, наиме, да морнари имају већу могућност да се уселе у САД самим тим што би легално, на броду, дошли у америчку луку и имали могућност искрцавања.³⁴ Ови илегални имигранти су такође били предмет финансијског израбљивања. Посредници у овом послу узимали су између 200 и 300 долара, које би делили са капетаном брода. Најчешће место укрцавања било је у Трсту, али се користила и лука у Хамбургу. Непоморци су били посебно изложени тортури. Њих би током пута држали у магацинима или складиштима угља, где би им умешани чланови посаде кришом доносили храну, а изгледа да се договор склапао и са бродским комесарима и капетанима. По доласку у луку, капетан би им давао исказницу као члану посаде за 300 долара, и на тај начин би се несметано искрцали у САД.³⁵ Изгледа да је ова појава исељавања била посебно присутна у првим годинама после Првог светског рата. Предност помораца огледала се у поседовању тзв. поморских књижица које су у прво време могле послужити као путне исправе, а управо у овим годинама бележи се учестало дезертирање са италијанских бродова, најчешће на онима „који одлазе у Америку“.³⁶ Ово је посебно било присутно код лица која су на тај начин желела да

³³ АСЦГ, 14-37, Пов. Бр. 23495, Нелегално исељавање наших држављана из околине Битоља и Преспе у Северну Америку са грчким пасошима, 7. 12. 1931.

³⁴ Објашњење за овакво понашање тражило се у слабој заради у југословенској трговачкој морнарици. АСЦГ, 14-35, Пов. Бр. 7747, Главни генералштаб, обавештајно одељење за Министарство иностраних дела, 8. август 1924.

³⁵ Начин оваквог исељавања био је такав да се, како се наводи, „укрцају било на домаћи било на страни брод који путује за Америку или за енглеске, белгијске или холандске луке. Када брод стигне у Америку и ако то баш нису СДА, онда се настоје укрцати у други страни брод који иде за северноамеричке луке те у тим лукама побегну на крају“. АСЦГ, 14-35, Пов. Бр. 7747, Главни генералштаб, обавештајно одељење за Министарство иностраних дела, 8. август 1924. Забележен је 1924. године, случај двојице поданика Краљевине СХС који су дошли у Трст где им је неки Италијан обећао да ће их за суму од 5.000 лира сакрити на броду на ком је био морнар и тајно искрцати у Сједињеним Државама. Међутим они су откривени већ у Шпанији и после шест месеци проведених у затвору предани су југословенском конзулу у Барселони. АСЦГ, 14-37, „Агенти варалице“, *Новости*, 18. 1. 1924.

³⁶ АСЦГ, 14-31, Пов. Бр. 1773, Извештај конзулата у Трсту Министарству унутрашњих дела – одељење за државну заштиту, 27. 2. 1923.

избегну војну обавезу у домовини. За југословенску државу овај проблем попримио је већи значај пошто су у читав процес били умешани и званични италијански органи. Наиме, они су југословенским грађанима издавали дозволе за укрцавање и рад на италијанским бродовима и кад та лица нису имала дозволу југословенских лучких власти, што је Краљевину лишавало могућности контроле исељавања, губио се надзор над војним регрутима и, што је још важније, у крајњој линији, рушило је њен ауторитет.³⁷ Америчке власти су, са своје стране, реаговале на ову појаву укидањем повластица за морнаре 1924. године. Њима је забрањено искрцавање, сем у изузетним случајевима нпр. због лечења, уведене су строге казне за капетане у случају нестанка чланова посаде, а морнари су стављени у положај других усељеника који су желели да уђу у САД.³⁸

Југословенски исељеници користили су и све оне могућности које су им амерички закони остављали, покушавајући да искористе могуће пропусте, рачунајући на непажњу или смањену контролу америчких имиграционих власти. Америчко законодавство издвојило је категорију тзв. неквотних имиграната, као и оних који нису уопште сврставани у категорију исељеника, попут трговачких путника, туриста, предавача, студената и сл. Њима је било омогућено да уз помоћ обичног пасоша и визе уђу на територију САД-а. Издавање за свештенике, туристе, трговце са циљем трајног усељавања у САД, била је пракса примењивана до самог избијања II светског рата.³⁹ Под изговором привременог боравка исељеници су покушавали да обезбеде улазак и останак уз заобилажење, пре свега, усељеничких рестрикција америчке државе. То је међутим значило директно суочавање са америчким имиграционим властима на острву Елис, које су са највећим опрезом приступале овој категорији путника, а најмања сумња у истинитост њиховог представљања значила је брзу депортацију. Од сумњивог путника тражила би се гаранција у износу од 500 долара да ће након шест месеци напустити територију Сједињених Држава, што је била сума недо-

³⁷ Конзулат у Трсту управо говори о појави дезертирања југословенских морнара са италијанских бродова „То дезертирање догађа се најчешће на бродовима који одлазе у Америку и у америчким пристаништима“. Проблем је настајао због чињенице, по речима конзула, да су италијанске власти издавале дозволе за укрцавање и лицима која нису имала дозволу југословенских власти и даје пример два регрута „који су искористили укрцавање на талијанске бродове да би дезерирани у Америку и тиме избегли војну обавезу“. АСЦГ, 14-31, Пов. Бр. 1773, Извештај конзулата у Трсту Министарству унутрашњих дела – одељење за државну заштиту, 27. 2. 1923; Југословенски органи су покушали да постигну споразум са Италијом по овом питању, забрани укрцавања војних обвезника, при чему би се и југословенска влада обавезала на исто. АСЦГ, 14-31, Бр. 6728, Дезерција војних обвезника морнара преко италијанских бродова у Америку, 5. април 1923.

³⁸ АСЦГ, 14-35, Бр. 11511/1925, Депортовање дезертираних морнара, 23. 7. 1925.

³⁹ Свега неколико месеци пре уласка Југославије у рат сазнало се за појаву лица у САД-у, из Југославије, са документима као да се ради о привредним и техничким стручњацима. Југословенске власти нису биле упознате са њиховим доласком нити су знале о коме се ради. АСЦГ, 14-35, Пов. Бр. 167, 26. 2. 1941.

ступна обичном усељенику. Помоћ се није могла очекивати ни од југословенских дипломатских представника у САД-у, који су одбили предлог америчких власти да гарантују за ова лица.⁴⁰ Штавише, они су желели да се заштите од таквих „путника“, „с разлога што многа лица желећи се иселити у Сједињене Државе Америке а знајући, да не могу због исцрпљене квоте задобити исељеничку путницу, траже обичну путницу како је напред речено са намером, да се дошавши на такав начин у Сједињене Државе Америчке тамо населе“, па се од њих пре одласка у Сједињене Државе захтевала потврда да неће тражити од државе накнаду за репатријацију, нити промена статуса неусељеника.⁴¹ Помоћ од југословенских дипломата у Америци тако није могао очекивати ни један исељеник из Босне. Он је, наиме, покушао да уђе у Сједињене Државе са уверењем једне југословенске просветне организације да је разлог његовог доласка прикупљање добровољних прилога. Министарство социјалне политике издало му је пасош уз напомену да путује на сопствени ризик. Америчке имиграционе власти тражиле су од њега да положи каузију од 500 долара, али, како наводи исељенички комесар, „дотични човек није имао повратне карте, нити је имао новаца да си је купи. Имао је уопште врло мало за живот“. Он је стога убрзо депортован.⁴²

Америчке власти, такође су покушале да се заштите од категорије потенцијалних усељеника који су желели да искористе статус неусељеника, па је 1932. године амерички конзул упутио југословенском Министарству иностраних послова писмо са предлогом о измени споразума о издавању виза. Лицима која би добила неусељеничке визе у трајању од годину дана, са могућношћу више улазака, желела се наметнути провера статуса при сваком новом уласку у САД, пошто амерички органи „ипак у неким приликама сумњају да ови путници могу, после напуштања Сј. Држава поново доћи тамо ради продуженог или сталног настањивања“.⁴³ И заиста, забележени су покушаји уласка у САД у својству студената, свештеника, трговаца.⁴⁴

⁴⁰ АСЦГ, 371-50, Бр. 266, Краљевско посланство у Вашингтону за Генерални конзулат у Њујорку, 6. 2. 1925; Посланик у Вашингтону наводи да се управо највећи број депортација дешава приликом самог уласка у САД на острву Елис и да „у тим случајевима Кр. Посланство не може никад ништа са успехом да предузме. Тко не испуни све услове законом предвиђене за улаз у Сједињене Америчке Државе он је враћен натраг без одлагања“. АСЦГ, 371.50, Бр. 1194, Извештај краљевског посланства у Вашингтону, 24. 5. 1923.

⁴¹ АСЦГ, 14-39-121, Издавање обичних пасоша за Сједињене Државе Америке ради посла, посјете, забаве.

⁴² АСЦГ, 14-37, Бр. 3024/1925, Путовање у Америку ван квоте, 23. 2. 1925.

⁴³ Американци су сматрали да би предложени споразум спречио „сваку злоупотребу од лица које не би могло доказати да није усељеник, а тако исто и сваку превару у случају да путна исправа, снабдевена визом, дође у руке неког трећег лица, које би по замени фотографија на пасошу покушало да уђе у Сједињене Државе“. АСЦГ, 14-37, Бр. 7347, Министарство иностраних послова за Министарство унутрашњих послова, 29. октобар 1932.

⁴⁴ Наводи се да „некоји људи који не могу да добију своје сроднике или пријатеље из старог краја, дођоше на мисо, да им можда тај пропис могао да послужи начином како да омогуће

Југословенске власти су у више наврата истицале да чак ни поседовање исељеничке визе није гаранција да ће се ућу у САД, наводећи да „многи људи држе да је шала преварити америчке власти, па остају у тој вјери док овдје не настрадају“.⁴⁵ Невештост, недовољна упућеност самих исељеника, понекад је била разлог депортацији. Један југословенски исељеник покушао је да уће у САД под изговором да је дошао са циљем пласирања далматинских производа, али су америчке имиграционе власти, након изјаве његовог пријатеља у Америци да он гарантује за њега и „да му је нашао рада“, лако донеле одлуку о депортацији.⁴⁶ Ипак су некад савети пријатеља из САД-а били корисни, па тако једном потенцијалном усељенику пријатељ упућује савет да изјави да долази „да се бави проучавањем америчког економског система“, а не како је он навео да ради у фабрици Форд, уједно наводећи да долази на привремени боравак.⁴⁷ Одржавање Еухаристичког конгреса у САД-у видело се као могући начин уласка у Сједињене Државе. Како извештава исељенички изасланик у Њујорку, јуна 1926. године почели су да пристижу излетници. Америчке власти задржале су, међутим, чак 143 излетника, сумњајући да желе да трајно остану у САД-у, а међу њима били су и излетници православне вероисповести, неки без новца за повратак, као и две жене које су дошле наводно због конгреса, а удале су се по свом доласку.⁴⁸

Покушаји заобилазног уласка и изигравања америчких усељеничких закона понекад су изненађивали својом „инвентивношћу“. Наводи се појава да југословенски исељеници са америчким држављанством одлазе у стари крај, где оставе своју жену и децу, а у Сједињене Државе се вра-

или поспјеше долазак дотичног пријатеља или рођака“. Власти САД-а реаговале су увођењем стриктних услова за њихов долазак у САД. АСЦГ, фонд Министарства просвете (66)-453, Бр. 110, Ђаци као привремени досељеници, без датума. Жарко Вечерковић протеран је „што би могао пасти на терет јавности и пошто је извиђај показао да он није свештеник“. АСЦГ, 371-50, Бр. 554, Исељенички изасланик за Министра социјалне политике, 25. 3. 1925.

⁴⁵ Југословенске дипломате у Америци истицале су: „Путници који мисле да је америчка виза апсолутна гаранција за њихов припуст у Сједињене Државе варају се. Досељеничке власти у Америци решавају сва таква питања самостално, и сваки путник мора бити спреман, да ће се од њега тражити докази вероватности његових изјава, а – скоро редовито – и бонд. Ако се то пушта из вида, ризик путовања може бити врло велики“. АСЦГ, 14-39-154, Враћени „посјетници“ из СДА, 3. мај 1923.

⁴⁶ Радило се о неком Јосипу Шкарици и оно што јесте занимљиво је податак да је уверење добио од Трговачке коморе у Сплиту. АСЦГ, 371-50, Бр. 358, Извештај Исељеничког изасланика Краљевском посланству у Вашингтону, 25. 3 1925.

⁴⁷ Пријатељ саветује дотичног Уроша Греговића на следећи начин: „Примио сам Твоју депешу и два писма са формуларом. Да Ти право кажем са овим формуларом што си ми послао одмах би те депортирали јер си Ти дошао као мој гост а не да радиш код Форда“. Следи савет како да остане у Америци, као и последње упозорење: „Женидба са Американком Ти неће ништа помоћи“. АСЦГ, 371-49, 24. 2. 1936.

⁴⁸ Извештај Народној скупштини за 1926/1927. годину.

ћају са породицом исељеника који није испуњавао услове за њихово пребацивање у Америку, све наравно уз одређену материјалну надокнаду.⁴⁹ Трговина америчким крштеницама, крађа пасоша, венчавање америчким грађанима, били су неки од начина коришћених у циљу доласка на амерички континент.

Начини илегалног или заобилазног усељавања у САД, како се види, били су различити, и носили су са собом опасност од затварања, депортација, материјалних губитака. Неки од начина временом су се издвојили као већ разрађени, са изграђеним каналима и обрисима организованог криминала. У овој профитабилној индустрији нашли су се агенти паробродских компанија, државни чиновници, политичке струје, али и сами исељеници. Такозвана „исељеничка индустрија“ нашла је на тај начин још један извор прихода и материјалне добити на рачун исељеника и њихове жеље да се домогну „обећане земље“. То је била појава европског и светског обима, а југословенски исељеници представљали су само њен мали део. Показало се да је привлачност Сједињених Држава довољно јака да нагна појединце на подухвате који су често водили у неизвесност, а сваки простор и могућност за усељење искориштавали су, чак и када се чинило да су они унапред осуђени на неуспех.

⁴⁹ АСЦГ, 371–49, Бр. 1207, Преглед исељеника у домовини, 1. 7. 1929.

Summary

America, despite Everything: Illegal Immigration into the USA 1919–1941

Key words: *USA, Yugoslav emigration, Kingdom of SHS, Illegal Immigration*

Closing of borders of the United States of America for free immigration had to lead to attempts at illegal entrance into the territory of the „most emigrant country“. Yugoslav emigrants were no exception and they became part of a general European and world phenomenon during the inter-war period. The ways of illegal entrance were various, some of them already well-established and often applied, such as the attempts at entering the USA via the territories of the neighbouring countries such as Canada, Cuba and Mexico, whereas sometimes they were individual, inventive or naive attempts with various endings. Legal measures on both sides of the Atlantic tried to put an end to this phenomenon, but, as was made manifest, the attraction of America and the wish for achieving better life were stronger, so that attempts at illegal entrance into the USA remained part of the migratory process and behaviour during the inter-war period.

УДК 341.485(497.13)„1941/1945“(083.81)(093.2)
94(497.13)„1941/1945“(093.2)

СТРАДАЊЕ ЦИВИЛА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ У ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ

Драган ЦВЕТКОВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године прикаже страдање у логору Јасеновац. Пратећи до сада исказани тренд у кретању добијених података за одређене територије и одређене националности, прорачуном је добијен број од 122.300 до 130.100 страдалих. У раду је направљена анализа националне структуре страдалих према годинама страдања, одређена територијална припадност жртава, њихова полна и социјално-економска структура, те је све то смештено у контекст страдања цивилног становништва НДХ и Југославије.

Кључне речи: Други светски рат, НДХ, Јасеновац, страдање цивила

Нема пуно тема које на простору некадашње Југославије могу да скрену на себе општу пажњу, како стручне тако и шире јавности. Једна од њих је свакако она која се бави логором Јасеновац у било ком погледу. Питање броја страдалих у Јасеновцу је једна од подтема која је увек актуелна и изнова побуђује пажњу јавности. Последњи повод за активирање нове расправе је отварање изложбене поставке СП Јасеновац у којој је исказан број од 69.842 страдала у логору.¹ Око саме концепције изложбене поставке

¹ Исказани број представља, према наводу из публикације, резултат досадашњих истраживања која су приказана у „Poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac“. Међу страдалима је 39.580 Срба, 14.599 Рома, 10.700 Јевреја, 3.462 Хрвата, 747 муслимана и 754 припадника

и у њој исказаног броја страдалих водила се полемика у јавности и у стручним круговима и пре њеног званичног отварања. Ширина те полемике, често јако емоционалне, само показује значај који ова тема има за готово све народе који деле или су делили заједничку историју на простору који је некада заузимала Југославија. У расправама су изнети опречни судови, од којих је део заступао екстремне ставове уз честу политизацију теме, а што нас опет упућује и на дозу непомирљивости коју тема носи са собом. Истовремено се на сајту Музеја Холокауста из Вашингтона (LCXMM) може прочитати да је у логору Јасеновац страдало између 56.000 и 97.000 особа.² Са друге стране, релативно скоро објављена *Енциклопедија холокауста* пружа податке о 600 хиљада убијених у Јасеновцу, међу којима је 25 хиљада Јевреја, а да је у читавој Независној Држави Хрватској (НДХ) убијено 500 хиљада Срба, из чега произилази да су Срби страдали искључиво у Јасеновцу.³ Овако супротстављени подаци (бројеви) могу да и код боље обавештених читалаца створе конфузију у схватању нечега што се звало концентрациони логор Јасеновац. Сматрамо да овај проблем захтева још доста рада уз мултидисциплинаран, рационалан и неемотиван приступ.

Као основи за овај рад искористићемо податке делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године, који иако непотпун представља најрепрезентативнији узорак.⁴ На основу достигнутих резул-

осталих и неутврђених националности. (*Spomen područje Jasenovac* – katalog, grupa autora, Jasenovac, 2006, str. 218–219). У публикацији су изнети још неки бројеви страдалих, било да се ради о проценама Кочовића (70.000) и Жерјавића (око 83.000), сви интерно или јавно објављени резултати рада Музеја жртава геноцида (77.743 из 1997. године, 78.163 из 2.000 године и последња од 80.022 страдала из 2005. године, без навођења да се ради о достигнутим резултатима из ревизије пописа „Жртве рата 1941–1945“, а не о коначном резултату), као и процена да је у логору страдало између 80.000 и 100.000 особа. (*Исто*, стр. 47–48).

² Видети: [www.ushmm.org/Holocaust encyclopedia](http://www.ushmm.org/Holocaust%20encyclopedia) исто и на www.ushmm.org/museum/exhibit/online/jasenovac. Међу страдалима је између 45 и 52 хиљада Срба, 8 и 20 хиљада Јевреја, 8 и 15 хиљада Рома и 5 и 12 хиљада Хрвата и Муслимана. Сабирањем минималних и максималних вредности добија се да је у логору страдало између 66 и 99 хиљада особа. У енциклопедији се наводи и да је око милион људи страдало у Југославији, из чега произилази да је око 60% свих жртава изгубило живот у Јасеновцу. Ако од укупних жртава одбијемо страдале у јединицама НОВЈ – партизанима (нешто мање од 300.000) и осталим војним формацијама, следи да су сви цивили Југославије страдали у Јасеновцу. (R. Rozett, S. Spector, *Encyclopedia of the Holocaust*, Yad Vashem Jerusalem, 2000, str. 175, 280–281, 490)

³ У енциклопедији се наводи и да је око милион људи страдало у Југославији, из чега произилази да је око 60% свих жртава изгубило живот у Јасеновцу. Ако од укупних жртава одбијемо страдале у јединицама НОВЈ – партизанима (нешто мање од 300.000) и осталим војним формацијама, следи да су сви цивили Југославије страдали у Јасеновцу. (R. Rozett, S. Spector, *Encyclopedia of the Holocaust*, Yad Vashem Jerusalem 2000, 175, 280–281, 490).

⁴ Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника, тако да је њиме обухваћено 597.323 особа што је 56–59% од оних које је требало обухватити пописом (између 1.016.000 и 1.056.000), а у које није урачунато „најмање око 50.000 квинглинга“ као и око 40.000 Јевреја и Рома за које није имао ко да да податке. (Савезни завод

тата у ревизији пописа,⁵ а пратећи до сада исказани тренд у кретању добијених података, направимо процену броја страдалих у логору, те ће све анализе бити урађене на основу прорачунатог броја страдалих.⁶ Направимо анализу националне структуре према годинама страдања, одредићемо територијалну припадност жртава, њихову полну и социјално-економску структуру, те све то сместити у контекст страдања цивилног становништва НДХ и Југославије. Иако смо свесни ризика да овакав нумерички приступ може довести до дехуманизације жртве њеним свођењем на прост број, мишљења смо да овај приступ омогућава сагледавање проблема из специфичног угла који употпуњава целокупну слику страдања у логору Јасеновац, а и шире на простору НДХ и Југославије. Подсећамо да из сваког броја стоје људи са именом и прошлошћу, тако да сваки број колико год он био велики, треба посматрати као збир једне особе, па још једне, па још једне.... док не дођемо до одређеног броја.

Важна ствар коју треба урадити пре него што пређемо на анализу делимично ревидираног пописа је утврђивање броја становника НДХ и националне структуре тог становништва. Прве процене су дали, по формирању државе, њени органи, као и немачки органи за своје потребе као заинтересоване стране. Према најпоузданијем извору међу њима (Немачко министарство спољних послова) у НДХ је живело 6.285.000 особа, без навођења броја Рома. Међу њима је било 52,51% Хрвата (3.300.000), 30,63% Срба (1.925.000), 11,14% Муслимана (700.000), 2,39% Немаца (150.000), 1,19% Мађара (75.000), 0,64% Јевреја (40.000), 0,48% Словенаца (30.000)

за статистику (СЗС), „Жртве рата 1941–1945“ – Rezultati popisa, Beograd, 1966 – reprint izd. iz 1992, str. 7). Произилази да је попис обухватио између 51,7 и 54% стварно страдалих, па је на коришћење пописа стављен ембарго који је потрајао скоро 30 година (до 1992). Користећи се разноврсном архивском грађом, општинским документацијама, пописима СУБНОР-а (за поједине општине), монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у Музеју жртава геноцида је 1995. године отпочео рад на ревизији пописа којим су обухваћена сва лица са простора СФРЈ без обзира на националну, верску, етничку, политичку, војну припадност, чиме би се отклонио један од основних недостатака пописа, а то је непописивање „колаборациониста“, као и на идентификовању Рома који нису посебно пописани 1964. године, већ се углавном воде као Срби, Хрвати или Муслимани. Након појаве нових демографских истраживања, као и анализе овог пописа, мишљења сам да за полазну тачку у истраживањима треба узети процену о броју страдалих која се креће између 1.070.000 и 1.120.000 особа, одакле следи да је пописом обухваћено 53,3–55,8% страдалих.

⁵ До сада је пописом регистровано 655.215 страдалих особа што је 58,50 до 61,24% од процењеног броја страдалих. (АЈ, фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године, АМЖГ, Фонд „Жртве рата 1941–1945“ и база података „Жртве рата 1941–1945“)

⁶ Досадашње искуство у презентирању достигнутих резултата ревизије пописа показује да су они углавном погрешно (или можда намерно) сматрани коначним, те су као такви представљани у медијима, а у неколико случајева и у стручној јавности. Даби смо избегли да се и овај пут понови тако нешто, а узимајући у обзир важност и интригантност теме, одлучили смо се да их прикажемо на овај начин.

и 1,03% Чеха и Словака (65.000).⁷ Дакле, на основу ове немачке процене произилази да је на територији НДХ живело 39,35 до 39,70% становника тадашње Југославије.⁸ После рата нису направљени посебни демографски прорачуни за ову територију. Мишљења смо да при разматрању овог питања треба узети у обзир и чињеницу да је стварно присуство српског становништва током рата било реално доста мање. Већ у првој години постојања НДХ број Срба је био смањен за најмање 300.000, чиме се њихово учешће у популацији смањило на 25,70%.⁹

Утврђивање броја страдалих у логору Јасеновац је немогуће издвојити из утврђивања општег броја страдалих у НДХ, па шире гледано и у Југославији. Југославија се по завршетку рата, као и све друге земље учеснице, сусрела са проблемом утврђивања ратних губитака. То се могло обавити на два начина, демографским прорачуном, што је једноставнија али непоузданија метода, или пописивањем страдалих, што је скупља али поузданија метода. Прва званична послератна демографска процена је показала да је у Југославији страдало 1.706.000 особа,¹⁰ да би се касније појавило још неколико процена (у земљи и иностранству) како демографских

⁷ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977, str. 106. Према прорачунима у НДХ је живело 6.439.331 становника, од којих је 4.868.831 Хрвата, 1.250.000 Срба и 320.500 осталих, без навођења података о броју Муслимана (који су третирано као Хрвати), Јевреја и Рома. (Postanak Nezavisna Države Hrvatske, Zagreb, 1942, према F. Jelić-Butić, *n. d.*, str. 106) Према још једном немачком извору из јуна 1941. године било је 6.043.000 становника од којих је 3.069.000 Хрвата, 1.847.000 Срба, 717.000 Муслимана и 410.000 осталих. (B. Krizman, NDH između Hitlera i Musolinija, str. 129; AJ, T-501, ролна 265)

⁸ За Југославију је процењено да је 1941. године имала 15.831.000 становника (B. Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985, str. 164), односно 15.973.000 становника (V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989, str. 80).

⁹ Почетком посматраног периода, након Априлског рата међу ратним заробљеницима који су се нашли у Немачкој било је око 35.000 Срба са територије НДХ (N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 163). На жалост, непознато је који су део од око 10.000 ратних заробљеника у Италији представљали Срби (J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, str. 78; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1982, str. 472). Прорачуном на основу пописа „Жртве рата...“ за преживеле и страдале припаднике Војске КЈ који су били у логорима за ратне заробљенике са територија Босне и Херцеговине и Хрватске добија се број заробљеника који се креће између 35.000 и 37.000, којима свакако треба придодати и заробљенике из Срема којих је било око 6.000 тако да се број заробљеника српске националности кретао између 41.000 и 43.000. Планским исељавањем Срба које је спроводила НДХ, са једне стране, и бежањем од терора, са друге стране, у Србији се до јесени 1941. године нашло више од 200.000 избеглица и исељеника српске националности са територије НДХ. (F. Jelić-Butić, *n. d.*, str. 170; помињу се бројеви избеглица од 137.000 до више од 200.000 исто и код V. Dedićer, A. Miletić: *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd, 1989, str. 29). Такође, међу 200.000 радника (било присилних или добровољних) у Немачкој налазила се барем трећина српске националности. (N. Živković, *n. d.*, str. 162–163; A. M. Gruenfelder,.... U radni stroj velikog Njemačkog Reicha! – Prislilni radnici i radnice iz Hrvatske, Separat rukopisa u MŽG, 5)

¹⁰ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), 54-1-3 Репарациона комисија при влади ФНРЈ. Овај број је осамдесетих година јавно оспорио Владета Вучковић, професор математике на универзитету *South Band* (САД), који тврди да је Кардељ демографске губитке које је он израчунао претворио у стварне ратне губитке. Ова тврдња званично никада није оспорена.

тако и стварних ратних губитака Југославије.¹¹ Сматрамо да би за даља истраживања требало користити оне демографске процене које број страдалих одређују између 1.000.000 и 1.100.000. Ни пописивање страдалих које су вршиле различите организације није дало боље резултате.¹² На југословенско-немачким преговорима о обештећењу коришћена је цифра од 960.000 страдалих, која се појављује у меморандуму југословенске владе од 16. 9. 1969. године.¹³ Конфузија око броја страдалих за Југославију се преноси и на број страдалих у оквиру НДХ. До сада није направљена ниједна демографска процена броја страдалих која се односи на ту територију, па самим тим ни процена броја страдалих цивила. Можемо је само наслутити из демографских процена које су рађене за територије које су заузимале републике у оквиру Југославије и то само код оних које су направиле разлику између цивила и осталих категорија. Тако долазимо до грубе процене о броју страдалих цивила који се креће између 300 и 330 хиљада укупно свих националности.¹⁴ Већ познате тврдње о броју страдалих Срба у НДХ који

(V. Vučković, „Žrtve rata“, *Naša reč*, br. 368, London, 1985 – prema Lj. Boban, *Kontaverze iz povjesti Jugoslavije*, II, 1988, str. 410; slično V. Bulić, „Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena“, *Duga*, br. 412, 1989, str. 45–49).

¹¹ Демографски губитак су проценили: Принстонски универзитет на 1.200.000 (1944. године), Д. Тасић 2.428.000 (1951), Д. Вогелник 2.850.000 до 3.250.000 (1952), И. Лах 2.100.000 (1952), Г. Ипсен 1.690.000 (1954), Б. Кочовић 1.985.000 (1985), В. Жерјавић 2.022.000 (1989), Ж. Ђорђевић 2.825.000 (1997), док су стварни ратни губитак проценили Тасић на 1.400.000, Вогелник на 1.800.000, Лах на 1.000.000, Г. Фрумкин на 1.500.000 (1961), Комисија за попис „Жртве рата 1941–1945“ (1964) на 1.016.000 до 1.066.000, односно на 1.106.000 и 1.156.000, Кочовић 1.014.000, Жерјавић 1.027.000, Ђорђевић 1.838.000. Драстичне разлике (од 2.050.000 код демографских и 838.000 код стварних губитака) се јављају као последица различитих методолошких приступа, посебно у одређивању стопе годишњих прираштаја, броја становника новоприкључених области и броја емигрираних становника. (Опширније видети у Ј. Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Б. Лука – Београд, 2000, стр. 212–222).

¹² Први покушај пописивања ратних жртава спровела је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године, али попис није био успешан услед пропуста у раду и несарадње међу земаљским комисијама, те је обухватио само 505.182 особе што је сматрано недовољним, па је требало да буде поновљен што није учињено. (М. Зећевић, Ј. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata, Beograd, 1996, knj. I, str. 42). СУБНОР је радио пописе по општинама 1950. године (појединачни подаци нису никада објављени, постоје збирни подаци за Хрватску), затим пописе преживелих припадника НОБ-а и учествовао је са другим истраживачима у изради и објављивању локалних монографија са пописима палих бораца и „жртава фашистичког терора“. Такође је и Црвени крст прикупљао податке о страдалим. Овде треба придодати и већ поменути попис „Žrtve rata 1941–1945“ из 1964. године.

¹³ На трговинским преговорима из маја 1963. године било је речи о 1.179.399 жртава од којих 243.478 преживелих, што значи да је страдалих 935.921. (Ž. Janjetović, „Pitanje odštete žrtvama fašizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle Drugog svetskog rata“, *Dijalog* 9, Zagreb, 2005, str. 559) Нажалост, не наводи се на који се начин дошло до поменутих бројева.

¹⁴ Жерјавић је цивилне жртве проценио на 174.000 за БиХ, 153.000 за Хрватску и 46.000 за Војводину. Наравно треба узети у обзир да је само део Војводине (Срем) улазио у састав НДХ, као и део Србије (Земун), а да из процене треба издвојити stradale из Барање, Међумурја, Истре са Ријеком и дела Далмације. Укупан број страдалих у НДХ према

се налазе у литератури овде нећемо понављати. Изнећу само једну процену о броју страдалих са већ поменутог сајта LCXMM-а према којој је у НДХ страдало између 330 и 390 хиљада Срба, 32 хиљаде Јевреја, 26 хиљада Рома док се не наводи број страдалих Хрвата и Муслимана, као ни како се дошло до поменутих података. Тако долазимо до броја страдалих у Јасеновцу, где нећемо наводити све до сада објављене бројеве и процене које се крећу у распону од 20 хиљада до преко милион,¹⁵ уз напомену да се у иностраној литератури, а и делу наше јавности, често мешају или поистовећују бројеви страдалих у логору Јасеновац и НДХ.

Мишљења смо да за полазну тачку у истраживањима треба узети број страдалих Југославије који је произашао из процеса настанка пописа „Жртве рата 1941–1945“ који се креће између 1.070.000 и 1.120.000 особа. Прорачуном за територију која је приближно једнака територији НДХ долазимо до броја који се креће између 695.000 и 742.000 страдалих. Ако као средњу вредност узмемо 718.500 страдалих произилази да страдали НДХ представљају 64,15% до 67,15% људских губитака Југославије, што је јако велико страдање с обзиром на учешће од 39,70% у њеној популацији. Разврставање по категоријама показује да је у НДХ живот изгубило између 504.000 и 536.000 цивила¹⁶ тако да они представљају према средњој вредности (даље за с. в.) 70,08% до 74,71% свих страдалих НДХ, а уједно цивили из НДХ чиме између 70,84% и 74,39% страдалих цивила Југославије.¹⁷ Поређења ради, у осталом делу Југославије, дакле ван територије НДХ, учешће цивила међу страдалима је између 51,98 и 52,40%.¹⁸ Национална структура страдалих цивила показује да је међу њима:

грубој процени је између 520 и 550 хиљада што је тек нешто више од половине страдалих Југославије. Он је чак пробао да демографски прорачуна број страдалих у логорима, тако да је за БиХ израчунао 85 хиљада и за Хрватску 48 хиљада, којима треба прикључити неколико хиљада из Војводине (Срема) за коју је утврдио број од 26 хиљада, као и страдале у логорима из Земуна који припада Србији. Тако долазимо до грубо израчунатог броја од 133 до 137 хиљада особа које су изгубиле живот у неком од концентрационих логора у НДХ или ван ње, што је 40,91 до 45,00% страдалих цивила из НДХ. (V. Žerjavić, *n. d.*, str. 116.) Према Кочовићу груба процена страдалих у НДХ се креће између 580 и 620 хиљада, што је око 60% страдалих из Југославије. Нажалост, није разврставао страдале по категоријама па не знамо колико је цивила страдало према његовим прорачунима. (B. Kočović, *n. d.*, str. 183).

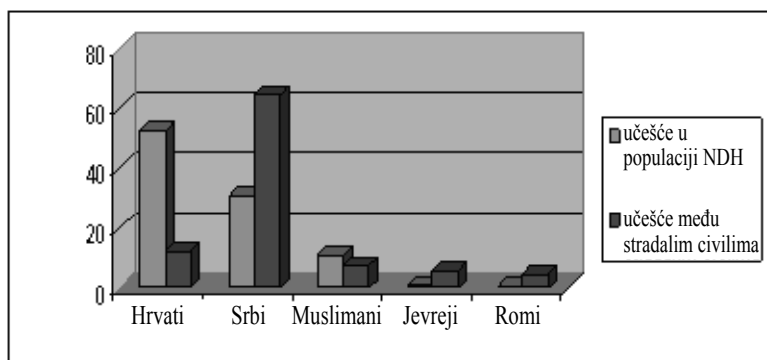
¹⁵ Опширније видети Ј. Мирковић, *n. d.*, стр. 94 и 160.

¹⁶ У НДХ је страдало између пет и шест хиљада припадника Војске Краљевине Југославије у Априлском рату и у логорима за ратне заробљенике (од 0,70% до 0,84% страдалих), између 149 и 157 хиљада припадника НОВЈ (од 20,84% до 21,96% страдалих) и између претпостављених 37 и 43 хиљада припадника осталих војних формација (од 5,17% до 6,01% страдалих).

¹⁷ Процењени број страдалих цивила Југославије се креће између 699 и 734 хиљада што је 63,97 до 66,96% страдалих.

¹⁸ Однос у броју страдалих цивила НДХ и остатка Југолавије износи 2,64 : 1, али с обзиром на то да је територију НДХ настањивало 39,70% популације Југославије тај однос у страдању износи 4,01 : 1.

Срба – 325.000 до 345.000	(62,50 до 66,46% за с. в.)
Хрвата – 63.000 до 67.000	(11,75 до 12,90% за с. в.)
муслимана – 39.000 до 41.000	(7,46 до 7,94% за с. в.)
Јевреја – 30.000 до 32.000	(5,78 до 6,15% за с. в.)
Рома – 24.000 до 26.000	(4,66 до 4,96% за с. в.)
осталих националности – 6.000 до 7.000	1,21 до 1,29% за с. в.)
неутврђене националности ¹⁹ – 17.000 до 18.000	(3,26 до 3,47% за с. в.)

Националности према учешћу у становништву НДХ
и према учешћу међу страдалим цивилима

С обзиром на учешће у популацији приметне су изразите диспропорције у страдању цивила појединих националности. Однос у броју страдалих цивила код Срба²⁰ и Хрвата износи 5,15 : 1, али с обзиром на њихов међусобни однос у популацији НДХ (1 : 1,71) тај однос износи 8,81 : 1. Код Срба и муслимана однос у броју страдалих цивила је 8,38 : 1, али с обзиром

¹⁹ Прелиминарне анализе које су рађене за групу „неутврђене националности“ показују да је међу њима највише Срба и Рома, али за сада не постоје валидни извори које потврђују ове претпоставке.

²⁰ Поред најмање 300.000 одсутних Срба из НДХ, још најмање 300.000 је било (у краћем или дужем периоду) у јединицама НОВЈ–партизанима (101.000 до 106.000 погинулих израчунатих према попису ЖР и још сигурно двоструко више преживелих) и добровољачким јединицама и око 20 до 30.000 у четницима (од којих је 6–8.000 погинулих) из чега произилази да је цивила српске националности као потенцијалних жртава било између 1.200.000 и 1.300.000. Према томе у НДХ је страдало између 25,77 и 27,92% потенцијалних цивилних жртава српске националности. Ако се пође од често изношене, али и исто тако и често оспораване тврдње да „трећину Срба треба убити, трећину покрстити, а трећину протерати“ (дакле по 640.000), можемо рећи да је у делу који се односи на убијене остварен надполовичан успех. Ако се овде додају и страдали у војним формацијама којих је између 112.000 и 119.000, успех НДХ у „елиминацији“ српске популације је још „успешнији“.

на њихов међусобни однос у популацији (2,75 : 1) тај однос је 3,05 : 1.²¹ Срби цивили из НДХ представљају 76,14% свих страдалих цивила српске националности, иако је на тој територији живело свега 29,56% од свих Срба, односно 24,57% ако се узму у обзир одсутни Срби из НДХ.²² Однос у броју страдалих цивила српске националности из НДХ и осталог дела Југославије износи 3,19 : 1, али с обзиром на то да је на територији НДХ живео мањи део српског народа стварни однос у страдању је 7,60 : 1.²³

На основу достигнутих резултата у ревизији пописа, а пратећи до сада исказани тренд у кретању добијених података за одређене територије и одређене националности, можемо са сигурношћу проценити да се број страдалих у логору Јасеновац креће између 122.300 и 130.100 особа.²⁴ Према средњој вредности од 126.200 они чине између 17,01 и 18,16% страдалих из НДХ, што је уједно између 11,27 и 11,79% страдалих Југославије. Тиме се логор Јасеновац издваја као највеће стратиште не само у НДХ, већ и у читавој Југославији, а и у глобалним размерама страдања заузима значајно место. Ако се узму у обзир само цивилне жртве рата, у Јасеновцу је страдало између 23,54 и 25,04% цивила НДХ. Они уједно представљају између 17,53 и 18,03% свих страдалих цивила Југославије. Међу свим становницима НДХ који су изгубили живот у неком од концентрационих логора у НДХ или ван ње, страдали у Јасеновцу чине између 71,30 и 75,57%.²⁵ Тиме он постаје синоним за страдање у концентрационом логору.

Гледано према годинама постојања логора, највеће страдање од 67,76% је забележено у 1942. години када је живот изгубило између 82.870 и 88.156 особа. Иако је неупоредиво мање страдање осталих година постојања логора, по броју се издвајају прва, односно само четири месеца током којих је постојао логор и претпоследња година рата током којих је живот

²¹ Ако се узму у обзир одсутни Срби из НДХ, однос у популацији код Срба и Хрвата је 1 : 2,06, а Срба и Муслимана 2,29 : 1, тако да је однос у страдању код Срба и Хрвата 10,61 : 1, док је код Срба и Муслимана 3,86 : 1.

²² Ако се изузму Црногорци из Црне Горе којих је према проценама 1941. било 340.000, Срби (са преосталим Црногорцима које је тешко раздвојити) су у Југославији чинили 41,14% популације (6.512.873). (В. Коџовић, *n. d.*, str. 164–179.)

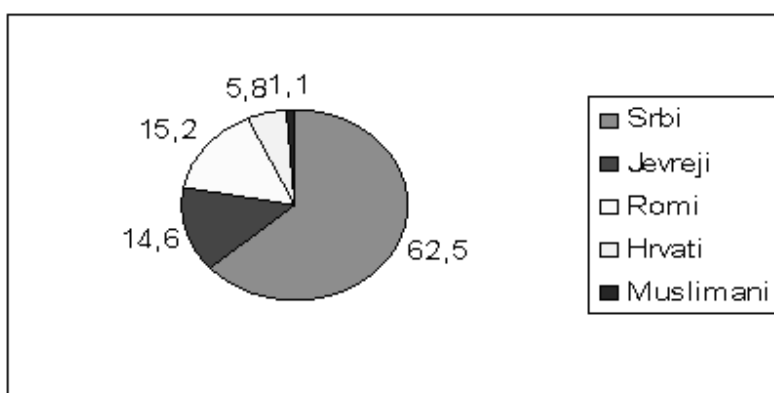
²³ Ако узмемо у обзир да је број Срба у НДХ током рата био реално мањи однос у страдању је 9,79 : 1.

²⁴ Наравно, уколико би дошло до драстичних промена међу убудуће идентификованим жртвама које значајно одступају од досадашњег тренда, могуће је да ова процена доживи измене и добије друге вредности. До сада је процесом ревизије пописа утврђен број од 84.796 особа које су изгубиле живот у логору Јасеновац.

²⁵ Према до сада исказаном тренду у обрађеним подацима за територију приближно једнакој територији НДХ прорачунато је да је у концентрационим логорима страдало између 166 и 177 хиљада особа. У овај број нису урачунате особе које су страдале на принудном раду у НДХ или у Немачкој, а чији положај се често могао изједначити са положајем заточеника у конц-логорима. Такође у овај број нису урачунати страдали у логорима за ратне заробљенике.

изгубило 13,08%, односно 8,91% страдалих логораша. Национална структура страдалих показује да је међу њима:

Срба – 77.000 до 81.000	(60,77 – 64,23% за с. в.)
Јевреја – 18.000 до 19.000	(14,23 – 15,04% за с. в.)
Рома – 18.000 и 20.000	(14,62 – 15,45% за с. в.)
Хрвата – 7.000 и 7.500	(5,58 – 5,89% за с. в.)
муслимана – 1.300 и 1.500	(1,07 – 1,14% за с. в.)
осталих и непознатих националности – 1.000 и 1.200	(0,85 – 0,89% за с. в.)

С обзиром на учешће у популацији од 0,6 односно 0,5%, Јевреји и Роми представљају највеће страдалнике логора. Учешће страдалих Срба је више него дупло веће од њиховог учешћа у становништву НДХ. Са друге стране учешће страдалих Хрвата и муслимана је 10 пута мање од њихове заступљености у популацији. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата у логору је 10,90 : 1, али с обзиром на њихов однос у популацији НДХ (1 : 1,71), тај однос износи 18,64 : 1.²⁶

Укрштање година страдања са националном структуром страдалих у логору даје много потпунију слику. Тако се може пратити каква је перцепција противника међу појединим националностима од стране режима НДХ у појединим периодима рата. То је условило битне разлике у њиховом страдању, тако да поједине националности у већем делу страдају или бивају готово у потпуности уништене у првим годинама рата, а неке у последњим.

²⁶ Ако се узме у обзир смањени број Срба у НДХ услед одсутности дела становништва, однос у страдању између Срба и Хрвата у логору Јасеновац је 22,45 : 1.

Јасеновац	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	укупно
Срби	7.638–8.035	9,92	53.969–56.773	70,09	4.689–4.933	6,09	7.862–8.270	10,21	2.834–2.981	3,68	77.000–81.000
Јевреји	3.812–4.024	21,18	12.067–2.737	67,04	893–942	4,96	497–526	2,77	725–766	4,03	18.000–19.000
Роми	3.199–3.554	17,77	13.475–4.972	74,86	351–390	1,95	929–1.032	5,16	47–52	0,26	18.000–20.000
Хрвати	1.020–1.093	14,57	2.442–2.617	34,89	615–659	8,79	1.157–1.240	16,53	1.765–1.820	25,22	7.000–7.500
Муслим.	143–165	10,99	296–341	22,74	168–194	12,95	378–436	29,05	316–364	24,27	1.300–1.500
Остали и Непозн.	186–204	18,58	634–698	63,44	51–56	5,11	78–85	7,77	51–56	5,09	1.000–1.100
укупно	15.997–17.017	13,08	82.870–8.156	67,76	6.751–7.182	5,52	10.897–1.592	8,91	5.724–6.089	4,68	122.300–300.100

Приметна је неравномерност у страдању међу појединим националностима, тако да се јасно издвајају две групе. У прву и знатно већу групу спадају националности код којих је највећи део страдао у прве две године постојања логора. У њу се сврставају Роми са 92,63% (16.674–18.526), Јевреји са 88,22% (15.879–16.761), остале и неутврђене националности са 82,02% (820–902 и Срби са 80,01% страдалих (61.607–64.808). Код свих националности из ове групе више од 63% страдалих је изгубило живот у 1942. години. Другу, мању групу, сачињавају националности код којих је значајан део или пак већина страдала у последње две године рата, а у њу спадају муслимани са 53,32% (694–800) и Хрвати са 41,75% страдалих (2.922–3.060).²⁷ Иако је највећи део код свих националности, изузев муслимана, страдао током 1942. године, њихово учешће међу страдалима није једнако сваке године. Тако је код Јевреја и Рома највеће учешће међу страдалима забележено током прве године постојања логора када оно износи између 23,02 и 24,49% односно између 19,84 и 21,11%, што је код обе националне групе знатно више од њиховог учешћа међу страдалима логора.²⁸ Са друге стране, код Хрвата и муслимана је тек последње године постојања логора (година са најмањим бројем страдалих) регистровано значајније учешће међу страдалима које се кретало између 29,45 и 33,60%, односно између 5,58 и 5,94%, што је код обе националне групе више него, пет пута од њиховог процентуалног учешћа међу страдалима из логора.²⁹ Код Срба,

²⁷ Хрвати мање-више имају равномерно страдање у логору тако да је током прве две године страдало 49,46%.

²⁸ Код Јевреја се учешће међу страдалима кретало у оквиру просека за 1942. годину (14,07–14,97%), нешто испод просека за наредну и последњу годину рата (12,78–13,60 односно 12,25–13,03), са изразитим падом у 1944. години када износи 4,42 до 4,70%. Са друге стране код Рома је и током 1942. године регистровано учешће међу страдалима веће од просечног (16,14–17,16%), да би у наредним годинама уследио пад тако да последње године постојања логора оно износи испод једног процента (0,81–0,87%).

²⁹ Код обе националне групе је приметан раст у учешћу међу страдалима, тако да се код Хрвата креће између 8,87 и 9,44% током 1943. године и између 10,34 и 11,00% током 1944. године, односно код муслимана између 2,52 и 2,68% током 1943. и између 3,51 и 3,73% током 1944. године.

као далеко најбројније групе међу страдалима, приметно је варирање у учешћу међу страдалима у појединим периодима постојања логора. Највеће учешће међу страдалима забележено током 1943. и нарочито током 1944. године када износи између 67,28 и 71,26% односно, између 69,58 и 74,02%, што је доста више од њихове просечне заступљености међу страдалима, мада је и годину дана раније њихово страдање било изнад просека.³⁰ Најмање учешће је регистровано током прве и последње године рата, када износи између 46,05 и 48,99%, односно између 47,76 и 50,80%, што је доста испод њиховог просека.

Када се говори о страдању у логору Јасеновац значајно је утврдити одакле потичу страдали. Из достигнутих резултата у ревизији пописа следи да 54,00% страдалих у логору потиче из Хрватске (66.042–70.254), да је 38,12% из Босне и Херцеговине (46.621–49.594), 5,98% из Срема (7.314–7.780) и 1,90% из осталих делова Југославије (2.324–2.472). Гледано по националностима, 87,71% страдалих Хрвата потиче из Хрватске (6.140–6.578), док 98,25% муслимана потиче из БиХ (1.277–1.474). Од страдалих Рома 81,65% потиче из Хрватске (14.697–16.330), 5,62% из Босне и Херцеговине (1.011–1.124), 10,81% из Срема (1.946–2.162) и 1,92% са територија ван НДХ. Већи део, 51,75% страдалих Јевреја потиче из БиХ (9.283–9.833), 38,17% из Хрватске (6.871–7.252), 6,08% из Срема (1.094–1.155) и 4,0% из осталих делова Југославије ван НДХ (720–760). На крају позабавићемо се одређивањем одакле потичу страдали Срби као најбројнији међу жртвама логора Јасеновац. Већи део страдалих Срба је из БиХ 49,44% (38.069–40.046), нешто их је мање из Хрватске 43,90% (33.803–35.559), док је остатак из Срема 6,22% (4.789–5.038) и 0,44% из осталих делова Југославије (339–356). Највише су страдали Срби који су живели у општинама које су се налазиле у непосредној близини логора, тако да из свега три општине, Босанске Градишке, Босанске Дубице и Новске потиче између 20,79 и 21,32% свих страдалих Срба (16.841).³¹ Колика је била улога логора Јасеновца у страдању Срба из ових општина показују примери Новске и Босанске Градишке где страдали у логору представљају 76,66%, односно 66,57% свих страдалих цивила српске националности.³²

Анализа полне структуре показује да су у логору губили животе припадници оба пола, али да губитак није било уједначен тако да жене чине

³⁰ Учешће Срба међу страдалима током 1942. године износи између 62,81 и 66,82%.

³¹ Овде је исказано учешће према тренутно достигнутих резултатима ревизије (Б. Градишка 9.055, Б. Дубица 5.280, и Новска 2.506), тако да је могуће (вероватно) да је број страдалих већи пошто је једино општина Б. Дубица обрађена у потпуности, а самим тиме и њихово учешће у страдању је веће.

³² Такође у логору страдали Хрвати из Новске чине 69,85% страдалих цивила ове националности из ове општине.

40,40% страдалих, што је између 49.409 и 52.560 особа. Такође ни страдање у оквиру појединих националности није исто.

Јасеновац	мушкарци	%	жене	%
Срби	44.737–47.061	58,10	32.263–33.939	41,90
Хрвати	4.641–4.973	66,30	2.359–2.527	33,70
Јевреји	12.483–13.177	69,35	5.517–5.823	30,65
Роми	9.461–10.512	52,56	8.539–9.488	47,44
муслимани	1.002–1.156	77,04	298–344	22,96
остали и непознати	566–623	56,62	434–477	43,38
укупно	72.891–77.540	59,60	49.409–52.560	40,40

Највеће учешће страдалих жена од 47,44% је забележено код Рома, 43,38% код групе осталих и непознатих националности и 41,90% код Срба који су изнад просечног страдања, док је најниже забележено код муслимана са 22,96%. Иако је на нивоу страдања у НДХ код Јевреја изједначено учешће страдалих жена и мушкараца, то није случај и са страдалим женама у логору Јасеновац, пошто је део жена депортован за Немачке концентрационе логоре или је изгубио живот у неком другом логору НДХ. Анализа показује да жене са различитих територија нису равномерно страдале. Тако, жене српске националности из Хрватске чине 47,35% страдалих Срба са те територије, док је њихово учешће међу страдалим Србима из Босне 37,58%.

Утврђивање социјално-економске структуре страдалих је значајно због што потпуније реконструкције несталих заједница, као и због утврђивања штете која је настала услед неостварених или прекинутих каријера, као и успоравања модернизацијских токова које је она проузроковала. Она се може сагледати преко професионалне структуре страдалих. Професионална структура страдалих је позната у 82,38% случајева (100.751–107.176), док се за преосталих 17,62% и даље трага.³³ Међу страдалима са познатим занимањем уочљиве су две групе: они који су остваривали неке приходе (радно активни) и којих је 48,43% (59.230–63.007) и они који нису остваривали

³³ Учешће неутврђених професија није исто код свих националности. Најповољнија је ситуација код Хрвата где неутврђене професије постоје код свега 4,86% страдалих. Нешто је лошије код муслимана и Срба где она чине 9,14 односно 10,91%, док је најгора ситуација код Јевреја где непозната занимања постоје код 29,71% страдалих. Овде није приказана анализа професионалне структуре страдалог ромског становништва због непотпуности података са којима се за њих располаже. Међу до сада идентификованим Ромима 48,63% је непознатог занимања, а још 44,88% су регистровани као издржавана лица (због јако великог учешћа деце међу до сада идентификованим) и 4,27% као ђаци. Код до сада идентификованих радно активних Рома који чине свега 2,20% страдалих, налази се 40,32% пољопривредника, 20,95% радника, 6,32% привредника, 18,18% осталих занимања и 14,23% незапослених.

приходе и којих је 51,57% (63.070–67.093). Међу њма издржавана лица чине 45,58% (55.744–59.300), а баци и студенти 5,99% од укупног броја страдалих (7.326–7.793).

Даља анализа показује да професионална структура страдалих није иста код свих националности. Кренућемо прво од непродуктивног дела становништва. Међу страдалима оно чини 53,89% код Јевреја, 51,77% код Срба, 30,96% код Хрвата и 25,75% код муслимана. Издржавана лица (жене, деца и старије особе) су међу страдалима чинила 46,53% код Срба (35.828–37.689), 41,80% код Јевреја (7.524–7.942), 24,67% код Хрвата (1.727–1.850) и 19,16% код муслимана (249–287). Баци и студенти чине 5,24% код страдалих Срба (4.035–4.244), 12,08% код Јевреја (2.174–2.295), 6,28% код Хрвата (440–471) и 6,59% код муслимана (86–99).

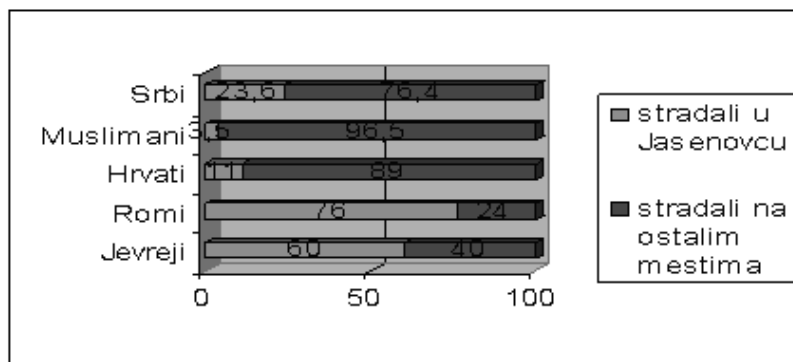
Радно активно становништво чини 48,23% страдалих код Срба (37.137–39.066), 46,11% код Јевреја (8.300–8.761), 69,04% код Хрвата (4.833–5.178) и 74,25% код страдалих муслимана (969–1.114). Даље разврставање према групама занимања у оквиру појединих националности даје потпунију слику.

Јасеновац	Срби	%	Хрвати	%	Јевреји	%	Муслимани	%
пољопривредници	29.175–30.690	78,56	1.428–1.530	29,54	80 – 84	0,96	336–386	34,68
привредници	2.002–2.106	5,39	928–995	19,21	4.148–4.378	49,97	180–207	18,55
радници	3.365–3.539	9,06	1.170–1.253	24,20	1.025–1.082	12,35	286–329	29,52
службеници и стручњаци	1.433–1.508	3,86	971–1.040	20,09	2.134–2.252	25,71	102–117	10,48
слободне професије	163–172	0,44	85–91	1,75	422–445	5,08	13–14	1,29
лица са личним приходима	182–191	0,49	47–51	0,98	215–227	2,59	5	0,48
војска, жандарм.и полиција	182–191	0,49	56–60	1,16	7–8	0,09	9–11	0,97
остала занимања	542–570	1,46	124–133	2,56	222–234	2,67	28–32	2,90
незапослени	93–98	0,25	25–27	0,52	48–51	0,58	9–11	0,97

Без улажења у дубљу анализу, за коју је потребно више простора и времена, из приложенога се види да су Срби и Јевреји у логору Јасеновац уништавани у потпуности као нације. Са друге стране, професионална структура страдалих Хрвата и муслимана, која није у складу са њиховом структуром у укупној популацији ових народа, уз релативно мало учешће непродуктивног дела становништва, указује на то да су у логору страдали било као припадници односно симпатизери комунистичког покрета или пак као симпатизери странака грађанско-либералне, а самим тиме и анти-фашистичке оријентације.

Представљени подаци о страдању у логору Јасеновац јасно указују на значај његове улоге у уништавању цивилног становништва НДХ и Југославије. Сама чињеница да је у њему изгубило живот између 23,54 и 25,04% цивила НДХ и уједно између 17,53 и 18,03% свих цивила Југославије, потврђује ту чињеницу. За неке народе у НДХ Јасеновац представља

место где је највећи део њих уништен, чиме је његов значај за те народе неспоран. Тако је у њему живот окончало између 73,08 и 79,17% од свих страдалих Рома, као и 57,81 до 61,67% страдалих Јевреја. За друге народе представља место на коме је страдао релативно мали део њихових цивилних губитака (ако се о људским губицима уопште може говорити као малим или великим), 3,5% код муслимана и 11,15% код Хрвата. Како онда посматрати улогу Јасеновца у страдању српских цивила? У њему је страдало између 22,90 и 24,31% свих цивила српске националности са територије НДХ и између 17,95 и 18,81% цивилних губитака Срба уопште. То га по учешћу у страдању цивила сврстава између Јевреја и Рома, са једне, и муслимана и Хрвата, са друге стране. Мишљења смо да број српских жртава, који је скоро дупло већи од свих осталих заједно, издваја Јасеновац као јединствено стратиште и претвара га у парадигму злочина почињеног над овим народом. Ипак, увек треба имати на уму да је злочин учињен над српским народом у НДХ много шири, да је за његову организацију и извршење био потребан напор читаве државе са комплетним државним апаратом, уз учешће великог броја извршилаца и да Јасеновац представља само један његов део.

Учешће Јасеновца у страдању цивила појединих националности из НДХ

Да ли су презентирани резултати реални? За неке су сигурно мали, док су за друге претерани. Као што је напред речено они су производ достигнутих резултата у ревизији пописа, а прате до сада исказани тренд у кретању добијених података за одређене територије и одређене националности, тако да су корекције увек могуће, али не верујемо да ће битно утицати на приказани резултат и исказану структуру жртава. Време и будућа истраживања ће их оспорити или потврдити.

Summary

Suffering of Civilians of the Independent State of Croatia in the Concentration Camp Jasenovac

Key words: *World War II, NDH, Jasenovac, Suffering of Civilians*

According to the results of the revision of the census „War Victims 1941–1945“ from 1964 achieved so far, and following the trend of the yielded results observable until now, an estimate of the number of the victims of the Jasenovac concentration camp was made. All analyses were based on the estimated number of the perished.

The number of victims in Yugoslavia, which lies between 1.070.000 and 1.120.000, was taken as the point of departure. Calculating the number for the territory which is roughly equal to that of the ISC, we arrive at the number which lies between 695.000 and 742.000 victims, which makes up 65.65% of human losses of Yugoslavia, which is much, since the share in its total population was only 39.70%. Breaking down this figure to categories, shows that between 504.000 and 536.000 civilians had lost their lives in the ISC, which makes them 73% of the victims in the ISC. Among them there were 64.50% Serbs, 12.30% Croats, 7.70% Muslims, 6% Jews, 4.80% Gypsies, 1.25% members of other nationalities and 3.36% of unknown nationality. The estimated number of victims in the Jasenovac concentration camp ranges between 122.300 and 130.000 persons, which is 17.60% of the victims in the ISC, and at the same time 24.30% of the civilian victims in the ISC. Among the inhabitants of the ISC who lost their lives in one of the concentration camps in the ISC or out of it, the Jasenovac victims make up 72.50%. According to the years of the camp's operation, the largest suffering of 65.76% was registered in 1942. The ethnic make-up of the victims shows that there were between 77.000 and 81.000 Serbs (62.60%), between 18.000 and 19.000 Jews (14.60%), between 18.000 and 20.000 Gypsies (15.20%), between 7.000 and 7.500 Croats (5.80%), between 1.300 and 1.500 Muslims (1.10%) and between 1.000 and 1.200 others or of unknown nationality (0.87%). Some 76% of the killed Gypsies died there, as well as 60% of the killed Jews of the ISC, which makes it undoubtedly important for these two peoples. On the other hand, 3.5% Muslims and 11.15% Croats died there. How then, is the role of Jasenovac in the suffering of the Serbian civilians is to be regarded? 23.60% of all Serbian civilians in the ISC territory died there. This puts it, according to the share of the civilian victims, between the share of Jews and Gypsies on one and Muslims and Croats on the other hand. The number of Serbian victims, which is almost two time larger than the numbers of others put together, singles Jasenovac out as a

unique death camp and turns it into a paradigm of crimes committed against that people. However, one should keep in mind that the crime committed on the Serbs in the ISC was much broader and that for its organization and perpetration, the efforts of the whole state with its state apparatus and a large number of abettors were needed, as well as that Jasenovac was only one of its parts.

УДК 394.2/.5:316.75(497.11),1944/1950“(093.2)
930.85(497.11),,1944/1950“(093.2)

СТВАРАЊЕ НОВЕ ТРАДИЦИЈЕ: ПРАЗНИЦИ И ПРОСЛАВЕ У СРБИЈИ 1944–1950.

Наташа МИЛИЋЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се прати процес разградње старе, грађанске традиције и процес стварања нове, социјалистичке традиције на примеру јавних празника и прослава.

Кључне речи: Србија, друштвена трансформација, традиција, празници, прославе

Революционарна власт је у оквиру свеобухватне друштвене трансформације, непосредно после Другог светског рата, посебну пажњу поклањала стварању новог човека у социјалистичком друштву, са новом социјалистичком културом. Изградња новог заснивала се на разградњи, потискивању и редефинисању грађанског културног наслеђа и његових вредности. Посебан аспект тих промена, односно њихов одраз био је видљив и у одбацивању наслеђене форме празника и прослава и стварању нових које су одржавале циљеве и дух новоуспостављеног поретка друштвених односа. Заправо, одбацивање старе грађанске традиције празника и прослава наметало се само по себи, пошто су се носиоци и основни промотери те традиције променили. Нове друштвене и политичке снаге су у радикалном раскиду с грађанском прошлошћу кидале и споне које су их везивале за њу и, у исто време, успостављале своју сопствену традицију. Свуда се стварало и обликовало нешто „ново“, за грађанство с одређеним схватањима, навикама, посебно старијих годишта, тешко прихватљиво, не само због новог комунистичког предзнака већ и због тога што је било тешко мењати устаљене вредности и ставове, на које се навикло и који су представљали оријентир у њиховом понашању и деловању.

Успостављање новог система празника и прослава револуционарне снаге наговестило су већ у рату. Тако је, на пример, обележавању двадесетпете годишњице Октобарске револуције 1942. године посвећен двоброј партијског листа *Борба*.¹ У рату је обележавање појединих датума одликовала специфичност која је прилазила из ратне ситуације и положаја у коме су се налазиле револуционарне снаге. После ослобођења и освајања власти нова револуционарна елита је, снагом коју јој је пружала државана власт, наставила започети процес и дала му карактер систематичности, организованости и тоталности. Клаус Рот је тај процес, услед управљања народном културом коју су владајуће елите спроводиле путем закона, уредби, указа и притиска, назвао и „културним менаџментом“ или, позивајући се на Зигурда Ериксона, „централним планирањем“.²

За носиоце нове власти празници и прославе представљали су средство да се изрази сопствени идентитет, обезбеди друштвена кохезија, али и нагвести стварање нових друштвених односа. Истовремено, њихово успостављање значило је и потискивање, преображавање или другачије вредновање прослава и празника чија је симболика била од важности за идентитет старог, грађанског друштва, идентитет српског грађанства и идентитет српског народа. Преко њих делимично се одражавао промењени социјални положај грађанства, али и неке од тачака на које се оно ослањало у свом националном и друштвеном одређењу. Смена старе, грађанске празничне и ритуалне традиције и старање нове одвијала се постепено, управо у складу с изградњом нове југословенске државе и друштва.

Међу првим празницима и прославама који су мењали садржај послератне друштвене стварности били су они везани за масовне политичке прославе револуционарне традиције. Прву врсту обухватале су оне које су се односиле на Совјетски Савез, који је у међуратном периоду ретко позитивно доживљаван. Њих је најавило, иако скромно, обележавање двадесетседме годишњице Октобарске револуције, 7. новембра 1944. године.³ За револуционарне снаге она је већ од 1917. године имала оно привлачно значење ослобођења радничке класе и читавог човечанства, узор коме се стално окретало и коме се тежило; на тај слој додат је и значај прве земље социјализма у Другом светском рату. Обележавање које је тада започело кроз пригодне чланке у новинама, било је следећих година детаљно разрађено. У упутствима Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) о начину организације прославе Октобарске револуције готово да се нису разликовале 1945, 1946. или 1947. година. Једина видљива

¹ *Борба*, бр. 24–25, 7. новембар 1942, *Борба* 1942–1943, том I, књига 2, Историјски архив Комунистичке партије Југославије Београд, 1949, стр. 134–169.

² Klaus Rot, *Slike u glavama. Ogleđi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Београд, 2000, стр. 86.

³ *Глас*, 7. новембар 1944, стр. 2–3.

разлика односила се на прославу 1945. године. Партија је тада тражила да, због предизборних активности, из њеног обележавања буду изостављени масовни митинзи. Захтев је наметала објективна ситуација. С једне стране, за Партију избори су били посебно важни јер је требало да потврде политичке промене до којих је већ дошло, а с друге стране, јавни простор је био већ испуњен бројним изборним митинзима, па би организовање још једног носило не само велико напрезање партијског и државног апарата већ и одређену врсту забуне у народ коју су хтели да избегну. Међутим, на прославама је Партија инсистирала већ наредне године. Према партијској инструкцији упућеној свим централним комитетима, требало је да се посебно свечано или, како се истицало, „на најсвечанији начин“ прослави тридесета годишњица Октобарске револуције 1947. године. До детаља су одређене улоге и задаци сваког учесника у прослави. Наложено је да се вече пред прославу осветли Београд и одржи свечана академија на којој би говориле најважније личности државе и друштва. Предавања су, као и претходних година, морала да се одржавају од Универзитета преко фабрика до већих села. Образац прославе у главном граду требало је да следе и други већи градови у земљи.⁴ Поред партијских организација, као и код сличних прослава, масовно је ангажована штампа, позориште и остале културне и научне институције. Чланци у штампи, које је претходно прегледало агитационо-пропагандно одељење ЦК, предавања, совјетски филмови с темама из Револуције и позоришни комади, истицали су значај Октобарске револуције, улогу и снагу СССР-а и Црвене армије у рату и сл.⁵ Од 1948. године и сукоба с СССР-ом дошло је до промене, која се огледала у знатно скромнијим прославама тог датума. Уз њега, „руку под руку“ ишле су и прославе везане за поједине личности совјетског друштва попут обележавања десетогодишњице смрти Максима Горког (18. јун 1946) или пак двадесет пет година од смрти Лењина 1949. године. Но, за разлику од, на пример, прославе годишњице „највећег пролетерског књижевника“ 1946, прослава Лењинове годишњице, због тешке унутрашње и спољне ситуације коју је донео сукоб са СССР-ом, била је далеко скромнија од прослава на које је до тада свет навикао. Осим различитог времена и контекста у којима су одржане, можда је двоструки задатак који је намењен првој прослави био одлучујући; сећање на М. Горког је уједно требало да послужи „прослави радног народа“ и прослави „државних и друштвених

⁴ Архив Србије и Црне Горе, Централни Комитет Савеза комуниста Југославије (АСЦГ, ЦК СКЈ), Идеолошка комисија, VIII, II-(1-b-49), k-2, Инструкција агитпропа ЦК КПЈ у вези са прославом 30-те годишњице Октобарске револуције – Свим ЦК република, бр. 21772, 13. септембар 1947.

⁵ Архив Србије, Централни комитет Савеза комуниста Србије (АС, ЦК СКС), Организационо-инструкторска управа, ф-1, Директива ЦК КПЈ – ЦК КПС, 27. октобра 1945. и 17. октобра 1946.

културно-просветних установа“.⁶ У случају М. Горког широко су ангажоване, као и у прославама Октобарске револуције, све партијске, државне и друштвене институције, штампа, школе, Универзитет, фабрике, а у случају годишњице Лењинове смрти тек месни комитети, који су организовали свечане академије, углавном за партијски актив, уз позиве упућене члановима Владе, Президијума и извесном броју „угледних фронтоваца“. У сваком случају, ова друга прослава одржана је не тако бучно као прва. Уз то, припреме за обележавање друге трајале су дупло краће него за прву.⁷

Уз празнике и прославе везане за СССР, значајну улогу имале су, као друга врста револуционарне традиције, и прославе везане за личности и догађаје из домаће социјалистичке и револуционарне традиције. Прави пример представља прослава стогодишњице рођења Светозара Марковића 9. септембра 1946. Њега су нова власт и Партија доживљавале као „једног од највећих људи у српском народу“, он је био „пожртвован борац за бољи живот радних маса, весник и поборник јединства наших народа, претеча социјализма у нас“. Зато је прослава имала и један специјалан задатак: требало је да помогне да се „разбије зид којим је српска реакција одвајала његово дело и његову делатност од радних маса“ и да се „исправе и пониште“, како се то истицало, „све неправде“ које су „српска реакција и њени писци нанели Светозару Марковићу“. У исто време, прослава је требало да буде „застава наше борбе за нове економске и културне успехе“ и сл. Планирано је да, ако се утврди тачно град у коме се родио С. Марковић, а спорили су се Јагодина и Зајечар, он добије име по њему; такође, требало је по њему назвати тргове или улице, као и радничке домове у многим градова, али и једну од највећих културних и научних установа у Београду. У том уздизању Светозара Марковића на ниво новог културног и друштвеног симбола предвиђано је и оснивање фонда за стипендирање с његовим именом, постављање надгробних и спомен плоча.... Као и у сличним случајевима, у прославу су укључени штампа, предавачи, културни радници.⁸ Предвиђени програм је готово свуда одржан. Поменимо само да је победу у спору и прилику да понесе име „једног од највећих људи у српском народу“ добио град Јагодина. Уместо првобитно

⁶ АСЦГ, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, I-(1-a-4), k-1, Директивно писмо ЦК КПЈ у вези са обележавањем десетогодишњице смрти М. Горког – Свим ЦК и ПК, бр. 3198/46, 16. мај 1946; *Исто*, VIII, I-(1-a-71), k-2, Делеша поводом 25 годишњице Лењинове смрти од 10. јануара 1949.

⁷ АСЦГ, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, I-(1-a-4), k-1, Директивно писмо ЦК КПЈ у вези са обележавањем десетогодишњице смрти М. Горког – Свим ЦК и ПК, бр. 3198/46, 16. мај 1946; *Исто*, VIII, I-(1-a-71), k-2, Делеша поводом 25 годишњице Лењинове смрти од 10. јануара 1949.

⁸ АСЦГ, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, I-(1-a-5), k-1, Директивно писмо ЦК КПЈ у вези прославе стогодишњице рођења Светозара Марковића – Свим ЦК и ПК, без. бр., 1. јул 1946.

предложеног назива „Светозарев град“ назван је „Светозарево“.⁹ У Београду је Универзитетска библиотека добила његово име, а и читав низ улица и тргова у градовима Србије. Приликом облежавања његове годишњице, као и годишњице Максима Горког, догодио се, према мишљењу власти и Партије, недопустив пропуст. Наиме, у библиографији њихових радова поменути су били и неки српски интелектуалци који су оглашени за народне издајнике и народне непријатеље попут С. Јовановића, Р. Младеновића, М. Вељковића, Косте Цицварића и других. Због тога је Радован Зоговић напао уредништво *Наше књижевности*.¹⁰ На тај начин нова револуционарна власт није само свесно уздизала и утискивала у културно и историјско памћење нови узор у лику и делу, на пример С. Марковића, већ је тиме обезбеђивала континуитет с прошлошћу. У суштини, радило се и о прекрајању историје.

Потискивање старих празника и прослава одвијало се доста лако и брзо у случају оних празника који су били везани за слављење старе југословенске државе. За револуционарне снаге је, на пример, обележавање 1. децембра 1918. године, односно стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, већ одраније, још у првој деценији њеног постојања, потиснуто. Но, може се рећи да ни припадницима српског грађанства, нарочито после преживљених страхота Другог светског рата, он није био мио. Слично је и са рођенданом младог краља Петра II; 6. септембар, никако није био датум за помињање, осим у случају монархистичког грађанства. Ти и такви датуми нису, у новој друштвеној и политичкој стварности после рата, симболизовали ништа, осим, бар с гледишта револуционарних снага, негативно подсећање на грађанску Југославију као „трулу државу“, „версајску творевину“ и сл. Ту је на место старих, готово безболно, дошло до успостављања нових празника. Нова симболика коју је ови празници требало да пруже новој југословенској држави и друштву лако је пронађена управо у минулом рату и револуционарној традицији доратног периода. Држава није донела један општи закон о државним празницима све до 1955. године. Као што смо поменули, њихово увођење је ишло поступно. То је значило

⁹ Градске власти у Јагодини донеле су 7. септембра 1946. године одлуку о промени назива града у „Светозарев град“, у знак сећања на Светозара Марковића, грађанина града Јагодине, који је ту живео и ту сахрањен, али, пре свега, како је то у објашњењу стајало „као првоборца српског народа за демократска права, који је својим радом и одлучном борбом против апсолутистичких и реакционарних режима прошлог века у Србији увећало допринео буђењу народне свести и ширењу напредних идеја“. Уз претходно одобрење Министарства унутрашњих послова, Министарство просвете је прихватило идеју, уз одређену модификацију, сматрајући да је погоднији назив „Светозарево“ (АС, МП НРС, Одељење за науку уметност и културу, к-165, Одлука Министарства унутрашњих послова о одобрењу о одлуке ГНО Јагодина о промени назива града Јагодине, бр. 4748, 5. октобар 1946; *Службени гласник НРС*, бр. 46 од 5. октобра 1946, Одлука Министарства унутрашњих послова о одобрењу о одлуке ГНО Јагодина о промени назива града Јагодине).

¹⁰ Р. Зоговић, „Може ли издаја да застари“, *Борба*, 23. октобар 1946, стр. 2.

да је проглашавање празника од државног, односно републичког значаја („народног значаја“) имало динамику коју су одређивали време, политичка и институционална воља. Наиме, решење, указ, одлука или закон о значају неког датума, личности, догађаја доношени су неколико дана или највише један до два месеца пре самог обележавања. На државном и републичком нивоу за празнике су установљени почети борбе против окупатора (устанци) или датуми ослобођења. На пример, Председништво Народне скупштине Србије је, за мање од два месеца после ослобођења читаве земље од окупатора, донело одлуку да се 7. јули прогласи за „народни празник“, који ће се славити сваке године као „успомена на дан када је у Србији пукла прва пушка против фашистичких окупатора и његових слугу“.¹¹ Пример Србије следиле су остале републике. После победе на изборима, 29. новембра 1945. године, проглашена је република, учињен је коначан крај монархији, а тај дан је већ следеће године проглашен савезним државним празником потврђивањем једне одлуке од 28. новембра 1944. године.¹²

Међу првим државним празницима проглашен је 1. мај 1945. године, као саставни део националне и међународне традиције радничког покрета.¹³ Он је, у наредним годинама, био незаобилазан датум у афирмацији постигнутих резултата земље. Ако је 1946. главни акценат стављен на успехе у обнови и изградњи, 1947. наглашаван је и популаризован новоусвојени Први петогодишњи план, а већ следеће приказивани су неки успеси прве године у испуњавању плана. Изношени су цифарски резултати „огромних напора радничке класе“. Осим 1945. године, када се рат приводио крају сваке наредне године у част Првог маја извођена су тзв. првомајска такмичења, која је „иницирала радничка класа“. Међутим, као и у осталим сегментима друштва, тако је и прослава 1. маја од 1948. године носила печат промене друштвено-политичке климе, додуше врло дискретно, кроз препоруку да „треба јаче него прошле године изразити национални карактер ове манифестације“. Требало је смањити број слика Стаљина и других совјетских руководилаца да не би прослава, како се то истицало у једном извештају поводом прославе 1. маја 1947. године, „личила на прославу у некој совјетској републици“. Наредне године, национални карактер празника је био још присутнији.¹⁴

¹¹ *Политика*, 28. јун 1945, стр. 1.

¹² *Službeni list FNRJ*, бр. 89 од 1946. Иначе, одлука од 28. новембра 1944. године није објављена.

¹³ Обележавање Првог маја у Србији започело је крајем 19. века, неколико година после његовог првог празновања у САД. До 1929. године славили су га одвојено социјалисти и комунисти (изузев 1925), а од 1929. године социјалисти су престали да га обележавају. Иначе, од те године било је и забрањено његово обележавање (О томе више у: Предраг Шарчевић, „Првомајске прославе у Београду (1893–1988)“, *Токови*, 1/1990, Београд, 1990, стр. 71–113).

¹⁴ АСЦГ, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII-I-(1-b-48), к-2, Информације и остали материјали у вези са прославом 1. маја 1946. године, без бр., 1. април 1946; *Исто*, VIII, II-(1-B-50),

Ако са поменути прославама и празницима није било проблема око увођења, па и прихватања, око празника који су имали полуверски или верски карактер било је знатно више проблема. Власт је према њиховом потискивању била обазривија, јер је тиме дирала у верска осећања народа. Услед тога је дискретно и поступно избацивање верских празника из јавног живота друштва било њихова главна одлика. То су диктирали општи друштвено-политички услови у земљи, потреба да се учврсти комунистичка власт, затим ако не придобију они „колебљиви“ грађани онда бар они резервисани, не подстакну грађанске снаге на исказивање непријатељства и посебно међу њима оне које су биле верски оријентисане и сл. С друге стране, идеолошки став који су комунисти имали према религији и религијским обредима тражио је њихово избацивање из свакодневног живота. У сваком случају, као и за све остале појаве у држави и друштву, за први период карактеристично је мешање старих и нових празника; можда је боље рећи да су поједини, пре свега верски празници губили неке своје одлике, а добијали друге, у складу са потребама и вредностима које је нова југословенска власт желела да афирмише и промовише.

Према једном извору, број верских празника до 1947. године сведен је на најмању меру, па је тако празнован један дан за Ускрс, један дан за Божић, док су за Светог Саву школе радиле.¹⁵ Међутим, непосредно после ослобођења када су празници поново почели да се славе у миру, југословенска власт, како је то изгледало оним оптимистичнијим грађанима, није имала намеру да било шта ту мења. Чак је на Бадњи дан 1945. године главни човек револуције, маршал Тито дочекао војску која је, према српској традицији, носила бадњак. Бадњак је војска унела и у Ниш.¹⁶

У прослави Светог Саве 1945. године, као школске прославе која је у складу с директивом ЦК КПЈ требало да се слави у свим ослобођеним крајевима, може се видети двоструки однос према карактеру тог празника. Наиме, Повереништво АСНОС-а је већ 1. јануара 1945. године проследило упутство по коме је требало одвојити школску прославу од верског обреда који се за њу као славу везивао. За разлику од школске прославе која је требало да се одржи у школским и другим погодим просторима, верски обред са сечењем колача, домаћином славе, наставницима и ученицима који су желели да присуствују, могао је да се прослави у цркви. Наравно,

к-2, Забелешка о прослави 1. маја 1947. године; *Исто*, VIII, II-(1-b-51), к-2, Упутство Агит-пропа ЦК КПЈ – Управи за агитацију и пропаганду ЦК КП република о плану прославе 1. маја у Београду 1948. године, бр. 7031, 8. март 1948, *Исто*, VIII, II-(1-b-58), к-2, Информације Управе за пропаганду и агитацију ЦК КПЈ – Свим управама пропаганде и агитације при ЦК република, бр. 2291, 28. март 1949.

¹⁵ АС, ЦК СКС, Извештаји, планови рада, к-1, Извештај ЦК КПС за 1947. годину.

¹⁶ V. Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd, 1984, str. 139; Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, Београд, 2002, стр. 226.

у случају школске прославе указивало се, пре свега, на просветитељске и културне аспекте рада светог Саве, а мање на оне верске. Томе је требало да послужи и препорука да програм с песмама, рецитацијама и другим активностима носи садржаје „из наше народноослободилачке борбе и уопште борбе нашег народа за слободу“.¹⁷ Поред школа и Универзитета, празник је прослављен и у Народној скупштини. Прослави је присуствовао и маршал Тито, заједно са представницима народне власти и војске. У јавности се истицало да се на тај начин празник слави „по први пут у историји“.¹⁸

Питање верских празника није могло да се уреди ни брзо а ни лако, иако су поједина повереништва тражила од Министарског савета да то питање реши доношењем једног законског акта. Заправо, радници и поједине установе су сматрали да не треба да раде у поједине празничне дане, због чега је трпео посао. Министарски савет је септембра 1945. године стајао на становишту да „још није вријеме да се издаје нови закон или било каква начелна одредба о празницима“, пошто још нису били уређени односи између државе и појединих верских заједница. Због тога је појединим министарствима остављена могућност да сама о томе доносе одлуке.¹⁹ Тако је Министарство просвете Србије 18. децембра 1945. године одлучило да се у школама празнује Божић, па је предвидело и број дана за прославу, у складу са тим да ли у школама преовлађују ученици који се руководе једним верским календаром или са више њих.²⁰ За разлику од ранијих одлука које су се бавиле појединачно сваким празником, крајем 1946. године по први пут је донесена одлука која је обавезивала школе на празновање до тада проглашених државних празника, али и извесног броја верских празника. Она је уносила више јасноће у однос власти према верским осећањима ученика. У државне празнике убројани су 1. мај, 9. мај, 29. новембар, а у остале празнике, на нивоу републике, Нова година, Дан Ћирила и Методија, и један дан између 20. и 30. јуна, 7. јули. За школске празнике православца и католика проглашени су Бадњи дан, два дана Божића, Богојављење, Велики петак, Велика субота, први и други дан Ускрса, први и други дан Духова и Спасовдан, а осим тога, за православце, дан Св. Саве, Ђурђевдан и дан крсне славе, а за католике Тјелово и Сви свети. За муслимане су одређена три дана Рамазанског бајрама, три дана Курбан бајрама и један дан

¹⁷ АС, Универзитет у Београду, Комисија за обнову Универзитета, к-1, Повереништво АСНОС-а – Комисији за обнову Универзитета, бр. 57, 1. јануар 1945; Р. Радић, *н. д.*, стр. 227.

¹⁸ *Политика*, 28. јануар 1945, стр. 3; Р. Радић, *н. д.*, стр. 227.

¹⁹ АС, МП НРС, к-158, Распис МП НРС – Одељењу за науку уметност и културу, бр. 4510, 17. септембар 1945.

²⁰ Према тој одлуци предвиђено је да се Божић празнује шест дана за школе у којима важи један верски календар, а за оне у којој се ученици руководе са различитим верским календарима да мањина ученика празнује четири дана, а већина шест (АС, МП НРС, к-159, Распис МП НРС – Одељењу за науку и културу, бр. 12588, 18. децембар 1946).

Мелвуда, а за Јевреје дан Пасхе, два дана Рош Хошана и дан Јом Кипура.²¹ Међутим, и ова одлука односила се само на школску 1946/47. а већ крајем 1948. године смањен је број верских празника које су ученици могли празновати. Тако је за православне ученике остао један дан Божића и један дан крсне славе. Слично је и код осталих вероисповести.²²

Без обзира који су празници и прославе у питању, да ли они везани за стварање државе или они из совјетске револуционарне традиције, или пак националне револуционарне и народноослободилачке традиције, требало је да они буду мост преко кога ће сви становници југословенске државе осетити припадност новој држави. Стога се појављују и као нови симболи колективне идентификације. У исто време, они су задовољавали потребу револуционарног покрета за стварањем сопствене традиције и требало је да помогну усвајању нових социјалистичких вредности. С друге стране, празници и прославе су на специфичан начин исказивали и промењени положај припадника грађанства у новој послератној стварности, на чије креирање нису могли да утичу.

²¹ АС, МП НРС, к-146, Распис МП НРС – Одељењу за науку, уметност и културу, бр. 6423, 18. децембар 1946.

²² За католике оправдано је било изостајање на дан 25. децембар и 1. новембар, за ученике муслиманске вероисповести један дан Рамазанског бајрама и један дан Курбан бајрама. Јевреји су у овој одлуци изостали (АС, МП НРС, к-61, Распис МП НРС – Свим повереништвима за просвету и културу ГНО-СНО-ИОНО-ГИО НС АПВ-АКМО, бр. 78585, 28. децембар 1948).

Summary

Creating a New Tradition: Holidays and Festivities in Serbia 1944–1950

Key words: *Serbia, Social transformation, Tradition, Festivities, holidays*

The paper depicts the dissolution of the old bourgeois tradition and the process of creation of a new, socialist tradition, exemplified through public holidays and festivities. The change of the old bourgeois holiday and ritual tradition and the creation of the new went on gradually, in accordance with the building up of the new Yugoslav state and society. The revolutionary power relied in establishing the new system of holidays and festivities on mass political festivities of the revolutionary tradition. One part of it was connected with the Soviet Union, whereas the other part had to do with the national revolutionary tradition. Particular kind of reference in creation of the new holiday and ritual tradition had to do with the events, persons and dates from the „People’s Liberation Struggle“. Whereas there were no major problems with introduction of these holidays, those which had religious or semi-religious character caused much more trouble. The authorities were more circumspect when ousting such holidays so as not to hurt the religious feelings of the people. For that reason, ousting of religious holidays from public life of the society was marked by discretion and gradualism. The general socio-political conditions in the country called for this, as well as the need of the communists to fortify their power, the need to win over at least the „reserved“ citizens (if not the „vacillating“ ones too), to avoid stirring the bourgeois forces into showing animosity, particularly those among them who had been religiously inclined. On the other hand, the ideological attitude of the communists toward religion and religious rituals demanded their ouster from everyday life.

Holidays and festivities were the means for the new authorities to express their identity, secure social cohesion but also to outline the creation of new social relations. At the same time, their establishment marked the ousting, transformation, change or different evaluation of the holidays and festivities whose symbolism was important for the identity of the old bourgeois society and the identity of the Serbian people. Through them, the changed social position of the bourgeoisie was reflected, but also some of the points on which it relied in its social and national self definition.

УДК 361.72(4)
323.1:316.75(4)

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

КУЛТУРЕ, НАЦИЈЕ И ВРЕМЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР
Институт за новију историју Србије

Лингвистички преокрет инициран стваралаштвом Фердинана де Сосира (Ferdinand de Saussure) и Лудвига Витгенштајна (Ludwig Wittgensteina), у средиште теоријских промишљања је поставио проблем односа филозофије, језика и текста. Њихове готово револуционане анализе измениле су поглед на улогу језика у култури и пресудно утицале на све друштвене и хуманистичке науке у 20. веку. Полазећи од става да је свако означавање арбитарно, а читање увек ново тумачење, да је језик не рефлексивна већ конструкција респектабилног друштва и времена, настављачи Де Сосирових и Витгенштајнових поставки су у поимање друштва и човека увели мултиперспективност и обавезу прихватања валидности различитих тумачења. Луцидна питања која су отварали између осталих Барт, Дериде, Фуко, Лакан (Roland Barthes, Jacques Derrida, Michel Foucault, Jacques Lacan), подстакла су вишедеценијске дебате филозофа, лингвиста, теоретичара културе, психоаналитичара и историчара, које су и данас изузетно динамичне. Дискутовања о проблемима етике, објективности, и пре свега истине, непрестано су подстицала трагања за новим парадигмама и дубљим тумачењима друштва, политике и културе.

Већ неколико деценија управо историјски часописи представљају места сталних дебата и сукобљавања различитих тумачења науке и могућности сазнања прошлости. Часописи *History and Theory*, *American Historical Review*, *Social History*, *Central European History*, *Past and Present*, *Journal of Contemporary History* доносе бројне текстове чији аргументи, понекад и са страшћу изговорени, отварају нове погледе на прошлост, али и на теорију и методологију историјске науке.¹ Њихов полемички тон подстиче стална

¹ Искрпан преглед теоријских дискусија дао је Ричард Еванс у завршном поглављу своје књиге *У одбрану историје*. Видети: Ричард Еванс, *У одбрану историје*, СКЗ, Београд, 2007, стр. 283–352.

преиспитивање ставова и истина петрификованих у оквирима историјске науке.

Један од најзначајнијих теоретичара, чији су текстови усмеравали дискусије и размишљања последњих година, свакако је аналитичар постколонијалних студија Хоми Баба (Homi K. Bhabha). Професор књижевности и језика на бројним универзитетима у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама, Баба је дао оригиналан допринос сагледавању проблема културе, идентитета и људских права.² Уз Едварда Саида (Edward Said), он је свакако најважнији стваралац који је одредио савремена схватања империјализма, колонијализма и постколонијализма.³ Његова тумачења културе кроз односе хибридности, амбивалентности и антагонизације су деконструисала монолитне тотализујуће представе. Управо стога, Хоми Баба бине анализе су незаобилазне на бројним семинарима књижевности, историје и студија културе, и поред критика које му се упућују са различитих позиција.

Признајући либералној традицији заслуге за прихватање идеје културне разноликости и стварање услова за препознавање другог и другачијег, Баба је у капацитету да се увиди и разуме другост и разлика историјских и културних контекста видео и ограничавајуће норме. По њему, свест о културној разноликости нужно производи и свест како о доминацији тако и о граничности, односно маргиналности. За Хомија Бабу мултикултурализам подразумева покушај контроле динамичног процеса артикулације различитости унутар одређене заједнице. Као у односу колонизатора и колонизованог, разноликости се међусобно прожимају и када су антагонизујуће, а преживљавање култура се врши кроз процесе амбиваленције, или хибридизације. Дистинктивни наративи историје и етике и када се искључују увек се међусобно изграђују. Доводећи на тај начин у питање аутентичност култура, Баба је истовремено констатовао да хибридизација не подразумева само мешање већ и ауторизацију културе, али и њену деауторизацију.

² Уз најзначајније дело Хомија Бабе, *Смештање културе*, пажњу светске јавности су привукли његови бројни чланци, као и едиторијали *Нација и нарација* и *Едвард Саид, Наставак разговора*. Видети: *Nation and Narration*, Routledge, London, 1990; *The Location of Culture*, Routledge Classics, London, 2004; *Edward Said: Continuing the Conversation*, University of Chicago Press Journals, Chicago, 2005.

³ На српском језику је објављено неколико радова Едварда Саида. Поред монографије *Оријентализам*, Библиотека XX век, Београд, 2000, објављени су и текстови: „Оријентализам, одломци“, *Писмо*, бр. 35, 1993, стр. 154–182; „Поново размотрен оријентализам“, *Реч*, бр. 33, 1997, стр. 75–81; „Џејн Остин и империја“, *Реч*, бр. 33, 1997, стр. 82–89; „Издаја интелектуалца“, у: *Реч*, бр. 55, 1999, стр. 125–126, „Одлазак из Палестине“, *Реч*, бр. 55, 1999, стр. 161–165; „Сукоб незнања“, *Мостови*, бр. 127/128, св. 3, 2001, стр. 225–229; Ерих Ауербах, „Критичар земаљског света“, *Београдски књижевни часопис*, бр. 1, 2005, стр. 155 – 180; „Kultura i imperijalizam“, *Časopis Beogradski krug*, Beograd, 2002; „Pozni stil“, *Zlatna greda*, br. 41, 2005, str. 33–38.

Разматрајући феномен нација, Баба је неминовно проблематизовао и питање глобализације и његову анализу отворио на неколико нивоа. Иако је глобални интернационализам најпрепознатљивији у економији и култури универзалних људских права и испољен кроз међународне конвенције, регионална економска тела, Европску унију, међународне споразуме, Баба га је идентификовао и у глобалној ксенофобији и глобалном феномену религијског фундаментализма.

Читаоцима и читатељкама *Токова историје* у овом броју представљамо део Бабиног Увода у зборник радова *Nation and Narration*. Текстови представљени у зборнику деконструишу слику о монолитности друштва Трећег света, на основу које је спровођена политика њихове субординације. У нарави која ствара свест о маргини сагледава се центар, кроз означеног препознаје означитељ, кроз поимање периферије конституише се метропола.⁴

⁴ Код нас је Београдски круг објавио Бабино дело *Smeštanje kulture*, 2004. године, као и чланак „DisemiNacija: vreme, narativ i margine moderna nacije“, *Beogradski krug*, 3/4,1/2 (1996/1997), str. 133–161.

„Приповедање нације“

Нације, као и нарације, губе своје порекло у митовима времена и остварују потпуно своје хоризонте у уму. Таква слика нације – или нарације – се може чинити немогуће романтичном и претерано метафоричном, али баш из те традиције политичког мишљења и књижевног језика се појављују нације као моћна историјска идеја на западу. Идеја чија културна снага лежи у немогућем јединству нације као симболичке снаге. Овим се не жели негирати покушај националистичких дискурса који се стално труде да представе идеју нације као трајну нарацију о националном напретку, нарцизму самостварања и прадавне представе о *Volku*. Нити су те политичке идеје дефинитивно потиснуте оним новим реалностима интернационализма, мултинационализма или чак „касног капитализма“ кад једном признамо да је реторика ових глобалних термина најчешће потписана мрачном прозом моћи коју свака нација може да има у својој сфери утицаја. Оно што желим да нагласим у великој и граничној слици нације са којом сам почео јесте посебна двозначност која прати идеју нације, језик оних који о њој пишу и животе који је живе. То је двозначност која настаје из растуће свести да, упркос сигурности са којом историчари говоре о „пореклу“ нације као знаку „модерности“ друштва, културна временитост нације исписује много пролазнију друштвену стварност. Бенедикт Андерсон, чије *Измишљене заједнице* су значајно утрле пут овој књизи, изражава двозначну појаву нација са великом јасноћом:

Век просвећености, рационалистичког секуларизма, са собом је донео свој сопствени модерни мрак... [Мало] ствари је боље одговарало том циљу него идеја нације. Ако се обично сматра да су националне државе „нове“ и „историјске“, националне државе којима оне дају политички израз увек извиру из прадавне прошлости и... клизе ка безграничној будућности. Оно што предлажем је да национализам треба разумети не повезујући га са свесно усвојеним политичким идеологијама, већ са великим културним системима који су му претходили, из којих – као и против којих – је настао (стр. 19).

Настајање нације као система културне сигнификације, представе социјалног *живота*, више него дисциплине друштвеног поретка, наглашава ову нестабилност знања. На пример, најзанимљивија виђења националне идеје, било да долазе са торијевске деснице, либералне висине или нове левице, изгледа да се слажу по питању амбивалентне напетости која дефинише „друштво“ нације. Дело Michaela Oakeshottova „Карактер модерне европске државе“ је вероватно најсјајније конзервативно виђење противречне природе модерне нације. По његовом мишљењу, национални простор се састоји од ривалских распореда људских удружења као *societas* (признавање моралних правила и конвенција понашања) и *universitas* (прихватање заједничке намере и самосталног циља).

У одсуству њиховог спајања у један идентитет, они су преживели као ривалске догме – *societas cum universitate* – намећући свим институцијама модерне државе одређену амбивалентност и специфичну двозначност вокабулару дискурса. По мишљењу Хане Арент, друштво нације у савременом свету је „оно чудно хибридно царство где приватни интереси попримају јавну важност“ а та два царства се непрестано и несигурно стапају „као таласи у бескрајном току самог животног процеса“. Није мање сигуран ни Том Наир када назива нацију „модерним Јанусом“, да „неједнаки развој“ капитализма урезује и напредак и назадовање, политичку рационалност и ирационалност, у сам генетски код нације. Ово је структурална чињеница за коју нема изузетка, и „у том смислу то је егзактна (а не реторичка) изјава о национализму да је он по природи амбивалентан“.

Културна представа те амбивалентности је оно што се истражује у овој књизи. Ако је амбивалентна фигура нације проблем њене пролазне историје, њене концептуалне неодређености, њеног колебања између вокабулара, какве онда ефекте ово има на наратије и дискурсе који означавају осећај „националности“: *heimlich* задовољства домаћег огњишта, *uneimlich* страха од простора и расе Других; утеху друштвене припадности, скривене повреде класе; обичај укуса, моћ политичке припадности; осећај за друштвени поредак, осетљивост сексуалности; слепило бирократије, прави увид институција; квалитет правде, здрав разум неправде; *langue* закона и *parole* народа.

Појава политичке „рационалности“ нације као форме наратије – текстуалних стратегија, метафора, померања, подтекста и фигуративних трикова – има своју историју. Она је наговештена у мишљењу Бенедикта Андерсона о простору и времену модерне нације онако како је она отелотворена у и наративној култури реалистичког романа и како ју је Том Наир истражио читајући о постимперијалном расизму *Epoche Powella* који се заснива на „фетишизму симбола“ од ког врви његова грозничава неоромантичарска поезија. Сусрести се са нацијом *онако како је написана* показује временитост културе и друштвене свести које су више у складу са делимичним, сувише детерминисаним процесом путем ког текстуално значење настаје кроз артикулацију разлика у језику; више у складу са проблемом затварања који се загонетно уплиће у дискурс знака. Такав приступ оспорава традиционални ауторитет оних националних објеката знања – Традиције, Народа, Државног разлога, Високе културе, нпр. – чија се педагошка вредност често ослања на њихове представе као холистичких концепата лоцираних унутар еволуционе наратије историјског континуитета. Традиционалне историје не верују нацији на реч, али, већим делом, претпостављају да проблем лежи у интерпретацији „догађаја“ који имају одређену транспарентност или повлашћену видљивост.

Изучавати нацију кроз њено наративно обраћање не привлачи само пажњу на језик и реторику; оно такође покушава да промени сам концептуални објекат. Ако проблематична „затвореност“ текстуалности пропитује „тотализацију“ националне културе, онда њена сигурна вредност лежи у показивању

широког расејавања преко кога конструишемо поље значења и симбола повезаних са националним животом. То је пројекат који има одређену распрострањеност унутар оних форми критике које су повезане са „културним студијама“. Упркос знатном напретку који то представља, постоји тенденција да се Нација чита прилично рестриктивно; или као идеолошки апарат државне власти, донекле рedefинисан збрзаним, функционалистичким, читањем Фукоа или Бакхтина; или у утопијској инверзији, као израз „национално-народног“ осећања које је сачувано у радикалном памћењу а који почиње или се појављује. Ови приступи су врени утолико што скрећу нашу пажњу на на оне нише националне културе које се лако превиђају, али које су врло значајне, из којих се могу појавити алтернативни изборни окрузи и опозиционе аналитичке могућности – младост, свакодневица, носталгија, нови „етницитети“, нови друштвени покрети, „политика разлика“. Они приписују ново значење и различите смерове процесима историјске промене. Најпрогресивнији развој са таквих позиција има „дискурзиван“ концепт идеологије – идеологија (као језик) се концептуализује помоћу артикулације елемената. Као што рече Волосинов, идеолошки знак је увек вишеакцентуалан и са лицем Јануса“. Али у жестини политичке расправе „дуплирање“ знака увек може да се обузда. Јанусово лице идеологије је узето здраво за готово а његово значење је фиксирано, у крајњој линији, на једној страни барикаде између идеологије и „материјалних услова“. [...]

Пројекат *Нација и нарација* намерава да истражи јанусовску амбивалентност самог језика у конструкцији јанусовског дискурса нације. Ово претвара познатог бога са два лица у фигуру огоромног дублирања која испитује национални простор у процесу артикулације елемената: где значења могу бити делимична јер су *in medias res*; а историја може бити напола учињена јер је у процесу прављења; а слика културног ауторитета може бити амбивалентна јер је ухваћена, несигурно, у чину „компоновања“ своје моћне слике. Без таквог разумевања перформативности језика у нарацији нације било би тешко разумети зашто Едвард Саид прописује неку врсту „наналитичког плурализма“ као *форме* критичке пажње одговарајуће културним учинцима нације. Јер је нација, као форма културне *расправе* (у грамшијевском смислу) оруђе *амбивалентне* нарације која садржи културу у њеном најпродуктивнијем положају, као снагу за „потчињавање, дељење, ширење, репродуковање, као и за производњу, стварање, наметање, вођење“.

УДК 327.54:930
327(497.1)„194/195“

НОВИЈА ЗАПАДНА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЈУГОСЛАВИЈИ У ХЛАДНОМ РАТУ

Мр Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се на основу расположиве литературе анализира начин сагледавања места и улоге социјалистичке Југославије у хладном рату у западној историографији насталој током неколико последњих година. Рад садржи краћи приказ основних тенденција западне историографије о хладном рату, анализу начина сагледавања и заступљености историје Југославије и ауторову оцену основних обележја историографије о Југославији у хладном рату насталој током последњих неколико година.

Кључне речи: Балкан, Југославија, историографија, хладни рат, Јосип Броз Тито

Увод

Југославија је током хладног рата имала посебан положај. Специфичност југословенске хладноратовске позиције се огледа, пре свега, у карактеру њене спољне и унутрашње политике. Аутентична социјалистичка револуција, године политичког, економског, културног и војног везивања за Совјетски Савез и његове сателите, а потом веома буран раскид са земљама Информбироа и године блокаде и са Истока и са Запада и излаз из ње успостављањем контаката са Западом, уз постепено развијање односа са земљама Трећег света представљају детерминишуће факторе који су одредили место и улогу Југославије током хладног рата. Наведене карактеристике југословенске спољне политике, уз одређене посебности разво-

ја југословенског друштва, условиле су и трасирале начине сагледавања југословенске позиције током бурних година хладног рата.

Дуги низ година је у западној историографији преовладало уверење да се суштина хладног рата може сагледавати само на основу тумачења комплексности односа између две суперсиле, при чему је улога осталих земаља посматрана на основу природе њихових односа са двема суперсилама или важности одређеног региона као кризног жаришта на коме су се укрштали и конфронтирали интереси САД-а и СССР-а. Ипак, у последње време је све присутнија тенденција дубљег сагледавања места и улоге мањих земаља у хладном рату. С тим у вези се у све израженијем виду јавља интересовање за комплекснијим сагледавањем југословенске хладноратовске позиције.

Сагледавање улоге Југославије у хладном рату

Када се посматра развој западне историографије о хладном рату и њен начин сагледавања места и улоге Југославије током тог процеса, уочава се да је основне историографске стандарде о том проблему поставио Алвин З. Рубинштајн својом студијом¹ о односима између Југославије и несврстаних земаља. Иако писана пре скоро четири деценије, без ослонца и утемељења у архивској грађи, настала анализом тада доступних извора, пре свега штампе, та књига представља полазиште западних историчара приликом анализе југословенске позиције током хладног рата, како због недостатка новијих синтетичних и монографских дела о тој проблематици насталих као резултат рада западних историчара, тако и због неприступачности западним историчарима новије литературе настале на просторима бивше Југославије. У фактографском смислу, а често и у погледу тумачења суштине појединих процеса, већина западних историчара се и данас ослања на то дело.

Писац тренутно најпознатијих синтеза о хладном рату, професор Универзитета у Охају Џон Луис Гедис је посветио значајан простор Југославији у својим делима. Гедис је у својој књизи *We Now Know. Rethinking Cold War History*,² која је преведена на српски језик и пре неколико година објављена у Београду,³ анализирао хладноратовску улогу Југославије ослањајући се на познате и доступне податке. Његова истраживачка пажња је у највећој мери фокусирана на питања из домена југословенско-совјетских

¹ A. Z. Rubinstein, *Yugoslavia and Nonaligned World*, Princeton University Press, New Jersey, 1970.

² J. L. Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Oxford University Press, London, 1997.

³ J. Л. Гедис, *Хладни рат. Ми сад знамо*, Clio, Београд, 2003.

односа,⁴ личних односа између Јосипа Броза и Стаљина⁵, на југословенску улогу у стварању Коминформа,⁶ југословенско-совјетског сукоба⁷ и потоње нормализације односа између Совјетског Савеза и Југославије.⁸ У мањој мери ауторово пажња се задржала и на анализи југословенске политике према тршћанском питању,⁹ идеји о стварању Балканске федерације и југословенској политици према грађанском рату у Грчкој¹⁰ и почетак политике несврставања.¹¹ Уочљиво је да је Гедис обилато користио сећања Милована Ђиласа¹² не само кад је у питању југословенска политика током почетних фаза хладног рата већ и приликом анализе совјетских спољно-политичких циљева у тим моментима. Иако не доноси нове податке, та студија нуди сасвим нову перцепцију положаја Југославије током хладног рата која се заснива на сагледавању низа појединачних проблема кроз призму глобалних односа између идеолошки супротстављених табора. Најновија Гедисова синтеза о хладном рату,¹³ која је у великом делу западне стручне јавности доживљена као извесна регресија у начину тумачења суштине хладног рата због ауторовог наглашеног инсистирања на америчко-совјетској супротстављености као основном покретачу хладноратовских тензија, доноси на извештајан начин другачији поглед на улогу Југославије у том процесу. Гедис је поред представљања југословенско-совјетског сукоба¹⁴ пажњу посветио југословенском опредељењу за политику несврставања,¹⁵ југословенским ставовима према совјетској интервенцији у Чехословачкој¹⁶ и поређењу југословенске и кинеске револуције.¹⁷ Иако је изостало коришћење нових извора о југословенској послератној историји, у овом делу је стављен акценат на поједине аспекте југословенске спољне политике који раније нису били у фокусу интересовања западних историчара, чиме је отворен простор за сасвим другачије разматрање основних контура југословенске спољне политике током хладног рата.

⁴ Исто, стр. 57, 79–80.

⁵ Исто, стр. 297–298.

⁶ Исто, стр. 76.

⁷ Исто, стр. 309.

⁸ Исто, стр. 361–362.

⁹ Исто, стр. 53–54.

¹⁰ Исто, стр. 67–68.

¹¹ Исто, стр. 249.

¹² М. Ђилас, *Conversations with Stalin*, Harcourt, Brace & World, New York, 1962. Издање на српском језику: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Književne novine, Beograd, 1990.

¹³ J. L. Gaddis, *The Cold War*, Penguin Books, London, 2005.

¹⁴ Исто, стр. 33–34 и 99–100.

¹⁵ Исто, стр. 124–126.

¹⁶ Исто, стр. 153.

¹⁷ Исто, стр. 37–38.

Професор LSE-а и један од најпознатијих теоретичара хладног рата, Од Арне Вестад је, бавећи се интервенцијама у Трећем свету,¹⁸ дотакао и питања односа између Југославије и несврстаних земаља. У више наврата Вестад посебно наглашава значај Југославије за оснивање покрета несврстаних и његово ширење на афро-азијском простору, нарочито апострофирајући сусрет између Броза, Нехруа и Насера на Брионима,¹⁹ односе између Југославије и Индонезије²⁰ и југословенску политику према суецкој кризи.²¹ Такође, аутор је истакао и важност односа између Југославије и земаља Трећег света наглашавајући потребу истраживања тог феномена. Гледано са аспекта домаће историографије то дело има посебну вредност због коришћења мањег броја докумената југословенског порекла који се чувају у Архиву Србије и Црне Горе у оквиру фонда Комисије за међународне односе и везе Централног комитета Савеза комуниста Југославије. Бавећи се совјетском политиком у областима Трећег света, посебно делатношћу КГБ-а на основу докумената из познатог Митрохиновог архива, професор Универзитета у Кембриџу Кристофер Ендрју²² се фрагментарно, колико му је то дозвољавала доступна архивска грађа, дотакао и места и улоге Југославије у тим збивањима. Његова истраживачка пажња се зауставила на питањима односа између Југославије и јужноамеричких држава и револуционарних покрета²³ и југословенске политике у областима Блиског истока.²⁴

Пишући биографију Никите Хрушчова, југословенско-совјетским односима током друге половине педесетих и почетком шездесетих година се бавио професор Amherst College-а Вилијам Таубман.²⁵ Иако просторно и временски ограничена на период тзв. Хрушчовљеве ере та студија садржи низ корисних података о југословенско-совјетским односима у том периоду. Писана на основу објављених и необјављених извора совјетског и америчког порекла књига нуди сасвим нову перцепцију односа између Југославије и Совјетског Савеза након помирења 1955. године засновану на обиљу нових и до тада непознатих извора. Аутор је у више наврата користио и податке из мемоара Вељка Мићуновића.²⁶ Кад су у питању југословенско-

¹⁸ O. A. Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge University Press, London, 2005.

¹⁹ Исто, стр. 103–104.

²⁰ Исто, стр. 187.

²¹ Исто, стр. 103–104 и 124.

²² C. Andrew, *The Mitrokhin Archive, II, The KGB and The World*, Penguin Books, London, 2005.

²³ Исто, стр. 67.

²⁴ Исто, стр. 227.

²⁵ W. Taubman, *Khrushchev*, W. W. Norton & Company, London – New York, 2003. Књига је 2004. године награђена престижном Пулицеровом наградом.

²⁶ V. Mićunović, *Moscow Diary*, Garden City, New York, 1980. Jugoslovensko izdanje: V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Liber, Zagreb, 1977.

-совјетски односи, Таубман се посебно осврнуо на проблематику међупартијских односа,²⁷ карактеристике југословенског економског система и перспективе југословенско-совјетске економске сарадње,²⁸ посету Н. С. Хрушчова Југославији 1955,²⁹ 1956.³⁰ и 1963.³¹ године и основне тенденције међудржавних односа.³² Југословенско-совјетским односима у том периоду су се фрагментарно бавили и Владимир Зубок и Константин Плешаков у својој опширнијој студији о совјетској спољној политици током првих деценија хладног рата.³³

У оквиру синтетичног приказа историје Југославије, њеним хладноратовским аспектима се бавила и професорка лондонског King's College-а и Defence Academy-је Ен Лејн.³⁴ Иако не доноси нове податке, ово дело садржи краћи преглед основних праваца југословенске спољне политике у том периоду и нуди један сасвим нов поглед на ту проблематику заснован на анализи већ познатих чињеница. Значајан допринос разумевању југословенско-америчких односа у периоду од окончања Другог светског рата до 1960. године дала је професорка Универзитета Олд Доминион у Норфолку Лорејн Лис, чија је студија о томе преведена на српски језик.³⁵ Књига је утемељена на истраживањима архивске грађе америчког порекла која је декласификована средином 90-их година и обилује низом до тада непознатих података. Специфичном интерпретацијом расположивих извора професорка Лис је са различитих аспеката анализира и презентovala стручној јавности комплексност југословенско-америчких односа у почетним фазама хладног рата. Дајући синтетични приказ основних праваца америчке спољне политике током хладног рата, професори Универзитета у Кардифу Алан Добсон и Стив Марш су укратко осликали физиономију југословенско-америчких односа у том периоду фокусирајући се на питања иступања Југославије из источног блока, америчке војне и економске помоћи Југославији и однос САД-а према југословенској оријентацији ка политици несврставања као трајној спољнополитичкој доктрини.³⁶

²⁷ W. Taubman, *н. д.*, стр. 267, 388–389 и 735.

²⁸ *Исто*, стр. 608.

²⁹ *Исто*, стр. 342–345.

³⁰ *Исто*, стр. 298–299.

³¹ *Исто*, стр. 608.

³² *Исто*, стр. 242, 247, 267–269, 270, 284–285, 288–289, 301, 329, 342–347, 388–389, 613 и 375.

³³ V. Zubok, K. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Cambridge University Press, London, 1996.

³⁴ Ann Lane, *Yugoslavia. When Ideals Collide (The Making of the Twentieth Century)*, Palgrave Macmillan, London, 2004.

³⁵ L. M. Lees, *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*, Pennsylvania State University Press, 1997. Издање на српском језику: L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Amerika, Jugoslavija i Hladni rat*, BMG, Beograd, 2003.

³⁶ A. P. Dobson, S. Marsh, *US Foreign Policy Since 1945*, Routledge, London, 2000, стр. 57–59.

Недавно се у издању National Intelligence Council-а појавила посебна тематска збирка докумената америчких обавештајних служби о Југославији у периоду између 1948. и 1990. године. Збирка садржи 34 свеже декласификована докумената који нуде низ корисних података о југословенско-совјетским односима, карактеристикама и тенденцијама развоја југословенске економије, унутрашњим тензијама, проценама перспектива политичког развоја југословенског друштва после Брозове смрти, месту и улози Југословенске народне армије у друштву, растућем национализму и могућностима реформисања државе почетком 1990. године.³⁷ Иако се ради о сумарним извештајима и анализама, објављени документи представљају драгоцен извор за сагледавање америчко-југословенских односа и америчку перцепцију југословенске државе и друштва током највећег дела хладног рата.

Поглед на југословенску улогу у хладноратовским кризама

Западни историчари су се током последње деценије у значајној мери бавили питањима односа Југославије према појединим хладноратовским кризама. До сада не постоји целовитије дело о том проблему, али је у низу појединачних монографија и чланака то питање разматрано у ширем контексту сагледавања појединих проблема и феномена. Изузетан значај таквих радова за домаћу историјску науку се огледа пре свега у сагледавању места и улоге Југославије у тим превирањима на основу извора западног и совјетског порекла, уз примену веома модерних метода интерпретације архивских извора.

Западна историографија је до сада највећу пажњу посветила расветљавању југословенске улоге у Мађарској револуцији 1956. године. Један од водећих истраживача Института за историју Мађарске револуције 1956. Чаба Бекеш³⁸ је, анализирајући однос између револуције у Мађарској и глобалних кретања међународних односа у том моменту, значајан простор посветио Југославији и њеној спољној политици настојећи да расветли њену улогу у тим догађајима на основу извора америчког и мађарског порекла. Истом проблематиком се на основу совјетских и југословенских извора бавио и Леонид Гибјански.³⁹ Золтан Рип је настојао да утврди ниво утицаја мађарске кризе на други југословенско-совјетски сукоб између 1956. и

³⁷ J. Allen, R. Kauzlarich (ed.), *From „national communism“ to national collapse. US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990*, National Intelligence Council, Washington, 2006.

³⁸ C. Bekes, „The 1956 Hungarian Revolution and World Politics“, *Cold War International History Project Bulletin – Working Papers* 16, Washington, 1996.

³⁹ L. Gibianskii, „Soviet–Yugoslav relations and the Hungarian Revolution of 1956“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10, Washington, 1998, str. 139–148.

1958. године.⁴⁰ Користећи обиље западних, мађарских и совјетских извора, Џоан Гренвил је покушала да осветли утицај југословенске политике према кризи у Мађарској на стабилност југословенско-совјетских односа.⁴¹ У оквиру посебне монографије о револуционарним дешавањима у Мађарској, Џоан Гренвил је посебно настојала да утврди не само основне линије југословенске политике према тој кризи већ и степен утицаја југословенског удаљавања од Совјетског Савеза на генезу мађарског револуционарног врења.⁴² У контексту анализе кинеско-мађарских односа, улогом Југославије у тим догађајима и њеним односима са Кином се бавио и Петер Вамош.⁴³

У склопу анализирања кризних момената у источном блоку током 1956. посебна пажња је посвећена и посматрању односа Југославије према кризи у Пољској те године. Користећи пољске и совјетске изворе, тим проблемом су се бавили пољски истраживачи Глуховски и Налепа.⁴⁴ Истраживањем међузависности пољске и мађарске кризе се бавио Марк Крамер. У склопу дуготрајних и свеобухватних истраживања мађарских, пољских, совјетских и америчких извора, Крамер се посебно осврнуо на однос Југославије према тим кризама и на флукуације такве политике на југословенско-совјетске односе.⁴⁵

Посебну пажњу западних истраживача је привукло питање југословенске политике у областима Блиског истока. Истражујући совјетско-израелске односе у периоду настанка јеврејске државе, Лорен Рикер⁴⁶ се делимично дотакла и питања југословенско-израелских односа, при чему је изостала дубља анализа, али је јасно назначена важност истраживања те тематике. Писац свакако најобимнијег и најзначајнијег дела о сучеој

⁴⁰ Z. Ripp, „Hungary’s part in Soviet–Yugoslav Conflict, 1956–58“, *Contemporary European History* 2/1998, str. 197–225.

⁴¹ 1) „Imre Nagy. Hesitant Revolutionary“, *Cold War History Project Bulletin*, 5. (spring 1995), Washington, 1995, стр. 23–57; 2) „The Soviet–Yugoslav detente, Belgrade–Budapest Relations and Hungarian Revolution (1955–1956)“, *Hungarian Studies Review* 1–2/1997, str. 15–63; 3) „Josip Broz Tito’s role in the 1956 ‚Nagy affair‘“, *Slavonic and East European Review*, 4/1998, str. 672–702; 4) „Hungary, 1956: the Yugoslav connection“, *Europe–Asia Studies* 3/1998, str. 493–517.

⁴² J. Granville, *The First Domino: International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956*, College Station: Texas A& M University Press, 2004.

⁴³ P. Vamos, „Evolution and Revolution: Sino–Hungarian Relations and the 1956 Revolution“, *Cold War International History Project Bulletin – Working Papers* 54, Washington, 2006.

⁴⁴ L. Gluchowski, E. J. Nalepa, „The Soviet–Polish Confrontation of October 1956: The Situation in the Polish Internal Security Corps“, *Cold War International History Project Bulletin – Working Papers* 17, Washington, 1997.

⁴⁵ 1) M. Kramer, „New Evidence on Soviet decision – making and the 1956 Polish and Hungarian Crisis“, *Cold War International History Project Bulletin*, 8–9 (1996–1997), Washington, 1997, str. 358–410; 2) „The Soviet Union and the 1956 crisis in Hungary and Poland. Reassessments and new findings“, *Journal of Contemporary History*, 2/1998, str. 163–214.

⁴⁶ L. Rucker, „Moscow’s Surprise: The Soviet–Israeli Alliance of 1947–1949“, *Cold War International History Project Bulletin – Working Papers* 46, Washington, 2005.

кризи Кејт Кајл⁴⁷ је на основу британских и америчких докумената осветлио поједине аспекте југословенског спољнополитичког ангажмана током те кризе. Кајл је анализирао питања успостављања тешње југословенско-египатске сарадње,⁴⁸ југословенске ставове о карактеру египатске национализације Суецког канала,⁴⁹ важност сусрета између Броза, Нехруа и Насера на Брионима јула 1956. године,⁵⁰ као и југословенске ставове према начину сазивања и мандату Лондонске конференције, посебно се фокусирајући на разлоге југословенског незадовољства због непозивања на ту конференцију.⁵¹ У оквиру шире студије о узроцима и карактеру арапско-израелског сукоба, односом Југославије према том конфликту се бавио и професор Велшког универзитета (Aberystwyth) Ричи Овендејл.⁵² Бивши официр Израелских одбрамбених снага и угледни новинар Арон Брегман се, пишући о арапско-израелским ратовима, осврнуо и на карактер југословенско-израелских односа и досељавање југословенских Јевреја у Израел.⁵³ Професор Универзитета у Тел Авиву Рами Гинат се, у опширној и веома документованој студији о односима између Совјетског Савеза и Египта током прве послератне деценије,⁵⁴ на основу објављених и необјављених извора израелског, совјетског и америчког порекла, дотакао и питања лоших дипломатских односа између Југославије и Египта непосредно по окончању Другог светског рата⁵⁵ и југословенско-египатског политичког зближавања у периоду између 1953. и 1955.⁵⁶ Специфичност међусобних односа Броза и Насера и њихов утицај на укупан ниво југословенско-египатских односа настојао је да прикаже писац најновије Насерове биографије Саид К. Абуриш.⁵⁷ Абуриш је посебно представио њихове међусобне сусрете,⁵⁸ наглашавајући значај тројног сусрета на Брионима у лето 1956.⁵⁹ и Брозов утицај на Насерове политичке ставове⁶⁰ и покушавајући да утврди на који начин се њихово лично пријатељство рефлектовало на ниво међу-државних односа.

⁴⁷ K. Kyle, *Suez. Britain's End of Empire in the Middle East*, I. B. Tauris, London, 2003.

⁴⁸ Исто, стр. 72–74.

⁴⁹ Исто, стр. 120–121 и 157–159.

⁵⁰ Исто, стр. 131–133.

⁵¹ Исто, стр. 163, 218–219 и 573.

⁵² R. Ovendale, *The Origines of the Arab–Israeli Wars*, Longman, London, 2003, str. 168–170.

⁵³ A. Bregman, *Israel's Wars. A History Since 1947*, Routledge, London, 2002, str. 41–43.

⁵⁴ R. Ginat, *The Soviet Union and Egypt 1945–1955*, Frank Cass, London, 1993.

⁵⁵ Исто, стр. 16–18.

⁵⁶ Исто, стр. 191–193 и 214.

⁵⁷ S. K. Aburish, *Nasser. The Last Arab*, Duckworth, London, 2005.

⁵⁸ Исто, стр. 62, 81, 168–169 и 181.

⁵⁹ Исто, стр. 104–106.

⁶⁰ Исто, стр. 199–200 и 234–236.

У склопу синтетичног представљања историје модерне Турске, професор Универзитета у Лајдену Ерик Цирхер је извесну пажњу посветио приказу југословенско-турских односа почетком и средином 1950-их година посебно наглашавајући важност стварања Балканског пакта 1953–1954. године, комплексност односа између Југославије, Грчке и Турске, као и ставове југословенске дипломатије према кипарском проблему.⁶¹ Један од водећих америчких експерата за питања хладноратовске историје Немачке Шмајсер се истражујући питања положаја Немачке током хладног рата, укратко осврнуо на питање односа између југословенских и источнонемачких комуниста и југословенски сукоб са земљама Информбиро.⁶² Истражујући питања совјетске политике према послератном статусу Аустрије, Волфганг Милер⁶³ се на основу совјетских, америчких и аустријских извора дотакао сасвим нове историографске теме – односа Југославије према проблемима склапања мировног уговора са Аустријом и одређивања граница између те две земље. Односом Југославије према грађанском рату у Грчкој, користећи британску и америчку архивску грађу, индиректно се бавио Едвард Џонсон у контексту ширег сагледавања односа Уједињених нација према првим послератним кризним ситуацијама.⁶⁴

Закључак

Током протекле деценије историографија о хладном рату је доживела убрзани развој. Једна од њених битних карактеристика је појачано интересовање за место и улогу мањих земаља у хладноратовским турбуленцијама. Ипак, интересовање за изучавање хладноратовске позиције мањих земаља је остало условљено често крајње субјективном проценом њихове важности за сагледавање глобалних процеса и њихових односа са великим силама. На такав начин је посматран и положај Југославије током хладног рата. Стога не треба да чуди чињеница да је највише простора посвећено односима Југославије са два суперсилама. Остали аспекти југословенске спољне политике су најчешће сагледавани у склопу посматрања глобалних процеса.

Западни историчари јасно наглашавају важност изучавања хладноратовске позиције Југославије. Ипак, њима су остали недоступни извори југословенског порекла, а ни скромна достигнућа домаће историографије нису им била приступачна због низа ограничења и готово несавладиве јези-

⁶¹ E. J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I. B. Tauris, London – New York, 2004, str. 237–239.

⁶² W. R. Smyser, *From Yalta to Berlin, Cold War Struggle over Germany*, St. Martin's University Press, New York, 1999, str. 97–98.

⁶³ W. Mueller, „Stalin and Austria: New Evidence on Soviet Policy in a Secondary Theatre of the Cold War, 1938–53/55“, *Cold War History Journal*, vol. 6, no. 1, London, 2006, str. 63–84.

⁶⁴ *War History Journal*, vol. 6, no. 1, London, 2006, str. 43–62.

чке баријере. У тематском смислу западна историографија исказује појачану тенденцију ка посматрању појединих аспеката југословенске спољне политике, пре свега односа са два суперсилама и несврстаним земљама, при чему домаћа историјска наука може дати немерљив допринос.

Summary

Recent Western Historiography about Yugoslavia in Cold War

Key words: *Balkan, Yugoslavia, Historiography, Cold War, Josip Broz Tito*

During the last decade, the historiography about the Cold war went through fast development. One of its important characteristics is the increase of the interest for the place and role of smaller countries in the turbulences of the Cold War. However, the interest for the research of the position of smaller countries in the Cold War was very often conditioned by the subjective assessment of their importance for the analysis of global process and their relations with great forces. The position of Yugoslavia during the Cold War was observed in this way. Therefore, we should not be amazed by the fact that most of the space was dedicated to the relations of Yugoslavia with two super forces. Other aspects of Yugoslav foreign policy were most of the time observed in the process of the analysis of global processes.

Western historians clearly emphasize the importance of the research of the position of Yugoslavia in the Cold war. However, they did not have access to the resources of Yugoslav origin and modest achievements of national historiography were not accessible for them because of the series of limitations and language barrier which could not be surmounted. In the thematic sense western historiography shows increased tendency of the observation of certain aspects of Yugoslav foreign policy, before all the aspect of the relations with two super forces and non-aligned countries where national historiography can give only small contribution.

УДК 930(497.11)(049.3)
930.2(497.11)(049.3)
93/94(497.11)„18/19“:929(049.3)

ПОГЛЕДИ
Views

СИМА ЋИРКОВИЋ
О ИСТОРИОГРАФИЈИ И МЕТОДОЛОГИЈИ,
Историјски институт, Studia Historica Collecta, књига 3,
Београд, 2007, 373 стр.

Др Латинка ПЕРОВИЋ

Наслов најновије књиге Симе Ћирковића – *О историографији и методологији* – може, на први поглед, да завара читаоца. Иза овог помало уџбеничког наслова стоји, међутим, врхунско дело савремене српске историографије. Таквим га чине: композиција, ширина захвата, изграђен поглед на предмет и смисао историјске науке. Својом целином дело је, у средини и времену којима аутор припада, и једна ретка интелектуална аутобиографија.

Књига потиче из пера медиевисте, дакле, историчара-специјалисте. Али, она се само једним делом односи на средњи век. Њен и просторно и временски разрађен садржај заправо потврђује речи Јакоба Буркхарта, критичког историчара културе, о коме Ћирковић у својој књизи такође пише. „У наукама, међутим“, каже Буркхарт „човек може још на неком ограниченом подручју да буде мајстор, наине као специјалиста, и негде *треба* да то буде. Али, ако нећемо да изгубимо способност за општи преглед, па чак и за његово оцењивање, будимо на што већем броју других места дилетанти, бар на сопствен рачун, ради увећања сопственог сазнања и обогаћивања тачкама гледишта, иначе ћемо у свему што се налази изван специјалности остати незналице и евентуално, сирови људи. Дилетанту ће међутим, пошто он воли ствари, можда током живота постати могуће да се још на различитим местима истински удуби“.

Буркхартово разумевање односа *специјалисте, мајстора* према *општем погледу* није било од значаја само у XIX веку. Оно је блиско и Сими Ћирковићу: „Наличје специјализације било је губљење критерија за оно што је релевантно, обимна продукција о стварима без значаја, све већа знања

о све мањим предметима“. На том разумевању саздана је, на ретко отмен начин, књига *О историографији и методологији*.

Књигу Симе Ћирковића *О историографији и методологији* и „Сведочења попа Ђурђа Сремца“ – оглед којим ова књига започиње – дели пет векова. „Садржајем је био закупљен на веома особен начин“, каже Ћирковић о далеком Сремцу, „а на форму, елеганцију, отменост није нимало полагао. О томе је изриком говорио: ’ко хоће да има елегантније, имаће добрано да поправља’, а још више је то делом доказивао“. Ћирковић полаже на садржај, али и на форму, елеганцију, отменост. У питању је, дакако, развој, „промена у историјском интересовању“. Јер, како Ћирковић каже: „Шире и потпуније доживљавање стварности нашег времена утицало је и на ширење и хуманизовање нашег интересовања за прошлост. Удаљивши се од традиционалног и класичног обрасца историје, ми смо пошли корак у сусрет Сремцу, који се у своје време није довољно приближио идеалу хуманистичког писања историје“.

Од политичке историје – некад по превасходству историје, интересовање се ширило према економском, социјалном, цивилизацијском феномену, да би се: „У новије време (...) историјски интерес експлозивно проширио у свим правцима тако да се данас може рећи да ништа људско историчарима није страно“. Све ове етапе кроз које је пролазио процес откривања прошлости и самоспознаје и у општој и у националној историји добиле су кондензован израз у делу Симе Ћирковића *О историографији и методологији*. Мудрост се такође не може планирати: ради се о аутору чији је дуг и постепен рад, уз интелектуалне и професионалне способности, морао резултирати делом широког захвата добродошлим увек и свуда, али неопходним данас и овде.

Композиција књиге и њен карактер. Шест поглавља књиге садржи 32 студије и огледа: I Претходници („Српски летописи и византијске кратке хронике“; „Сведочење попа Ђурђа Сремца“; „Мавро Орбин – живот и дело“), II Рајић и следбеници („Рајићева историја и почеци модерне српске историографије“; „Рад Јована Рајића на историји Босне“; „Јован Рајић и српска историјска терминологија“ „Вук као историчар српских градова“), III Критички историчари („Преломно раздобље српске историографије“; „Дилетанти у развоју српске историографије“; „Стојан Новаковић у развоју српске критичке историографије“; „Историографија као огледало времена“; „Традиције и историја традиција у делу Стојана Новаковића“; „Значај Константина Јиречека у историји Срба и Хрвата“; „Јављање критичке историографије на Великој школи и Универзитету“; „Михаило Динић као историчар“; „Једно столеће историјско-географских истраживања средњовековне Србије“; „Иван Божић (23. април 1915 – 20. август 1977). Поводом двадесетогодишњице смрти“, IV Методологија у примени („Проблеми мо-

дерне историјске синтезе“; „Методолошки проблеми проучавања средњовековне српске историје“; „Проблеми биографије светога Саве“; „Косовска битка као историјски проблем“; „Урбанизација као тема српске историје“; „Особености историографије о средњовековном периоду Црне Горе“; „Сведочење карте“), V Историографија у културном окружењу („Историја и друштвене науке“; „Социјална историја: Сусрет социологије и историје“; „Историографија у изолацији“; „Методологија историјске науке и методика историјске наставе“; „Настава историје пред изазовима плурализма“), VI Методолошке расправе („Јакоб Буркхарт – критички историчар културе“; „Убеђења и колебања у савременој историографији (Маргиналије уз једну подстицајну књигу“); „Трагање за предметом“; „Прилог критичком испитивању темеља историјске науке“).

По форми, дакле, књига *О историографији и методологији* представља зборник радова. По садржају, то су „студије и огледи из области које у нашој средини нису посебно неговане“: историја историографије и методологија. Писани су у периоду дужем од тридесет година и различитим поводима: прилози за научне скупове, предговори и поговори књигама, обележавање годишњица значајних историчара (Јован Рајић, Стојан Новаковић, Михаило Динић, Иван Божић) или значајних догађаја („Косовска битка као историјски проблем“). Односно, као шира размишљања о предмету и смислу историјске науке, у каква, на пример, спада сјајна студија „Јакоб Буркхарт – критички историчар културе“. Или као настојање да се поједини проблеми поставе и према њима успостави однос: историјска наука и друге науке; историографија у културном окружењу и као огледало времена (доба монизма и доба плурализма; методологија и методика наставе историје).

Дуг временски распон у коме су настајали Ћирковићеви огледи и студије, као и разноликост њиховог садржаја важно је нагласити због уједначености нивоа и стабилности критерија. Иако дуг временски распон омогућава и праћење развоја једног историчара, код Ћирковића је тешко уочити разлику у нивоу радова насталих на почетку и на крају поменутог распона. Стабилност критерија није „привилегија“ Ћирковића као медијисте. Доказ за то није само његов рад на историји Југославије или на историји Срба све до почетка XXI века, већ и огледи у књизи о којој је реч попут оних као што су „Историографија у изолацији“ и „Настава историје пред изазовима плурализма“.

Када је у питању однос историчара према разним епохама историје, Сима Ћирковић има у виду оно што о томе односу говори Јакоб Буркхарт: „ми се никад не можемо ослободити намера *нашег сопственог* доба и *наше сопствене личности*, и ово је можда највећи непријатељ сазнања (...) чим се историја приближи, нашем веку и нашој драгоцености личности, ми налазимо

да је све много ,интересантније‘, док смо у ствари ми ,заинтересованији““. Али, тумачи Ћирковић Буркхарта – „Оно што проучавамо јесте континуитет који обезбеђује дух који ,има променљивост, али нема пролазност““. Другим речима, универзалне вредности.

Ћирковић је критериј изграђивао примењујући врло широк истраживачки инструментариј, и он се своди на следеће: „Није наше да избегавамо вредновање, да се о вредностима не изјашњавамо, јер највеће вредновање налази се већ у прећутном избору ствари којима се бавимо, већ да свесно и методично употребљавамо мерила. Наша критика мора долазити у ту раније непознату димензију да разликује егзистенцијалне и вредносне судове, да се њима прилагоди. Не би се смело опису неке слике у историјском извору или доживљају уметничког дела постављати питање о тачности или веродостојности. Препознат, такав вредносни суд треба да буде полазна тачка за реконструисање мерила и скале вредности коју је примењивала проучавана епоха, који се вероватно разликују од наших мерила. Морали бисмо се клонити и тога да западнемо у морални ниҳилизам релативизујући све вредности и стављајући их на исту раван, јер је свака епоха имала своје схватање о томе шта је добро и зло. Постоје неке опште и темељне вредности, као што су поштовање живота и личности, тежња слободи и истини и сл., које заслужују да буду стављене изнад парцијалних вредности појединих друштава или епоха“.

Свом, у поменутом смислу изграђеном критерију Сима Ћирковић није више ништа додавао, да би то исто с још већом лакоћом одбацивао. Његова становишта о Марксовој теорији, на пример, чврсто су везана за њен историјски контраст. Ћирковић није имао ниједан разлог да та становишта ревидира и фалсификује. Са становишта провере његове доследности у интерпретацији – не само овог питања – велики временски распон у коме је настајала књига представља изузетну предност: нема много аутора који би своју научну доследност сами изложили провери. На поменутом месту и на њему сличним местима у књизи – читалац осећа супериорност научног мишљења и личног интегритета. Велика унутрашња равнотежа аутора, његова истрајност и неусиљена интелектуална одговорност дају књизи *О историографији и методологији* чврстину и поузданост. Зато она јесте и уџбеник у најбољем смислу речи.

Иако нису писани по плану, текстови у књизи, ипак, представљају заокружену целину. Овакав ефекат књиге објашњава чињеница да она има средишњу тему око које се групишу поглавља, студије и огледи. Та је тема, очигледно, заокупљала аутора више од три деценије: писци и дела „која су унапредила српску историографију“ и с тим тесно повезани „методолошки проблеми актуелни у нашој средини“. Укратко, та тема гласи: *историја српске историографије*. Јер, посматрани као целина, Ћирковићеви огледи

и студије „рефлектују епохе развоја српске историографије“ и степен њене обавештености о историографији у свету.

Најзад, књигу одликује разликовање историје историографије од историје модерних наука. Док се ове друге ограничавају „на формирану и диференцирану дисциплину“, историја историографије „већ мора залазити у дубљу прошлост и испитивати све видове суочавања с прошлошћу, условљене културом сваке поједине епохе“.

Ширина захвата. Заједно са *Енциклопедијом српске историографије* (са Радетом Михаљчићем, 1997), Сима Ћирковић је својом књигом *О историографији и методологији* поставио основе историје српске историографије. Повезујући епохе које у њеном развоју деле преломи, он је омогућио да се она посматра као процес, коме је могуће установити почетак, али који нема краја. Пошао је од претходника научне историографије (српски летописи и византијске кратке хронике, сведочења попа Ђурђа Сремца и биографије Мавра Орбина, Буркхартови *Дилетанти*, о чијем је месту у српској историографији без професионалних историчара Ћирковић писао у посебној студији). Наставио је исцрпним описом карике која „повезује критичку историографију са претходницима“ (Јован Рајић, 1726–1801). Први је детаљно анализирао полемику између критичких историчара и романтичара (Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић – Панта Срећковић) 1879. године. Установио је карактеристике српске историографије у последњој четвртини XIX века. Посматрао положај српске историографије у раздобљу после Другог светског рата, које је обележавао политички монопол Комунистичке партије. Наставио је да посматра историографију у време изолације Србије на прелазу XX у XXI век, да би назначио њене проблеме пред изазовима плурализма.

Прве епохе у развоју српске историографије Ћирковић је посматрао кроз дело великих појединаца. То је време без професионалних историчара. Међу 17 првих академика Српске краљевске академије, нико од оних који су се бавили историјом није био образован као историчар. Стојан Новаковић је био филолог. Чедомиљ Мијатовић – економист, Милан Милићевић – богослов, Панта Срећковић – богослов, Љубомир Ковачевић је студирао биологију, а Михаило Валтровић је почео као природњак, да би завршио архитектуру. „Било је, дакле, услова да се у другој половини XIX века у историјској дисциплини разликују сручњаци и нестручњаци, али није било центара или високошколске институције у којој би се образовали стручњаци за српску историју. Стручњаке је требало формирати на страни, као и у многим другим областима млади људи су слани на студије историје“. Међу првима су били Јован Ристић и Иван Павловић.

Што се тиче каснијих раздобља развоја српске историографије, тежиште је на феноменима, на тенденцијама, мада ни личност историчара није

сасвим у другом плану. Кроз научне биографије Михаила Динића и Ивана Божића прелама се једно врло важно раздобље српске историографије – оно у првој половини XX века. На Великој школи и на Универзитету већ су се образовали професионални историчари, створене су нове „парадигме“. Све се то огледа у Ћирковићевом редоследу епоха историје српске историографије.

Дело Јована Рајића *Историја разних словенских народа, посебице Бугара, Хрвата и Срба* – писано 1760–1768, објављено 1794–1975. године – означава „тренутак рађања модерне историографије“. Зато му Ћирковић посвећује велику пажњу. Он га види као израз потребе за делом о српској прошлости, у коме су се подударила настојања карловачких митрополита да нађу писца српске историје и инстинктивног одређења Јована Рајића, тога „пустињака из Ковиља“ за мисију историчара, потом „више хваљена него читана“ (Никола Радојчић) Рајићева *Историја* у историји српске историографије има темељан значај. Зато јој се Ћирковић и враћао често, да би њену улогу сажето видео у следећем: прво бављење српском историјом на модеран начин, то јест – увиђање да без извора нема традиције; установљење појма „средњи век“, чиме је превазиђено ограничење на период после Немање и српска историја уведена „у визију европске историје“; одлучно одбацивање народне епске традиције: „он (се) у својој рационалистичкој и просветитељској настројености супротстављао ономе што су ширили народни певачи“. У овом последњем садржана је клица раздора до кога је дошло у српској историографији 1879. године, који је означио почетак српске критичке историографије.

Говорећи о овом прелому, Сима Ћирковић каже: „Критичка оријентација историографије представља општу појаву, у многим земљама у модерно доба, тако да се може схватити као ступањ у развоју свести о историји. Али, поред тога општег смисла ‘критичка историографија’ у нашем конкретном контексту означава и једну сасвим индивидуалну појаву, догађај специфично везан за српску културну ситуацију у последњој четвртини XIX века“.

Историја полемике до које је у српској историографији дошло 1879. године, после стицања државне независности, није никад написана што, са жаљењем, констатује и Сима Ћирковић. Али су њен повод, ток и непосредан исход познати.

Поменуте године, независно један од другог, Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић, установили су на основу историјских извора да краљ Вукашин није убио и није могао убити цара Уроша. То је било супротно становишту Панте Срећковића, професора националне и опште историје на Великој школи. И како Срећковић у свом схватању „да историја треба да буде средство патриотског рада, оруђе националног васпитања“ није

био усамљен, полемика је брзо прерасла оквире историографије. Она се, заправо, само ње није ни тицала.

Полемика рефлектује културну сложеност у Србији друге половине XIX века, али и политичке специфичности младе независне државе везане за њену оријентацију. „Заступници критичности“, каже Сима Ћирковић, „били су изазовни већ тиме што су оспоравали стара и устаљена схватања, а Руварчева заједљивост и духовитост привлачили су пажњу и старинским темама давали необичан сјај. А на страни традиционалиста било је уверење да је у игри веома велики улог, да се рушењем народног предања из еписке традиције доводе у питање народне светиње, и да се тиме могу угрозити национални интереси“. Ови интереси били су поистовећени са довршењем ослобођења и уједињења српског народа и сматрани су *заветним циљевима*. *Романтичари* и *критичари* у српској историографији рефлектују и поделу на *традиционалисте* и *модернисте* у Србији, нарочито после стицања државне независности. Полемику и дугорочан утицај њеног исхода треба посматрати и у овом контексту.

Панта Срећковић је пензионисан 1894. године, а за професора Велике школе изабран је Љубомир Ковачевић. Тиме је симболично означена победа критичких историчара. Стојан Новаковић, који није учествовао у полемици, али је несумњиво био на страни критичких историчара, уочио је на самом почетку полемике разлику између посебног и општег у њој: „Нема сумње да је за историјску науку од велике знатности и да је увек права заслуга исправити и најмању хронологијску, генеалогичку, географску и какву му драгу ситницу. Али исправка *године* и *начина смрти цара Уроша* у српској историји има знаменитост далеко већу од обичне; заслуга се такве мора мерити особитом мером“.

Ту особитост мере захтевао је значај успостављања односа између народне историјске традиције и научне историографије. Исправљајући Рајића, Новаковић је писао да традиција није *објективна слика* заснована на изворима. Она је нестабилна и променљива. Историчар не сме са њом да се идентификује, али ни да је одбацује. Народна историјска традиција је специфично сведочанство о прошлости. У њој се налази „најдрагоценија грађа, грађа на упознавање *духовне физиономије народнога јавнога мишљења*, грађа потом за изучавање психолошких особина, и интелектуалне висине јавног мишљења, којом се дубина или плиткоћа народнога суда објашњава“.

Критичка историографија заснована на изворима није, дакле, замена за историјску народну традицију: она се само од ње разликује. Њихов међусобни однос је мера до које је стигло сазревање потребе једног народа да своју реалну прошлост сазнаје, и да за то развија посебне способности и проналази адекватна средства.

Исто као Јовану Рајићу, тако се Сима Ћирковић често враћао и Стојану Новаковићу. Разлог је налазио у томе што Новаковић „у освртима на пређени пут српске историографије није довољно запажен и наглашен“ – већ је остао у видокругу својих савременика и у сенци свог „политичког деловања“ и „политичког назора“. Ћирковић је у Рајићу налазио зачетника српске модерне историографије, а у Руварцу великог покретача интересовања за историјска питања. О величини Стојана Новаковића говорио је имајући у виду његову улогу у развоју српске историографије, и то „ако се у средиште видног поља стави напредовање саме историјске науке, ако се прати померање граница познатог, тематско богаћење, увођење нових димензија анализе...“

На поменутиим учинцима Стојана Новаковића темељила се српска историографија у наредним епохама свога развоја. Али, она Новаковићу дугује и упозорење на *особеност мерила* које је учинио на почетку полемике у српској историографији 1879. године. То упозорење се понекад губило из вида, а можда се није довољно ни разумело, и утолико је важније што је Сима Ћирковић на његовом трагу: „Критичка историографија не може се закључити, бар док постоји интерес за историју; свака генерација налази критичке задатке ослањајући се на оно постигнуто“. То је важило за генерацију после Другог светског рата која је у условима политичког монопола успевала да сачува *особеност мерила*, то јест аутономију. Ништа мање то важи и за генерацију политичког плурализма: „Монопол је данас несумњиво уздрман, оспорено је његово идеолошко оправдање, али се услед континуитета у методама и у персоналу, новине у пракси слабо осећају... множина партија сама по себи, без програмских и практичних усмерења, не јемчи аутономност историчара у њиховом практичном делању, не обећава нове просторе слободе за остварење њихове просветитељске мисије“.

Симу Ћирковића заокупљају крупни проблеми као што су предмет и смисао историјске науке, однос теорије и историје, али и такве „појединости“ као што су прекид комуникације за светом и празнине настале у изолацији, настава историје, професионално организовање историчара кроз које би се култивисали односи и изграђивали критерији. Све су то елементи једне филозофије историје. Лишена мистификације и историје и историчара, без поистовећивања *проучаваоца са проучаванима*, она је: рационална, просветитељска и хумана.

**ПРОФ. ДР МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ – АМБАСАДОР
У КАИРУ**

Др Момчило ИСИЋ
Институт за новију историју Србије

Исказујући опозициони став, било то у Влади, у Уставотворном одбору, у Президијуму Савезне или Републичке скупштине, било у председништву Народног фронта за Југославију или Народног фронта за Србију, проф. др Милош Московљевић је љутио „нове господаре земље“. Да би га уклонили што даље од народа, који је почео да исказује незадовољство према мерама револуционарне власти, нови „властодршци“ нису га узели у Владу, иако је на изборима 1946. године изабран за народног посланика, већ су га, указом од 28. децембра 1946, послали за опуномоћеног министра у Норвешку, у Осло.¹ И поред тога што је свој посао радио савесно и предано, Московљевићу, као предатном грађанском политичару, није било „дозвољено“ да критикује нову власт. Због исказивања незадовољства радом Министарства иностраних послова и својих нешколованих и неспособних чиновника, „заслужних кадрова“, после три године рада премештен је за посланика у Каиро, о чему он сам каже: „Таман сам у Осло био уредио Посланство и почео лепо радити, шаљу ме у Каиро, и ја усред највеће врућине долазим у Каиро, где налазим неспособно особље и хаос.“²

У Каиру се Московљевић, од самог доласка, сусрео са отвореном саботажом дела особља, првенствено Станка Карадеглије и, посебно, Јована Вукмановића. Није могао чак ни да се усели у стан намењен опуномоћеном министру. „Посланство има велику троспратну зграду с лепом баштом. Министров стан је био на другом спрату, али сад други спрат држе Вукмановић и три чиновника, на првом спрату су канцеларије, кухиња и менажа, а за

¹ Милош Московљевић, *У великој руској револуцији*, приредио др Момчило Исић, Београд, 2007, стр. 19.

² Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 31. децембар 1949.

мене су скрпили без реда намештај у приземљу, где су одељења за репрезентацију и мој кабинет.³

Због отвореног супротстављања и бојкотавања дела службеника, Московљевић је тешко успостављао рад и ред у Посланству. Стога 12. јула 1949, дакле петанест дана по пријему дужности, он бележи: „Још никако не могу да преконтролишем рад у Посланству и узмем руковођење у своје руке. Вукмановић се држи по страни и има неки непријатерљски став. (...) Уопште, овде ради ко шта хоће, не види се да сам ја шеф.“⁴

Шифрант Станко Карадеглија је чак мењао и текст Московљевићевих телеграма Министарству иностраних послова, вероватно у дослуху са Вукмановићем, пошто се у њима Московљевић управо жалио на Вукмановића.

Московљевићеви покушаји да уразуми Јована Вукмановића нису давали резултате. Није то успео ни телеграмима-жалбама Министарству иностраних послова, било што им је Карадеглија мењао садржину било што Министарство на њих није ни обрађало пажњу, имајући неограничено поверење једино у Вукмановића, као „њиховог човека“. Међутим, када се Московљевић одлучио да „лењог, неспособног и саботерског саветника“ суспендује, сам је себи „пресудио“, заправо запечатио је своју дипломатску каријеру, пошто је иза младог Вукмановића стајао блиски рођак Светозар Вукмановић Темпо, једна од најистакнутијих личности у новој власти. То је било јасно и самом Московљевићу, па је он 24. августа 1949. године у свом дневнику записао: „Јутрос је Вукмановић отпутовао авионом за Рим, одакле ће возом за Београд. Министарство га је позвало „на реферат“, не чекајући да прво инспектор испита стање у Посланству. То није добар знак. Значи да министарство не сматра њега за кривца, већ мене, јер кад се врши истрага, окривљени треба да присуствује на месту кривице. После свега што сам доживео, не би ме то зачуло. Кад га осам месеци нису узнемиравали у његовом нераду, лако могу мене позвати на одговорност, што сам га узнемиравао.“⁵

Све је Московљевић тачно предвидео. Као грађански политичар, кога се иначе требало „отарасити“, а кога је Вукмановић представио „као реакционара који ради против државе“, он није имао никакве шансе за „опстанак“. Комунистичка власт је решила да се одрекне његових услуга. Долазак „на реферат“ значио је, у ствари, његово повлачење из дипломатије. О томе је сам Московљевић 19. октобра 1949. године записао: „Чини ми се да од данас престаје моја дипломатска каријера. Био сам код Владимира Поповића и питао га на чему сам. Одговорио ми је отворено да се више

³ Исто, недеља, 26. јун 1949.

⁴ Исто, уторак, 12. јул 1949.

⁵ Исто, среда, 24. август 1949.

⁶ Исто, четвртак, 6. октобар 1949.

нећу вратити у Каиро, али да још не могу добити нов положај, мора се кри-ти, те ћу се и даље водити као министар у Каиру. На то сам ја рекао да сам после досадашњег рђавог искуства сит дипломатске службе и замолио да будем стављен на расположење влади Србије.“⁷

Повређен оваквим односом, поготово именованем управо Вукма-новића за отправника послова, Московљевић је, сумирајући постигнуто у 1949. години, записао: „Сав мој тромесечни неуморни рад и моја ревност завршила се тиме да сам повучен отуда, а остављен као отправник исти онај човек који осам месеци није ништа урадио, него нас само срамотио. То ми је награда за рад. Тако се државни интереси подређују, тобож повређеном самољубљу једног ништавног човека.“⁸

Као човек који је предано, у интересу државе и народа, радио свој посао и за то кажњен опозивом, Московљевић је захтевао да се испита његова одговорност: „Пошто Министарство није усвојило моје разлоге за уклањање саветника Јована Вукмановића из Каира, и поред свих чињеница које сам изнео у својим извештајима, него га је, напротив, вратило за шефа Посланства, а мене повукло, то значи да оно не одобрава мој рад, који је, према томе, штетан не само за углед и самољубље Вукмановића, већ и за државне интересе, – то ја тражим да будем изведен пред Дисциплински суд и искусим заслужену казну“ (подвучено у оригиналу – прим. М. И.).

Овај захтев Московљевић је изнео у свом опширном извештају о раду и стању у Каирском посланству, који објављујемо у целини сматрају-ћи га веома значајним извором за истраживаче историје социјализма у Југославији, поготово за оне који се баве обрачуном нове власти са грађан-ским политичарима након што су их искористили ради стварања широког Народног фронта.

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ И СТАЊУ У КАИРСКОМ ПОСЛАНСТВУ⁹ Aide-memoire

І Политичка (и економска) ситуација Египта

За време тромесечног бављења у Египту ја сам слао редовне исцрп-не извештаје, на основу својих самоличних обавештења и посматрања, јер сам у томе имао врло малу помоћ подручног особља. У тим извештајима

⁷ Исто, среда 19. октобар 1949.

⁸ Исто, субота 31. децембар 1949.

⁹ Љубазношћу гђе Олге Московљевић, кћерке проф. др Милоша Московљевића, дошли смо до рукописа овог извештаја. Скоро идентичан извештај Московљевић је упутио Едварду Кардељу 1. децембра 1949. године (Архив Министарства спољних послова, ПА – стр. пов., 1949, ф-IV).

сам се трудио да дам што вернију слику египатских политичких прилика. Овде дајем само општу карактеристику.

У Египту постоје политичке странке и формалан парламентаризам, а у ствари само странка Вафда има дубок корен у народу, која је после рата бојкотовала изборе и била у оштрој опозицији. Земљом стварно управља аутократски краљ Фарук, интелегентан, образован и врло амбициозан млад човек. Пошто радници и сељаци живе у врло примитивним и бедним условима, а краљ је највећи земљопоседник и индустријалац, он се страшно плаши комунизма и социјалног преврата, па се хтео - не хтео мора опирати на Енглеze, који војнички привредно и финансијски држе Египат у својим рукама, и дају правац његовој унутрашњој и спољњој политици. А краљ има реформаторске и великодржавничке амбиције окупљања арапског света под своју круну па би се радо опростио тога енглеског загрљаја, што би одговарало и расположењу не само египатског народа, него и свих Арапа, који сви мрзе Енглеze. Зато краљ поступно тражи наслон на Американце и помаже њихову политичку и економску пентрацију на Средњем Истоку, што се нарочито показало у његовој присној сарадњи с бившим сиријским диктатором Хусни Зајимом, који је био пион у рукама Американаца у њиховој антибиројатској политици на Средњем Истоку. Даље, помоћу америчког капитала и стручњака треба да се изврши индустријализација земље и створи нова, „национална“ индустрија, јер постојећом индустријом највећим делом диригују Енглези.

Али ово приближавање Американаца јесте само нужно зло, прелазна етапа и средство у борби за еманципацију од Енглеске, за оспособљавање Египта за преузимање водеће улоге међу Арапима. То је последица буђења арапског света, које је почело за време Првог светског рата, а разбуктало се после другог. И поред тога што су арапски владари експоненти било енглеског, било америчког империјализма, египатска и друга арапска штампа стално истиче потребу пуног ослобођења арапских земаља од свих империјализама. Тумач тих тежњи је био и сиријски делегат на Скупштини ОУН El Khongy, који је отприлике пре два месеца дао изјаву да арапске земље не желе да прилазе на Запад, ни Источном Блоку, већ да буду потпуно независне и неутралне, помажући се међусобно. Отуда је сасвим разумљиво што се с великим симпатијама прати борба Југославије против империјалистичког посезања СССР-а на њену економску и политичку независност. То ново расположење Египта према нама најбоље се огледа у томе што ме је краљ Фарук за време приватне аудијенције три пута у току разговора замолио да изразим маршалу Титу његов поздрав и поштовање.

II Ми и Египат

При просуђивању садашњих наших односа с Египтом није без интереса поменути да је мала Србија за време Царинског рата с Аустро-Угарском 1906. нашла прођу својим пољопривредним производима (стоци) у Египту. Иако су се прилике од тада много измениле ипак има сличности између тадашње и садашње ситуације. У борби против притиска разних империјализама Египат и Југославија су, без обзира на своје режиме, доведени у ситуацију да се међусобно помажу и економски и политички. У замену за памук и пиринач, главне артикле које увозимо из Египта, ми ћемо ускоро моћи извозити у Египат не само дрво и кукуруз, већ и разне идустијске производе, за које би Египат морао давати доларе. Напоре до с тим, у Скупштини ОУН и другим међународним форумима потребно ће бити да се наши, египатски и други арапски представници међусобно помажу у одбрани малих народа.

Да би се ова економска и политичка сарадња што више развијала и продубљивала, потребно је радити на што бољем међусобном упознавању и приближавању. Треба, дакле, посветити велику пажњу развијању културних веза међу нашим двома земљама. Иако се наши народи налазе на два континента и припадају различитим расама и културама. Пошто су обе биле вековима под турском управом, створили су се и до данас сачували неки додирни елементи међу њима, као: муслиманска вера, начин живота, уметнички мотиви у музици и народној домаћој радиности и др. Они треба да буду полазна тачка за јачање наших културних веза.

Зато је била врло добра идеја да се пошаље на хаџилук једна наша (муслиманска) делегација, као представник наших муслимана. Пошто су верска осећања и утицај цркве врло јака код муслиманског света, тако да су лажи о прогањању муслимана код нас много допринеле дифамацији наше земље у Египту, то су долазак југословенских верских првака, њихова појава и њихове изјаве врло повољно одјекнуле, те ће уз мушку борбу нашег државног руководства у одбрани независности, много допринети учвршћивању доброг гласа Југославије у Египту и на целом Средњем Истоку. У том циљу треба даље радити на културним везама: уметничким, научним, спортским, туристичким, приређивањем изложби и др.

Осим тога, Југославија има још један нарочит интерес у Египту, а то је прилично велика југословенска колонија, која броји 2.000–3.000 душа. Иако су већином југословенски држављани, они су скоро однорођени, не говоре нашим језиком и пасоши су им једина веза с отаџбином. Стога наша акција међу њима не треба да се ограничи само на издавање и продужавање пасоша и на друге конзуларне радње, већ треба развити јак пропагандистички и културни рад. Треба их што чвршће везати за земљу и национално, културно и политички изграђивати, прво зато да би се придобили за повратак у ота-

цбину, а друго зато да би они били наша веза с Египћанима и помагачи у извођењу нашег економског и политичког програма у Египту.

Као највећа и најбогатија арапска земља, налазаћи се на тремеђи три континента, на једном од најважнијих светских путева, Египат има велики значај не само по томе што се у њему укршатју и боре три империјализма, већ и као земља великих економских и политичких могућности. Кад се томе дода наша велика колонија, онда је очигледно да наше дипломатско представништво (политичко, привредно, културно и евентуално војно) мора бити врло добро организовано, да би могло успешно извршавати важне задатке које му ситуација Египта и наши интереси у њему намећу. Међутим, као што ћу показати у даљем излагању, посланство у Каиру у своме данашњем саставу те крупне задатке не може извршавати.

III Стање Посланства

Дошавши у Посланство (27-VI-49), ја сам затекао два службеника мање него што их је било пре тога, јер су две службенице непосредно пред мој долазак биле повучене у Београд. Тако сам почео рад са 4 службеника и два хонорарана, али, пошто су они ишли на отсуство, а саветник у Београд, то сам уствари имао још по једног или два мање.

Није ми познато какве све школске и службене квалификације има саветник Посланства Јован Вукмановић,¹⁰ једино знам да је пре мога доласка био отправник послова, а пре тога помоћник начелника министарства. Не зна ни енглески, ни француски, који сад учи. Квалификације осталих службеника изгледају овако:

Станко Карадеглија, шифрант, вршилац дужности секретара, шеф конзуларног одељења, благајник и економ, има 5 разреда гимназије, био годину и по дана у Берну, зна доста добро говорити француски.

Војислав Давидовић, задужен штампом и пропагандом, има нижу железничку школу, пре 4 године послала га Омладина на лечење у Египат, па га Посланство упустило, да би се могао издржавати. Зна прилично француски.

Милош Ђурашковић, ради у Конзуларном одељењу, има 2 или 3 разреда гимназије, зна добро француски, арапски и грчки, а можда и енглески.

Сва тројица су младићи од својих 25 година, а њихово знање француског језика је толико да не могу сами преводити тај језик.

¹⁰ Крајем првог радног дана у Посланству, 27. јуна, Московљевић је, у своме дневнику, пак, записао: „Обишао сам сва одељења и упознао се с чиновницима. Вукмановић (који је свршио богословију, и у Атини теолошки факултет, па је, кажу, требало да буде доцент за грчки и латински)...“

И пре него што сам био предао краљу акредитивна писма, скоро три недеље раније, по највећој врућини, иако су се и влада и дипломатска представништва налазила у Александрији, ја сам примио дужност и прилегао на посао, да се упознам с ранијим радом, стањем Посланства и даљим могућностима. Али сам у том наишао не само на објективне сметње, због малог броја службеника и њихове недовољне квалификованости и искуства, већ и на намерно, свесно ометање од стране Јована Вукмановића и Станка Карадеглије.

Почињем са **Станком Карадеглијом** зато што је он до мога долазка био (а и после покушао да буде) главна личност у Посланству, тако рећи, фактотум. То је долазило не само због разноврсности функција које је вршио, и због широких овлашћења која му је дао Вукмановић, већ и због његове тврдоглаве, грубе, осционе, необуздане природе (Од 3 службеника мин. неповољно мишљење). Он је по свом ћефу примао посетиоце и молиоце, водио телефонске разговоре, одређивао коме да се изда пасош, коме да се додели помоћ, ко да се ослободи пасошке таксе. Он је по своме нахођењу руковао кредитом репрезентације, животним намирницама, дуваном и пићем. Он се служио једним аутом и сам њиме управљао, иако нема шоферског испита ни одобрења, због чега су издаване велике суме на бензин и оправке.

Размажен оволиком влашћу Карадеглија се према послужу и нашим држављанима врло арогантно понашао, па је при првом пословном разговору заузео неуљудан став чак и према мени. Моји укори га ништа нису поправили, већ напротив, он је стално био тврд, непослушан, недисциплинован, не извршавајући на време или никако поверене послове и не покорављајући се мојим наредбама. Тако нпр:

1) према прописима требало је за 30. јун да спреми све што је потребно за преглед касе, али он није хтео ни да чује за то, па успркос мојој категоричној наредби ипак није био готов све до 2 или 3. јула.

2) Он ми том приликом није хтео рећи да рукује и великим вредностима у разним заоставштинама, него сам ја то дознао случајно из књига. Кад сам крајем јула по прегледу благајне хтео да прегледам и касу са заоставштинама, он је то одбио, изговарајући се да је доцкан. Ту касу сам успео да прегледам тек на крају августа.

3) Он је својевољно, без допуштења, одлазио чак у Александрију. Кад сам једном за то сазнао, укорио сам га и рекао да се ниједан службеник не сме удаљавати из места службе без одобрења старешине. Па ипак он је једне суботе отишао у Александрију и вратио се тек у понедељак у 11 сати, за које време су чекала 3 телеграма. О овоме сам известио Министарство под Пов. бр. 177, тражећи да га оно казни због дисциплинског преступа, али нисам добио никакав одговор.

4) Рукујући пићем за репрезентацију и обилно се њим служећи у мензи, Карадеглија воли да се напије, због чега му понашање постаје још грубље и нетактичније. То сам опазио приликом два пријема, нарочито приликом пријема у част муслиманских хаџија, када је увредио два египатска новинара (од којих је једна жена).

5) Иако сам му више пута забранио да тера ауто, он је то и даље чинио, наносећи нову штету колима.

6) Исто тако се он оглушио о јасне прописе расписа о плаћању станарине и моје виšekратне наредбе, па је избегао да плати станарину од 1. јануара, као што су учинили други службеници, већ тек од маја.

7) Али је најтежа његова кривица што је издавао тајну мојих строго поверљивих телеграма, јер је њихову садржину која се односи на Вукмановића рекао овоме. Најзад, он је мењао садржину телегама, што ми је и сам признао, тако да ја не знам шта је он управо јављао Министарству. Да бих то проверио, молио сам Министарство да ми пошље тачан текст тога спорног телеграма (стр. пов. бр. 1, у коме сам известио Министарство о немогућем понашању Викмановића према мени у Александрији, приликом одласка због предаје акредитива). Али га Министарство није хтело послати.

Ја не знам ко је дао Карадеглији право или повод да оваквим самовљним и дрским понашањем пркоси прописима службе и субординације и да убија ауторитет старешине, али знам и уверио сам се да је оно шкодило правилном вршењу службе и угледу државе.

Саветник **Јован Вукмановић** се исто тако понашао недопустиво и недолично, само на други начин, препредено, језуитски. Он се у личном опхођењу уљудно понашао, али је у пословању заузимао неки покровитељски став, а многим својим поступцима уствари је показивао омаловажавање, као према човеку стару и неспособном за рад, који ће се само формално водити као шеф и који ће мирно седети у свом куту и грицкати плату, не интересујући се за суштину пословања Посланства, као што се он није интересовао. А кад сам ја већ сутрадан по приспећу прилегао на посао и својски се трудио да се, ради континуитета, упознам с ранијим радом, он је систематски избегавао не само да ми усмено да потребна обавештења, него ни да ми да потребне акте. Прегледајући деловодне протоколе, ја сам с тешком муком добио потпуну слику ранијег рада и утврдио сам да многи послови нису на време или нису никако свршавани, због чега су стизале опомене из Министарства и протести заинтересованих лица, на штету угледа наше земље. Поред осталог:

1) Он за осам месеци није извршио инвентар ствари, па је и мене омео да га извршим;

2) Он по изјави благајника благајну није прегледао на крају сваког месеца, а благајничке извештаје је само потписивао;

3) Није радио ништа на пропаганди, иако стручњак, није правио никакав преглед штампе (ја га бар нисам добио), нити је допуштао да се билтен Танјуга на француском и енглеском и други пропагандни материјал шаље египатској штампи „зато што је буржоаска“.

4) Обустао је издавање „Билтена“. Није контролисао употребу два аута, због чега су на бензин и оправке издате грдне суме;

5) Није се постарао да се прикупљено одело, обућа и други материјал за Црвени крст пошље у земљу, већ пропада бачен у једну шупу.

О затеченом стању посланства ја сам Министарству послао извештај под Стр. пов. бр. 6.

У мојим напорима да организујем рад у Посланству, како би се нагнадило оно што није било урађено и на време, и ваљано извршавали постављени задаци, Вукмановић ми не само што није помагао, већ ме је својим нерадом у томе ометао, а понашањем ми убијао углед и ауторитет. Тако:

1) он је задржао послаников стан на целом спрату, а мени је одвојио један део приземља; задржао је најбољи намештај, а ја нисам имао ни најпотребнијих ствари, а што сам добио било је најгорег квалитета (нпр. посуђе, стоно рубље)

2) Није ми дао ни телефон, ни радио. Министрову канцеларију на I спрату задржао је за себе, а мени наместио један писаћи сто у салону за примање, тако да ме је било срамота посетилаца, који у претсобљу нису имали где шешире оставити.

3) Није ми предао пиће за репрезентацију и тек после скоро 2 месеца добио сам нешто од Карадеглије.

4) Задржавши за себе министров кабинет одвојио ме је од радних просторија и особља, па је задржао и поверљиву архиву и печате, па је и пошту примао и отварао дуго времена.

5) Задржао је за себе куvara, кухињу и кухињски прибор, тако да сам ја са својом породицом морао (без послуге) јести оно што нам се пошље.

6) С египатском владом и краљем, сва дипломатска претставништва преко лета прелазе у Александрију, па су све до ове године тако чинили и наши, а ове године, иако је био одобрен кредит, Вукмановић није хтео да најми вилу или стан, нити ми је хтео рећи да постоји кредит, тако да ја нисам могао прећи у Александрију, јер би становање у хотелу скупо стало државу.

7) Да би претставио како сам ја болестан и неспособан за рад, он је у извештају о одсуствовању и боловању у јулу нетачно унео да сам био

болестан неколико дана, и то баш онда кад сам ради посете министра иностраних послова и Краља био у Александрији. А ја нисам ниједног дана отсуствовао од рада због болести (в. пов. бр. 168).

8) Приликом одласка у Александрију ради предаје акредитива његово омаловавање и малтретирање превршило је сваку меру. Да би и његова жена ишла, био сам принуђен да се с њим гурам на истом седишту аута 5 ½ сати по највећој врућини, јер нисам примио његову љубазну понуду да седим са шофером. А кад смо дошли у Александрију, он ми је узео и ауто и повезао ме и оставио у хотелу, ван вароши, да сам чекам 4 сата њега и службенике трговинског посланства ради договора о сутрашњој свечаној аудијенцији, само да би се његова жена возала по граду и куповала. Овај поступак ме је побудио да пошљем шифрован телеграм Стр. пов. бр. 1, који не знам да ли је Министарство и примило. Није долазио на реферат.

Све ово понашање ми је загорчавало живот и шкодило моме ауторитету и угледу у очима службеника и околине, и тиме посредно шкодило и успеху рада Посланства. Али он је и непосредно ометао тај рад тиме што није свршавао послове које сам му давао и што је омео на једној радној конференцији организацију рада, јер није хтео да прими никакаву одређену дужност. Бојећи се да он тиме не врши намерну саботажу под утицајем Совјетске амбасаде – јер сам био обавештен да он одржава везе једино с представницима земаља народне демократије – сматрао сам за дужност да га привремено суспендујем, о чему сам телеграфски известио министарство, Стр. пов. 11, тражећи замену, инспектора или инструкције (В. пов. бр. 174, 185, 188). Пошто нисам убрзо добио никакав одговор, побојао сам се да Вукмановић и Карадеглија можда нису ни послали телеграм, па сам био принуђен послати и отворен телеграм. Министарство је прво било јавило да ће послати инспектора, а после је одустало и позвало прво Вукмановића на реферат, вратило га да „отправља дужност“, а после мене позвало, и друг В. П. (Владимир Поповић – прим. М. И.) одлучио да се ја не враћам.

Пошто Министарство није усвојило моје разлоге за уклањање саветника Јована Вукмановића из Каира, и поред свих чињеница које сам изнео у својим извештајима, него га је, напротив, вратило за шефа Посланства, а мене повукло, то значи да оно не одобрава мој рад, који је, према томе, штетан не само за углед и самољубље Вукмановића, већ и за државне интересе, – **то ја тражим да будем изведен пред Дисциплински суд и искусим заслужену казну** (подвучено у оригиналу – прим. М. И.).

IN MEMORIAM

Др Драгољуб ПЕТРОВИЋ (1932–2007)

Речи су преуске, немоћне да добро изразе оно што желим рећи. Један живот који је снажно пулсирао, зрачио радиношћу, еланом, поузданошћу, кохезијом, људскошћу се угасио. Царство вечности обогато је за једног правог човека, а ми остали осиромашени и ожалошћени.

Смрт која је наша једина извесност и судбина отргла је из живота предоброг супруга, оца, деду, свекра, таста, комшију, поузданог друга и пријатеља. Иако смо већ дуже време знали да Драгољуб бије тешку битку, бије узалуд, јер циљ сваке борбе је победа, а ње овде није могло бити, ипак смо затечени, збуњени, жалосни што му нисмо могли помоћи, што смо га, ипак, прерано изгубили.

Његови најдражи, супруга Александра, ћерка Перуника, син Светислав, унуци Михајло и Ивона, снаха Данијела, зет Ненад, рођаци, пријатељи остали су трајно сиромашнији за његову доброту, подршку, разумевање, нежност, љубав.

Др Драгољуба Петровића су изнедрили предобри родитељи мајка Јована и отац Светислав, без кога је прерано остао, и родни Књажевац. Он је поносити Србин, Тимочанин по рођењу, а Југословен, интернационалиста и хуманиста по животном опредељењу, правник и историчар по образовању, научник, научни саветник по научном звању, историчар по образовању, опсесији, аутор десетак вредних књига из савремене историје Југославије, Србије посебно, и стотину других научних прилога, расправа, врстан полемичар, учесник многих југословенских и међународних скупова, са запаженим саопштењима, добитник неколико награда за историографију, активан, жесток борац за одбрану истине о Народноослободилачкој борби и Југославији, чијег је истоименог друштва био потпредседник. Укратко, био је афирмисан, познат и поштован научник, друштвени посленик, који је увек све послове којих се прихватао успешно обављао, остављајући видан траг иза себе, како у историографији тако и у људима.

Драгољуб је био не само стамена личност, већ и поносит, шармантан човек, био је благ без млакости, а строг без грубости, био је увек спреман да се супротстави сваком историјском незнању, прекрајању историје, свакој неправди, злу, спреман да саслуша, да посаветује, да помогне, свестан ваљда

да само оно што дајемо другима може да нам се врати. Није на жалост стигао да се још дружимо, да још ствара, радује се. Такви људи остају, не само у трајном сећању, већ су и мера за достојно живљење, јер смрти ће увек бити, али нема умирања правих људи, пријатеља посебно.

Драгољуб је волео живот, рад, људе, ствари велике и мале, био је човек личност која је припадала свима, али и никоме, тј. само себи. Био је човек снажне индивидуалности, кога су красили вера у смисао живота, и рада, другарство, непрекидно стицање знања. Тек сада када се преселио у сећање где се дуже траје, схватићемо колико знања, поузданости, људскости одлази са њиме.

Драгољуб Петровић је одживео своју људску пролазност поносито, радно, стваралачки, чинећи овај свет бољим, вреднијим, људскијим. Човек је непролазан једино кроз своје дело и кроз оне којима је подарио живот, омогућио да живе после њега, он је то и кроз своје многобројне и вредне радове, и кроз своје добро потомство и пријатеље, чинио и учинио.

Ми његови стари другови, сарадници, пријатељи, пријатељи у оном правом значењу – да је пријатељ неко с ким можемо рачунати а он увек може рачунати на нас, његову смрт доживљавамо као лични губитак, он је оставио неизбрисив траг код свих са којима је сарађивао, дружио се, чији је живот обогатио а својим одласком истински ражалостио.

Изгубили смо човека изразите етичности, који никада није био на коленима духа, који је остао доследан, и борио се за њих, својим младалачким левичарским идеалима, изгубили смо друга, сарадника, пријатеља а ту праве утехе нема. Празнина која настаје и остаје са смрћу колеге Драгољуба је несумњиво велика али је и големо трајно сећање на човека који је свој живот и рад посветио људским циљевима и вредностима, који је предано био у служби свега што уздиже мисао и достојанство човека и унапређује људско знање и разумевање.

Изражавам у име његових генерацијских студентских другова, у име његове магичне куће Института за новију историју Србије, у коме је провео најбоље године свога стваралачког рада, али и у име Института за савремену историју, а пре свега у име његових ветерана са којима је годинама сарађивао и Друштва за истину о Народноослободилачкој борби и Југославији, чији је био потпредседник и један од најактивнијих актера, топло саучешће његовој породици, рођацима, пријатељима, иако знам да њихов губитак и бол ништа не може надокнадити и ублажити, уз подећање, за утјеху, да могу бити поности што су га имали и што је био такав, али и наш. Како давно рече Дидро: „Ваљани људи су ретки али их има“, Драгољуб је потврда за то.

Нека драги колега и сапатник Драгољуб почива у миру, а сви они који су га знали, са којима је сарађивао, стручно се спорио, дружио се, сећаће га се са пијететом, са захвалношћу, са поштовањем, са љубављу.

Др Драгољуб Петровић је део наше савремене историје, њеног стварања и њеног писања, тумачења, он ће недостајати српској историографији, у којој је оставио видан траг, он никада неће боравити у нашем забораву.

Хвала му на свему. Слава му!

Збогом стари, драги друже!

15. децембар 2007.

Др Мирољуб ВАСИЋ

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Željko Dugač,
Protiv bolesti i neznanja.
Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji,
Srednja Europa, Zagreb, 2005, 196 str.

Према ставу Светске здравствене организације из 1947. који је актуелан и данас, здравље је стање потпуног физичког, психичког и социјалног благостања, а не само одсуство болести и неспособности. Утицаји филозофије, идеја еволуционизма и крупних социјалних промена на размеђу 19. и 20. века водили су брисању граница између природних и друштвених наука, па је сасвим природно да се мењао и однос према медицини. Последице Првог светског рата биле су повод и нулта тачка са које је Рокфелерова фондација, основана 1913. године, усмеравала своје филантропске активности кроз промоцију здравства, организацију савремених здравствених система и корениту реформу медицинског образовања.

Аутор ове занимљиве и оригиналне књиге је лекар по образовању, а историчар медицине по вокацији, са докторатом одбрањеним на загребачком Медицинском факултегу. Основни предмет његовог интересовања је историја јавног здравства. Запослен је у Одсеку за повијест медицинских знаности Завода за повијест и филозофију знаности ХАЗУ, а такође је и руководио пројекта о хрватској медицинској баштини. У два наврата је био стипендиста Рокфелеровог центра у Њујорку, захваљујући чему је своја истраживања могао базирати на документима неколико вредних светских архива и библиотека, међу којима се издваја богата грађа Рокфелерове фондације.

Пишући о утицају Фондације на концепт јавног здравства после Првог светског рата, Дугац истиче како је она имала намеру да нагласи активно учење „друге стране“, тј. државе на чијем се подручју реализује програм, те је филантропија сматрана и нарочитим видом инвестирања. Уговори су склапани са државним структурама, а пројекти били ограниченог трајања чиме су стимулисани самосталност субјеката и њихово одвикавање од зависности о донацијама. Аутор је уочио форсирање америчког здравственог модела, насупрот ограничености француске и немачке бактериологије и микробиологије, што је подразумевало тешку сарадњу разних дисциплина. Свим активностима је руководило Међународно здравствено одељење Фондације које је у периоду 1925–1935. трошило око 25 милиона долара годишње.

Да је Жељко Дугац талентовани писац показује део у коме обрађује систем јавног здравства у југословенској краљевини и делатност др Андрије Штампара

у Министарству народног здравља од 1919. године. Штампарев покушај социјализације медицине и интернационализације јавног здравства био је изложен критици одређених кругова лекарског сталежа, но то му није сметало да и даље фанатично верује у напредак науке, учивши важност пропаганде. Читаво Хигијенско одељење било је задојено ентузијазмом Штампара, чији су приоритети били реорганизација Министарства народног здравља и реформа законодавства, уз неизбежно одвајање здравства од свих грана политичке управе. Многи потоњи закони били су базирани управо на његовом нацрту закона о чувању народног здравља који је предвиђао оснивање нових установа, прописао начин едукације медицинског особља, нове наставне програме, увео обавезне курсеве из јавног здравства, промовисао „сестре помоћнице“ у мисионаре здравља, укључио у здравствени систем санитарне техничаре, филмске раднике и др. У тако широкој друштвеној мобилизацији учитељи и свештеници су постали својеврсни „помоћници“ у откривању болести.

Делатност Фондације на подручју међуратне Југославије аутор прати од 1915, указујући на важност личних контаката који су остваривани на међународним симпозијумима (др Војислав Суботић, др Милан Јовановић-Батут), али и искустава америчких лекара стечених у оквиру Црвеног крста. Први кораци Фондације били су везани за помагање медицинских факултета, првенствено београдског, јер је загребачки сматран неподесним због снажног утицаја немачко-аустријских научних идеја. Упркос „недоречености Срба у администрацији“ почетком двадесетих година је забележена жива преписка Фондације са др Суботићем и др Батутом о слању југословенских стипендиста на америчке факултете. Контакт и сарадња др Андрије Штампара са Фондацијом почињу 1922. када је затражио помоћ на сузбијању маларије. Селскар Ган је, као изасланик Рокфелерове фондације за Европу, у неколико наврата током 1923/24. посетио Краљевину СХС, искрено заговарајући инвестирање у ову земљу и хвалећи рад Андрије Штампара.

Најобимније поглавље књиге посвећено је извештајима и дневницима службеника Фондације о приликама у међуратној Југославији, са нарочитим освртом на исцрпне белешке Селскара Гана који је до 1932. био задужен за контакте са Југославијом, те дневнике Лиланда Мичела, Џорџа Строуда и Ралфа Колинса, уз кратке биографије службеника Фондације који су били задужени за контакте са Југославијом. Аутор наводи десет закључних тачака у које је Селскар Ган сажео Штампарев програм (1924), а које су послужиле као окосница будућих здравствених програма у Југославији. Занимљиви су описи незавидне здравствене ситуације у Црној Гори и Македонији и импресије Американаца о антрополошким одликама ових крајева. Прегршт историографских детаља нуди део о Школи народног здравља у Загребу и скопском Институту за тропске болести за које је Фондација издвојила значајан новац. Дугац пише и о сусрету Гана и краља Александра, за кога каже да никада није лично срео Штампара, што му није сметало да о њему говори са одушевљењем. Аутор је приметио да су се од 1928. дневници делатника Рокфелерове фондације све више бавили политичком ситуацијом у Југославији, а све мање јавноздравственом проблематиком. Упркос политичкој нестабилности Штампар је и даље претенциозно планирао оснивање два главна едукативна центра у земљи (Загреб и Скопље) и тзв. санитарних општина, што је реализовано тек током

педесетих година 20. века. Почетком тридесетих, Ганова задужења у Југославији почео је да преузима Џорџ Строуд који је у периоду 1933–37. неколико пута посетио Југославију.

У посебном делу књиге обрађени су појединачни пројекти Рокфелерове фондације у Југославији. Темељни облик деловања биле су стипендије које су дељене на основу уговора са београдским Медицинским факултетом, а имајући у виду Штампареву јасну визију структуре и профила стипендиста који су му били потребни за реализацију програма, његово мишљење је такође узимано у обзир. Наспрам осталих земаља (Бразил, Италија, Мађарска, Пољска), Краљевини СХС је у првој половини двадесетих година одобрен највећи број стипендија за образовање унутар земље. Аутор даје преглед свих 56 југословенских стипендиста који су користили ову врсту помоћи, као и 34 лекара који су добили стипендије за обучавање у иностранству. Фондација је подржавала и тзв. маларија-стипендије за курсеве о тој заразној болести које је организовала Лига народа у Лондону и Хамбургу.

О загребачкој Школи народног здравља у чијој је лабораторији синтетисано неколико важних лекова и покренута њихова индустријска производња (нпр. лек против сифилиса) Дугац подробно пише. Ипак, Школа је у годинама шестојануарске диктатуре изгубила значајан део државне потпоре, а с обзиром на то да је нови министар здравља Иван Пуцел био један од главних противника јавно-здравственог концепта Андрије Штампара, државне субвенције су све озбиљније редуковане. Фондација је, осим помагања загребачке школе, велика средства улагала у Средишњи хигијенски завод у Београду и скопски Институт за тропске болести, истовремено подстичући рад школа за медицинске сестре, као и њихово усавршавање у иностранству. Дугац не губи из вида ни активности Фондације у проучавању болести и вођењу тзв. виталне статистике. Наиме, прикупљени подаци преводили су се у језик бројки, које су непогрешиво сликале трендове и служиле као вредна база података за боље разумевање, контролу и сузбијање заразних болести.

Аутор посебно објашњава контекст негативне реакције лекара-практичара на здравствену политику Штампара, који су чак и лобирали да се овај смени са министарског положаја. Штитећи своје сталешке интересе, кругови приватних лекара који су социјализацијом медицине остали без клијентеле и основног извора зараде, почели су правити вештачке паралеле између актуелне централизације здравства и политичког система. Могло се чути да је Штампар „лијечник-револуционар“ чији је здравствени концепт почивао на комунистичким принципима, те да је социјализација здравства била бесмислена без претходне социјализације читавог друштва! У одељку о односу између јавног здравства, политике и национализма, аутор означава Штампарев здравствени програм као веома битан за политичку консолидацију земље, те да је он дао резултате који нису забележени у другим државним акцијама. Међутим, мисија Андрије Штампара је непрекидно опструисана: с једне стране, његова политика је поистовећивана са „београдским централизмом и унитаризмом“, док му се, са друге стране, приговарало да претежира хрватске интересе, при чему је посебно јаку реакцију изазвала одлука да се Школа народног здравља подигне баш у Загребу.

Однос Рокфелерове фондације према политичкој ситуацији у Краљевини Југославији, који очито није био довољно објективан и рационалан, аутору је био веома интересантан и интригантан. „Јесу ли дјелатници Фондације доиста разумјели земљу у коју су инвестирали и јесу ли доиста добро процијенили могући развој политичких прилика у земљи која је била саздана на врло климавим темељима?“, пита се он на 137. страни ове изузетно квалитетне књиге. Једно од питања која су му се наметала било је и да ли су Американци наивно веровали да је на Балкану било могуће помирити различитости привредним напретком као кохерентном силом, или су се можда унапред опростили од уложеног новца? Дугац понавља да је била потребна зачуђујућа храброст започети такав пројекат у земљи која је била политички нестабилна, али и примећује да су идиличне слике из Југославије у Фондацију стизале управо од Штампара, чији је ентузијазам мутио праву слику политичког стања. Пошто је у раздобљу диктатуре одбачен нови здравствени концепт, Штампар је склоњен на маргинално место и 1931. пензионисан, да би потом заједно са Ганом завршио у Кини реализујући нове програме Фондације.

Дугац веома спретно упоређује ситуацију у појединим регионима на којима је деловало Рокфелерово Међународно здравствено одељење, анализирајући и упоређујући резултате. Премда је Фондација рано схватила да је улагање у науку целисходније од дуготрајног инвестирања у унапређење услова живота и од 1923. направила заокрет од улагања у јавноздравствене пројекте ка лабораторијско-истраживачком раду, то се није могло приметити на случају Југославије. Инсистирање на темељној замисли Рокфелерове филантропије – осамостаљивању локалних субјеката који ће се у будућности оспособити да самостално финансирају започете пројекте – допринело је развоју сензибилитета за иновације у здравству међуратне Југославије. Наравно, аутор је покушао да одговори и на питање колико је укупно новца Фондација инвестирала у Краљевину Југославију? На основу посредних извора је дошао до процене од око пола милиона долара уложених у Југославију до 1949. године, што у односу на друге земље и није било тако много, посебно ако се имају у виду ванредно добри резултати у развоју југословенског здравственог система. Штампар је био свестан тога, мислећи да су у Фондацији били незадовољни његовим „антиаристократским“ методама рада. Ипак, Дугац је помоћу неколико примера показао како му је Фондација путем значајних финансијских инвестиција пружала подршку кад год му је политички положај био пољуљан.

Упркос наведеним проблемима и отежавајућим околностима које су спутавале реализацију програма Андрије Штампара, Дугац закључује да је активност Рокфелерове фондације на подручју међуратне Југославије ипак била „подухват који је оставио трага“. Иако је деловање Рокфелерове фондације било условљено друштвено-политичким превирањима у земљи, тензијама унутар лекарског сталежа, као и унутар саме Фондације, она је утрла пут институционализовању јавноздравствене службе, професионализацији и специјализацији свих медицинских струка превентивног усмерења.

Ако занемаримо спорадичне излете у анахрону и идеологизовану терминологију, и обичај да приликом сликања политичке ситуације неопрезно користи превазиђене стереотипе, Жељко Дугац је овом изванредно написаном и опремљеном књигом показао историчарима да за врхунски историографски резултат није не-

опходно студирати друштвене науке. Чини се да је од историчара усвојио само врлине и методологију, а од своје матичне струке привилегију да егзактно и концизно објасни проблем, препозна битно и до краја искористи своје широко образовање и таленат за писање.

Mr Владан ЈОВАНОВИЋ

Lukáš Novotný, *Kdo, kdy, kde vládl?*,
Nakladatelství Aleš Skřivan ml., Praha, 2005, 319 str.

Ретке су књиге које на једном месту могу да пруже огроман број података и информација и да буду од велике користи за читаоце. Лукаш Новотни је књигом *Kdo, kdy, kde vládl?* (Ко, када, где је владао?) то покушао да оствари. Књига је написана на чешком језику и у оквиру каталога Народне библиотеке у Прагу сврстана је у ред енциклопедија. Аутор Лукаш Новотни је научни радник млађе генерације (рођен 1979), који је поставио себи за циљ да створи дело уз помоћ кога ће приближити читаоцима најважније податке о владарима и председницима земаља широм света.

Књига *Kdo, kdy, kde vládl?* пружа податке за чак 291 земљу које су постојале у старом, средњем и новом веку или и дан данас егзистирају. Одреднице у публикацији су сврстане по абecedном реду, без обзира на то о ком временском периоду је реч и на ком континенту је постојала одређена држава. Лукаш Новотни је у уводу истакао да је био свестан чињенице о немогућности представљања свих земаља света. Његово основно правило избора било је одређивање важности земље у међународним оквирима, уколико се радило о старовековним или средњовековним државама, док је највећи број нововековних земаља које су биле суверене државе нашао своје место у публикацији *Kdo, kdy, kde vládl?* Приказ владара или председника једне државе почињао је од тренутка када је држава настала, а једна од граничних година која се често јавља у тексту је 1918. Такође, аутор је истакао да су потешкоће на које је наилазио биле велике у погледу прикупљања информација за античко доба јер су ти подаци често били противречни и због тога их треба прихватати са резервом. Датуми за које аутор није био сигуран или их није могао у потпуности проверити, у оквиру текста означени су упитником. Уколико се помињало неколико имена и презимена за једну личност, Лукаш Новотни је у загради представљао најчешће употребљивану варијанту. Још један симбол је присутан у тексту, у питању је звездица и то уз оне владаре који су водили порекло из једне династије, а имали су запажену улогу у другој династији и историји. У тексту се помиње велики број имена и титула, тако да публикација *Kdo, kdy, kde vládl?* не представља само преглед владара и председника држава већ у зависности од земље, и преглед владавине краљева, царева, кнежева, диктатора, генералних гувернера, емира, султана, војвода, понтификате папа али и председника влада и генералних секретара комунистичких партија. Пре приказа имена и владара и године њихове владавине, аутор је у неколико реченица приказао и политичку историју државе.

Питање властитих имена за аутора је представљало одређени проблем јер се у једној области могло употребљавати више језика. Један број властитих имена која су постала уобичајена и често коришћена у Чешкој била су преведена на чешки језик. Тако су енглеска имена John, Henry, George, Elizabeth добили свој превод на чешки језик Jan, Jindřich, Jiří, Alžběta, француски владари Jean, Charles, Louis постала су Jan, Karel, Ludvík, руски цар Николај II је у чешком преводу био Mikuláš II, док су српски владари из династије Немањића са именом Стефан постали Štěpán. Српско име Ђорђе добило је свој одговарајући чешки облик Jiří (Jiří Petrovič-Karađorđe). Већина имена владара Средње и Јужне Америке, Африке и Азије (са изузетком Кине и Јапана) задржала је свој оригиналан облик у писању.

Нешто мање од 40% одредница у тексту односи се на европске земље и државе које су постојале у античком добу, средњовековном или нововековном периоду. Један део тих одредница приказује и балканске земље и њихове владаре и председнике. Под одредницом *Srbsko* (Србија) аутор је истакао да су крајем IX века постојали центри будуће српске државе – Зета ближе обали и Рашка у унутрашњости. Као битне године помињу се 1217. (проглашење краљевства), 1389. (почетак турске владавине), 1815/1817. (добијање делимичне аутономије), 1829. (проширење аутономије), 1878. (добијање потпуне независности) и 1882. (проглашење краљевства). Лукаш Новотни не представља родослове првих српских кнежева из династије Властимировића, већ приказ српских владара започиње са династијом Немањића и родоначелником династије Стефаном Немањом. У периоду од 1389/1459. до 1804. аутор истиче да је Србија била саставни део Турског царства. За XIX век приказани су кнежеви из династије Карађорђевића и Обреновића, као и краљеви закључно са Петром Карађорђевићем. Када је реч о Југославији, аутор је истакао тројицу краљева, Петра I, Александар I и Петра II, и председника ФНРЈ и СФРЈ Јосипа Броза Тита, али и све председнике Председништва СФРЈ, председнике владе Краљевине СХС (Југославије), председнике владе СФРЈ и водеће људе Централног комитета КПЈ односно СКЈ. Аутор је, сходно жељи да кроз своје дело пружи максималну актуелност (како је истакнуто у уводу), приказао и председнике Савезне Републике Југославије, односно од 2003. године Државне заједнице Србија и Црна Гора, као и председнике савезне владе. Из историје Црне Горе приказане су владике из династије Петровић-Његош и кнежеви Данило I и Никола I (од 1910. краљ). Друге бивше југословенске републике такође су нашле своје место у оквиру публикације *Kdo, kdy, kde vládl?* За Хрватску аутор истиче да је формирана као самостална држава половином IX века, да је први краљ постао Томислав 924. године и да је од 1091. до 1918. године била у персоналној унији са Угарском. У току Другог светског рата била је марионетска држава – НДХ. Приказани су и председници државе и владе од проглашења независности 1991. године. Када је реч о Словенији и Босни и Херцеговини, постоје подаци о председницима републике и владе од 1991. године, односно о председнику председништва. У тексту су присутне две одреднице о Македонији, античка и Република Македонија. Како у публикацији има мало простора за студиозна разматрања и анализе сваке од наведених држава, аутор се није бавио питањем континуитета постојања једне земље и једног народа, нарочито у погледу држава које су постојале у античком добу и чији су се топоними очували до данас.

Прикази владара и председника држава, као и разних других истакнутих личности са одређеним титулама чине срж књиге *Kdo, kdy, kde vládl?* Богатством информација дело Лукаша Новотног може бити од користи како широј читалачкој публици тако и научним радницима и историчарима.

Милан СОВИЉ

Нестор Миховиловић, Душан Роксандић,
*Монографија Горње Трнавe и Медара у Западној
Славонији, Удружење грађана Медара и Трнавe,
Београд, 2006, 569 стр.*

На читавом свом етничком простору, дисперзиран широм Балкана, српски народ је вековима живео претежно у руралним срединама. С обзиром на такву природу српског друштва, прошлост малих аграрних заједница представља императивну истраживачку тему. Систематски рад на писању историје српских села започео је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година, када је Одбор САНУ за проучавање села, под руководством академика Радомира Лукића, покренуо библиотеку „Хронике села“. У тој едицији до сада је објављено неколико стотина монографија српских насеобина с разних подручја некадашње Југославије чији су аутори, људи различитих професија, углавном родом управо из тих средина. Али о српским селима с подручја данашње Републике Хрватске у оквиру овог пројекта је написано свега неколико књига. Ипак, с обзиром на егзодус Срба и пражњење и слабљење српске етничке компоненте у Хрватској, интересовање за прошлост српских руралних заједница с тог простора се појачава. Прогнани мештани, вођени љубављу према завичају, све чешће се упуштају у писање хроника родних села, у жељи да отргну од заборава и сачувају за потомство што више појединости из њихове прошлости. Резултате својих истраживања они објављују и самостално, мимо едиције „Хронике села“, уз помоћ спонзора прикупљајући средства неопходна за издавање. Једна од најновијих у низу књига које припадају корпусу сеоских хроника је управо монографија коју представљамо.

Прво питање које се поставља када се ово дело узме у руке гласи: Зашто хронике два села у једној истој књизи? Одговор је врло једноставан и аутори га дају већ у предговору. Та два села, наиме, налазила су се непосредно једно поред другог, на пола пута између Нове Градишке и Окучана, развијала су се истим интензитетом, имала су заједничке институције, а делила их је – и истовремено повезивала – само река Трнава. Иако су обе хронике написане као посебне монографије, које се могу читати независно једна од друге, логична је и оправдана одлука аутора да их обједине и објаве у истим корицама.

И Нестор Миховиловић и Душан Роксандић писали су по истом, хронолошко-тематском принципу, започињући своје излагање карактеристикама простора Горње Трнавe и Медара, историјом настанка тих села, сеобама током којих се досељавало српско становништво, општим условима живљења мештана у протеклим вековима. Прошлост Горње Трнавe и Медара пратили су у етапама, све до најновијег

времена, задржавајући се посебно на Другом светском рату, послератној обнови, страдањима током рата 1991–1995, па и покушајима повратка избеглих у завичај.

Истакли бисмо да су аутори имали правилан приступ јер се, за разлику од других писаца хроника, нису много задржавали на општим местима из историје Војне крајине, што би непотребно оптерећивало ионако обиман текст. Не прескачући неке битне моменте из прошлости Срба у Хрватској, али им дајући само онолико простора колико је неопходно у публикацији овакве врсте, они су се ипак у потпуности концентрисали на представљање оних садржаја који су обликовали живот самих села. Пошто се у суштини ради о, као што рекосмо, једном месту с два имена, то што установе које су постојале у једном од њих нису осниване и у другом одразило се и на избор тема: Н. Миховиловић је, пишући о Горњој Трнави, посветио пажњу основној школи, а Д. Роксандић цркви и Народном дому у Медарима. Ослањајући се на школски летопис који су водили учитељи, као и на казивања старијих мештана, аутори су доста простора одвојили и за културу живљења, пишући о грађењу и уређењу кућа и становању, о земљишту и пољопривредној производњи, о храни и начину њеног припремања, о врстама народних јела, о одевању, одржавању хигијене, лечењу, о свадбеним и погребним обичајима, дечјим и народним играма и песмама, о друштвеном животу и спортским активностима. Објављујући анегдоте из живота Трнаваца и Медараца, Н. Миховиловић и Д. Роксандић донекле су дочарали и њихов менталитет, за који је карактеристична ведрина и склоност шали, али и оданост пићу, својствена Славонцима. Допринос проучавању српске традиционалне културе представља и речник заборављених речи и израза употребљаваних у Горњој Трнави и Медарима.

Аутори су уложили велики напор како би прикупили што подробнија обавештења о породицама и појединцима из Горње Тржаве и Медара, почевши од њиховог досељавања до данас. То је резултовало објављивањем многобројних статистичких података и пописа од којих се и састоји највећи део књиге. То су подаци о досељавању првих породица, о миграцијама становништва, о учитељима, о занатлијама, гимназијалцима и факултетски образованим мештанима, о бројном стању породица у различитим историјским периодима, о мештанима члановима народноослободилачких одбора, Антифашистичког фронта жена, Савеза младе генерације, СКОЈ-а, УСАОЈ-а, о погинулим борцима у рату 1941–1945, о жртвама фашизма, интернирцима, официрима и подофицирима НОВЈ, о погинулим и рањеним борцима и цивилима током рата 1991–1995, о запаљеним, минираним и оштећеним кућама, о повратницима после 1995. и др. Родослови породица, поређаних абecedним редом, обухватају све оне њихове чланове, од најстаријих до најмлађих, о којима су остали трагови у сећању и писаним изворима, заузимајући неколико стотина страница. Аутори су тако успели да идентификују и неколико најстаријих породица чије присуство у Горњој Трнави и Медарима датира још из 17. и 18. века и да, пратећи њихове чланове од 19. века, стигну до потомака који су наши савременици.

Презентовани садржај Н. Миховиловић и Д. Роксандић оживели су читавим низом старијих и новијих, појединачних и групних фотографија мештана, фотографијама сеоских здања (школе, цркве, народног дома, гробља, приватних кућа и др.) и призора из живота (бербе, свадбе, сахране и др.), што употпуњава

представу о малим славонским селима и њиховим житељима. Корицама ове књиге обухваћено је и неколико врло квалитетних географских карата.

Као и сви заљубљеници у родни крај, Н. Миховиловић и Д. Роксандић писали су монографију о свом завичају с великом преданошћу и истрајношћу, не узмичући пред препрекама које се неизбежно јављају приликом састављања таквих дела. Захваљујући посвећеном раду, они су заиста успели да прикупе многе занимљиве појединости из прошлости Горње Трнавe и Медара; намера им је да се не зауставе на томе већ да наставе истраживања и да нова открића објаве у посебним сепаратима и, затим, у другом, проширеном и допуњеном, издању књиге. Својим прегнућима Миховиловић и Роксандић су потврдили историјски континуитет Срба на подручју Славоније, а од каквог је то значаја, с обзиром на пад западне етничке границе српског народа, заиста не треба посебно истицати.

Монографију о селима на Трнави сигурно ће с радошћу и великим занимањем прихватити сви њихови житељи, утолико пре што се, протерани с родног тла, данас већином налазе далеко од својих домова, у Србији али и широм Европе и света. Не треба заборавити да су Нестор Миховиловић и Душан Роксандић учинили услугу и науци, будући да ће њихова књига с обиљем разноврсних података које пружа, користити како историчарима који буду писали синтезе о Србима у Хрватској, тако и другим научницима који проучавају српску културу и традицију.

Др Софија БОЖИЋ

Charles Gati, *Failed Illusions.
Moscow, Washington, Budapest and the 1956
Hungarian Revolt,*
Woodrow Wilson Center, Stanford University Press
Washington, Stanford, 2006, 239 стр.

Прошлогодишње обележавање педесетогодишњице бурних збивања у Мађарској 1956. је подстакло нови талас публикација на ту тему. Гатијева књига *Пропале илузије* свакако у њему има значајно место, пре свега што се делом заснива на до недавно недоступној америчкој и руској архивској грађи. Сем тога, она представља покушај да се трезвено и без патетике промисли о мађарском устанку 1956.

Књига се састоји из седам делова или поглавља. У првом (Увод у расправу, стр. 1–22) аутор даје своја основна размишљања о мађарским збивањима 1956. и податке о себи, тада младом новинару. У другом (Неопрезни револуционар, стр. 23–68) говори о најтрагичнијој личности мађарске јесени 1956, Имре Нађу, осликавајући његову противречну и до последње фазе његовог живота нехеројску личност, коју су тек револуционарни догађаји 1956. и мученичка смрт сврстали међу „добре момке“ мађарске историје.

Треће поглавље (Вашингтон и Будимпешта пре експлозије, стр. 69–112) се на врло критичан начин бави америчком политиком према Мађарској. У том кон-

тексту посебно говори о доста снажној службеној пропаганди и прилично slabим активностима америчких тајних служби, при чему Мађарска и остале сателитске земље у југоисточној Европи никад нису ни улазиле у област од посебног интереса за САД, које у том тренутку нису имале ни жеље ни ресурса да стварно помогну земљама иза гвоздене завесе. Све се завршавало на речима (*NATO = No Action, Talk Only*), добрим делом за домаћу употребу, или како је Гати то сликовито формулисао: „Комбинујући технику Холивуда са оном Медисон Авеније, САД су нудиле производ – слободу – који нису могле да испоруче“ (стр. 73).

Наредно поглавље (Москва и Будимпешта пре експлозије, стр. 113–140) приказује совјетску политику према Мађарској. Гати показује да је она увек била зависна од унутрашњег односа снага и међусобица у совјетском врху. Пето поглавље (Побуна која није успела, стр. 141–203) говори о самом устанку: о ономе што му је непосредно претходило, његовом току, те реакцијама у Вашингтону и Москви. При том Гати истиче немоћ, и још више незаинтересованост Вашингтона, које су оштро одударале од његове пропагандне експозитуре, *Радија Слободна Европа* у Минхену, чија је мађарска редакција кратковидо подстицала устанике на тражење екстремних решења. А сами устаници, који су дакако били хетерогени, прво су желели да поправе социјализам, да би онда, ношени током догађаја, (а вероватно и пропагандом *Слободне Европе*) пожелели да мењају систем.

Шесто поглавље (Устанак који није морао да пропадне, стр. 205–221) је својеврсан закључак, односно промишљање збивања из јесени 1956. Неуспех устанка Гати приписује одсуству хладних глава у Будимпешти, Москви и Вашингтону. На посредан начин, Гати као главног кривца (ако се та реч уопште може употребити) за неуспех устанка, види Имреа Нађа, који као убеђени комуниста и мађарски патриота романтичног кова није успео да оствари историјски компромис између унутрашње самосталности Мађарске и верности социјализму и Источном блоку. По Гатију, Совјети су се одлучили на интервенцију када су увидели да Нађ није у стању да заведе ред и врати ситуацију под контролу. Гатијева основна теза је да је устанак могао да успе да је било више умерености: требало је тежити постепеном побољшању стања а не радикалном раскиду са социјализмом преко ноћи. Због тога он осуђује све оне који су подстицали на радикална али неостварива решења на уштрб делимичних али остварљивих, нешто налик Гомулкином решењу у Пољској. Радио *Слободна Европа* је више пута истакнут као највећи заговорник радикализма („Боље рат него пакт“ у мађарском издању).

Последњи део књиге (Епилог: потиснута и повраћена сећања, стр. 223–238) је поглед са педесетогодишње дистанце: како мађарска јавност и некадашњи актери сада виде збивања из 1956. У њему се говори и о реалистичној политици Јаноша Кадра и њему као сложеној и контроверзној личности (по Гатију највећа политичка личност у Мађарској у XX веку). Као пандан реалисти Кадру, Гати ставља америчког председника Кенедија, који је извукао поуке како из мађарских догађаја 1956. тако и из јалове америчке политике четрдесетих и педесетих година, и окренуо се постепеном попуштању затегнутости међу блоковима. Цела књига се завршава апелом да се буде реалиста.

За читаоца са простора Југославије није без значаја како је Гати обрадио питање односа Југославије према бурним збивањима код северног суседа. Одговор

је: кратко и не баш коректно. Иако је устанак избио баш у време док се тадашњи мађарски лидер Енре Гере враћао из посете Југославији и иако су Имре Нађ и група мађарских руководилаца са породицама нашли уточиште у југословенској амбасади, Гати се мало бави односом према Југославији. Наравно да на неколико места помиње „југословенски пут“ као могући узор, али се самим међудржавним односима не бави. Не бави се (ни узгред) ни југословенско-совјетским односима. То му, међутим, не смета да Тита оптужи за лицемерну сарадњу са Совјетима у циљу уклањања Нађа. Иако Тито у многим приликама није имао скрупула, Гатијева оптужба је ипак неправедна: цела ситуација која је настала мађарском буном је југословенском руководству била изузетно непријатна, и он је само желело да се без политичких губитака из ње извуче. Истовремено, требало је избећи клопке које су Совјети у насталој ситуацији постављали са жељом да врате Југославију у лагер, али и сачувати образ пред сопственом и светском јавношћу. Нађева група је сама затражила азил у југословенској амбасади а није била тамо намамљена како Гати тврди (стр. 17, 21, 192). Што се отмице Нађа и другова тиче, југословенске власти ни о томе нису ништа знале, а она их је пред светом довела у посебно незгодан положај. Све ово Гати не зна будући да није користио радове српских и руских историчара који су истраживали ово питање,¹ што не оправдава његове исхитрене судове.

У целини узевши, књига Чарлса Гатија је нов и свеж допринос истраживању мађарског устанка 1956. Новина лежи пре свега у новом материјалу који је аутору био доступан, те у новим закључцима које је из тог материјала извукао. У једној вишој равни, његова књига се може читати као апел за политичким реализмом заснован на лошим искуствима прошлости. Као таква она носи свевременску поруку – за оне који су довољно паметни да је схвате.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

¹ Katarina Kovačević, „Yugoslav-Hungarian Relations 1953–1956“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu*, Beograd, 2005; Leonid Gibianski, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXIV, 1–2, 1996; Ljubodrag Dimić „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, 1–4, 1998; Đoko Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nada“, *Istorija 20. veka*, 1, 1997.

*Gerila na Balkanu. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi.
Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu.
Saopštenja sa međunarodnog naučnog skupa održanog
14–16. septembra 2006. godine u Beogradu,
Leskovcu i Vranju,
Tokio–Beograd, 2007, 348 str.*

Лепо дизајнирана фотомонтажа корица и заштитни логотипи неколико ре-
номираних домаћих и страних истраживачких кућа (Институт за савремену исто-
рију, Факултет за безбедност и Институт за студије мира и разоружавања Универзи-
тета Меиђи у Токију) украшавају овај зборник радова са међународног научног
скупа одржаног прошле године у „аутентичном амбијенту на граници, где су обу-
чаване и одакле су на простор Турске од почетка 20. века убациване герилске
групе“. Међународни карактер скупа се изражава и у модерном двојезичном са-
држају зборника, што га чини приступачним не само српској већ и светској исто-
риографској целини. Аутори концепта скупа и каснијег зборника су имали инте-
ресантну и иновативну идеју да сагледају генезу, родослов и метаморфозе гериле
у балканским условима. На почетку уредници зборника су поставили више пи-
тања везаних за ову тему, али једно бисмо могли посебно да издвојимо из пред-
говора проф. др Тетсује Сахаре (Универзитет Меиђи, Токио): да ли су герила и
парамилитарне формације последица глобалних трендова или резултат локалних
особина типичних за одређене регионе? Донекле су одговор на ово питање у ширем
контексту покушали да пружи проф. др Момчило Павловић и проф. др Предраг
Марковић (ИСИ, Београд) у свом заједничком реферату који уопштено покрива
целу тему скупа од ускока и хајдука до ОВК. Др Улф Брунбауер из Института
за источноевропске студије у Берлину је продубио тему везаности поднебља и
локалних традиција у свом раду сагледавајући представе о повезаности планин-
ских предела и горштачког менталитета, као и судара горштачког насилног мента-
литета и либералних урбаних равничарских схватања у општем дискурсу балка-
низације.

Питање гериле на Балкану у реалним дешавањима у историјској перспек-
тиви занимало је велики део учесника скупа. Темом српских четника у Старој Срби-
ји и Македонији пре балканских ратова су се бавили проф. др Милан Мијалковски
(Факултет за безбедност), Сениша Антонијевић, проф. др Божица Младеновић
(Историјски институт) и мр Александар Животић (ИНИС). Рад проф. др Милана
Мијалковског садржи изузетно вредну анализу теоријско-нормативних основа чет-
ничког ратовања у српској војној доктрини у доба формирања теоретског приступа
герили у XIX веку. Локалну базу српског четничког покрета у Врању проучио је и
описао Сениша Антонијевић, који је дао и опширну листу српских четничких вој-
вода 1903–1912. Доприносом герилским борбама на територији Македоније 1904–
1908. најистакнутијих српских војвода тог доба – Косте Миловановића Пећанца
и Павла Блажарића Бистричког – бавила се проф. др Божица Младеновић. На ову
тему се надовезао мр Александар Животић који је сагледао делатност српских чета
уочи балканских ратова.

Др Коста Николић (ИСИ) и др Бојан Димитријевић (ИСИ) су проучавали питање развоја, после завршетка Првог и у току Другог светског рата, идеја четничког ратовања као битне помоћне снаге у условима рата са бројнијим (и потенцијално јачим) непријатељским снагама. Радило се о разрађеној герилској стратегији Југословенске војске која је за време Другог светског рата водила обликовању ЈВО у форми ројалистичког герилског отпора у Србији и Југославији. Истом раздобљу југословенске војне историје припада и рад мр Дмитра Тасића (Институт за стратегијска истраживања) о антигерилским напорима Краљевине СХС након Првог светског рата. Иначе ово је, нажалост, једни рад зборника везан за тему антигерилских операција иако је ово питање неодвојиво повезано са феноменом парамилитарних формација и представља важан кључ за разумевање саме природе гериле.

Још једна битна особина овог зборника је одсуство радова посвећених теми гериле предвођене комунистима – југословенских партизана или НОВЈ. Могуће да је ово „акцидентална последица“ претерано обимне историографске слике партизанског покрета у претходном раздобљу домаће историографије. Ако опаже ни недостатак ипак није случајан, онда би он могао да се базира на претпоставци да партизански покрет није имао балканску конотацију и генезу (већ коминтерновску и ближу дешавањима у револуционарној Шпанији и Кини него комитама, хајдучима и ускоцима) и зато не може да се посматра у оквиру зборника који се бави балканском герилом.

Посебно поглавље представља група радова аутора који су се бавили питањем парамилитарних формација (као наследника балканских герилских традиција) у ратовима за југословенско наслеђе. Проф. др Сахара Тетсуја је посматрала питање учешћа „обичних људи“ у злочинима које су починиле парамилитарне војне формације у рату на подручју бивше југословенске републике Босне и Херцеговине на примеру хашког осуђеника Милана Лукића. Др Никица Барић (Хрватски институт за повјест, Загреб) обратио је пажњу на још једног организатора српских парамилитарних формација у току ратова деведесетих – Сенишу Мартића Шилта. С обзиром на то да су скуп и зборник представљали део глобалног пројекта „Косовско питање у југословенском и глобалном контексту у 20. веку“ јасно је да је део радова био посвећен и овој теми. Др Мариана Стамова (Институт за балканске студије, Софија) је покренула питање албанског фактора у дестабилизацији младе државности Републике Македоније са идејом о стварању Републике Илириде. Др Слађана Ђурић (Факултет за безбедност) је пратила процес адаптације и трансформације у власт сличних албанских структура (ОВК) с друге стране границе. Мр Владимир Петровић (ИСИ) је дао изузетно студиозан приказ стварања термина и феномена „етничко чишћење“ кроз историју западног Балкана од Првог српског устанка до наших дана. Улогу у лансирању термина „етничко чишћење“ америчке маркетиншке агенције „Рудер Фин“, коју је почетком деведесетих ангажовала босанска влада, објаснио је у свом кратком, али садржајном реферату Шинићи Јамазаки (Универзитет Меиђи, Токио).

Поглед на герилу као универзални појам дали су у својим рефератима проф. др Радомир Милашиновић и проф. др Ненад Путник (Факултет за безбедност). Проф. др Владимир Н. Цветковић и његове колеге су се бавиле терминологи-

шком лествицом назива учесника „малих ратова“ – „бандити“, „герилци“, „партизани“, „бунтовници“ – и њиховим савременим наследницима – верским фундаменталистима и хакерима, као и нијансама разлика између тероризма и герилског ратовања. Ванбалкански контекст герилског ратовања, интересантан у типлошком смислу у Авганистану и Палестини, посматрали су проф. др Томоко Јамагиши (Универзитет Меиђи, Токио) и проф. др Акира Усуки (Јапански женски универзитет, Токио).

Ова широка лепеза погледа, приступа и учесника омогућила је скупу, и зборнику, изузетну разноврсност која се ипак није претворила у шаренило већ у богату композитну слику пуну унутрашњег садржаја. Идеја овог скупа и зборника представља сјајну методолошку замисао и ми можемо само да пожелимо да се рад у овом правцу настави, да скупови ове и сличне тематике и убудуће обогаћују српску и светску историографију.

Mr Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Светлана Мирчов,
Јован Н. Томић: библиотека и научник,
Народна библиотека Србије, Београд, 2007, 437 стр.

Народна библиотека Србије је недавно објавила докторску дисертацију др Светлане Мирчов, своје некадашње сараднице а сада управнице библиотеке Правног факултета у Београду, о академику и дугогодишњем управнику Народне библиотеке Србије Јовану Н. Томићу (1869–1932). Монографија се састоји из три дела од којих се први бави биографијом Јована Н. Томића (лични биографски подаци и подаци о породици, професорском и педагошком раду, раду у Народној библиотеци, боравку у егзилу, јавној делатности, пријатељству са Петром I Карађорђевићем), други се односи на његов научни рад и допринос, а трећи део представља библиографију радова и детаљан опис Томићеве заоставштине.

Јован Томић је рођен у Новој Вароши у Новопазарском санџаку. Школовао се у Крагујевцу и Београду, где је завршио Филолошко-историјски одсек на Великој школи. Радио је неко време као гимназијски професор, да би од 1903. па све до пензионисања 1927. провео као библиотекар и управник Народне библиотеке Србије. Његовом заслугом је обогаћен књижни фонд и рукописно одељење али и купљена зграда за Народну библиотеку на Косанчићевом венцу бр. 14. Редовни члан Српске краљевске академије постао је 1906. године. Јован Томић је био и један од оснивача Српске књижевне задруге и уредник *Српског књижевног гласника*. Бавио се истраживањем српске историје у турском периоду (истраживао је архивску грађу од друге половине 15. па до краја 18. века, посебно из Млетачког архива), историјом Црне Горе, народном епском поезијом и др. Његова заоставштина и библиотека чувају се данас у САНУ.

Приложена библиографија Јована Н. Томића састоји се од 622 библиографске јединице и то: библиографија Томићевих радова садржи 354 библиографске јединице а библиографија радова о њему 268. Монографија др Светлане

Мирчов опремљена је и занимљивим избором фотографија и докумената везаних за живот и рад овог данас скоро заборављеног културног и научног радника. Ова књига представља значајан допринос историји библиотекарства у Србији и помоћиће у раду како библиотекарима тако и историчарима и историчарима књижевности.

Др Радмила РАДИЋ

Жупски зборник, 2/2007,
Часопис за историјска, културолошка и
природњачка истраживања Жупе,
Александровац, 2007, 388 стр.

Данас у Србији постоје локални историјски часописи који излазе редовније и од неких престоничких. *Жупски зборник* је тек на почетку свог, надамо се дугог века трајања, али за сада успева да излази једном годишње на високом научном нивоу. Чињеница да редакција успева да са скромним средствима одржи континуитет изласка годишњака у једној малој средини у унутрашњости земље у време када држава не показује довољно разумевања за потребу очувања локалних часописа заслужује само речи хвале.

И други број *Жупског зборника* задржао је главну карактеристику првог броја. Реч је о мултидисциплинарности, особини коју нема велики број научних часописа у Србији. Тако у овом броју налазимо радове из историје, агрохемије, виноградарства, воћарства, аеробиологије, екологије, археологије, етнологије, демографије и лингвистичких дисциплина. Дакле, присутне су и друштвене и природне, и теоријске и практичне науке. То сведочи како о разноврсности тема које нуди александровачки крај тако и о великом броју истраживача из овог краја. Највише радова има из историје (13) и лингвистичких дисциплина (9). У зборнику се налази импозантан број радова – чак 30, што је друга карактеристика часописа.

Уз уводну реч др Момчила Павловића и два обраћања читаоцима уредника часописа мр Драгомира Бонцића и Ивана Брборића, структура часописа подељена је на чланке и расправе, прилоге, грађу и хронике, приказе и критике и галерију.

У првом делу часописа налази се десет чланака и расправа. Два рада су посвећена најпознатијој делатности александровачког краја – виноградарству. Зоран Јовановић, Братислав Ћирковић и Млађан Гарић урадили су рад о утицају резидбе на растење и родност сорте смедеревке, док су Небојша Гуцић, Зоран Јовановић, Мирољуб Аксић, Небојша Делетић и Славиша Гуцић обрадили плодност неких земљишта жупског виногорја. Оливера Дуњић, Милош Марковић, Мирољуб А. Милинчић и Иван Брборић аутори су радова из области филологије. Табеле, шеме (попут оне са дужинама акцената) и мапе (мапа горњожупског подговора) које су аутори ових радова приложили представљају значајну помоћ читаоцима којима филологија није ужа специјалност. Зоран Ђукић је аутор рада о једном од најважнијих проблема човечанства данас – екологији, тачније проблему деградације животне средине, загађења природе и неадекватног одлагања отпада. Његов рад

посвећен је питању управљања отпадом на примеру општине Александровац, тачније депоније Сињевац. Врло инспиративан, детаљан и упозоравајући рад дали су Мирољуб А. Милинчић, Љубица Милинчић и Дејан Сандић (о доминантним насеобинско-популационим карактеристикама општине Александровац). Из мноштва података о броју становника, густини насељености, величини насеља итд. издвајамо само оне који показују да општина Александровац 1961. године није имала ниједно насеље у стадијуму најдубље демографске старости, а да их је 2002. године било 43 и да је од 1953. до 2002. године код 85,2% сеоских насеља уочен појединачан пад популације. На крају овог дела часописа налазе се радови из историографије. Рад Момчила Исића обрађује материјално страдање основних школа у крушевачком округу за време Првог светског рата. Полазећи од става да су основне школе често биле „једине установе просвете и културе и најзначајније извориште националне самосвести у највећем броју села“, аутор је помоћу великог броја табела приказао њихово материјално уништавање током рата. Срђан Цветковић је писао о репресији у Крушевцу и околини после ослобођења 1944. године, а Драгомир Бонцић о студентима из крушевачког округа на Београдском универзитету 1945/46. године. Бонцић је посебну пажњу посветио контроли уписа коју је Партија вршила и приложио списак студената са територије ОК КПС Крушевац из новембра 1945. године.

После чланака и расправа, други број *Жупског зборника* садржи осам прилога. Гордана Чађеновић представила је резултате истраживања археолошког налазишта Витковачко поље, које се простире на више десетина хектара у долини Стубалске реке, три км од Александровца. Реч је о налазишту које припада млађој фази винчанске културне групе. О Милославу Браљинцу писао је Славољуб Бојић. Браљинац је истакнута личност крушевачког краја из времена Другог српског устанка, па је ауторов опис његовог живота проткан догађајима и процесима из традашне српске историје, од борбе за ослобођење од Турака до развоја младе српске државе. Љубица Петковић потписује рад о протојереју-ставрофору Храниславу Поповићу (1875–1954) који је више од пола века био свештенослужитељ у Брусу, Приштини и Крушевцу. Аутор говори о његовом животу и служби, односу са властима, монарсима, политичарима и државницима, окупаторима итд. Сања Томановић урадила је прилог о женској занатској школи у Жупи. Говорила је о оснивању школе 1910. године и њеном раду између два светска рата. Рад је обогатила фотографијама иницијатора оснивања школе, учитеља и наставника и табелама које доносе податке о фонду часова, предметима, наставницима и броју ученика. Иван Брборић је аутор рада о жупским кафанама између два светска рата. Полазећи од тога да су кафане имале „неки специфичан и јединствен дух, а неретко су биле и средишта културног, друштвеног, па и политичког живота“, Брборић је изнео податке о чаршијским кафанама Александровца, њиховом оснивању, хигијени, обичајима, режиму рада, свету који се у њима окупљао, а дух старог времена додатно је оживео великим бројем фотографија кафана, хотела и њихових муштерија. Миљан Арсић, Милена Ђорђевић и Оливера Дуњић аутори су рада о елементима жупског говора у Глишићевој „Првој бразди“, Радојица Дуњић о засадима дуње на Ивљанској пољани, а Ивана Миленковић Брзаковић о алергијама на зеленим површинама Александровца и околине.

Посебну целину у часопису чини рубрика „Грађа и хроника“. У њој се налази седам радова или мањих целина. У већини њих обрађене су теме из дистинктивног речника жупског говора (дијалектологија). У осталим радовима Илија Јокановић је приредио рад о грнчарији у Жупи у коме је представио три жупска грнчара која су остала забележена и донео фотографије грнчарских предмета са потребним коментарима; Милорад Сијић је објавио списак погинулих, интернираних и преживелих Жупљана учесника ратова 1912–18. године; а Иван Брборић је објавио одлуку краља Милана да варошица Кожетин добије име Александровац 1882. године.

На крају часописа налазе се прикази и критике (укупно четири рада) и галерија у којој је представљена жупска берба из 1933. године која је доспела и на странице бечке штампе.

Други број *Жупског зборника* има скоро 400 страна квалитетног и поучног текста. Издавач часописа, Завичајни музеј Жупе из Александровца, поново је показао да се и у малој средини, уз скромна средства и услове рада и велику љубав према науци и историјској и културној баштини, могу стварати значајна дела за науку и културу. У том смислу посебно треба истаћи велики напор који су уложили уредници часописа мр Драгомир Бонцић из Института за савремену историју и Иван Брборић, директор Завичајног музеја Жупе. Тако смо добили прилику да се упознајемо са значајним личностима, процесима, догађајима, обичајима и институцијама једног дела Србије. Велико освежење представља одлука издавача да садржај зборника обогати великим бројем фотографија. На њима су поново оживљене успомене на житеље овог краја, породице, старе зграде које на свој начин представљају значајна места за историју овог краја, документа која сведоче о свом времену попут дојава ОЗН-и из 1944. године. Посебно издвајамо фотографије Козника, експоната из Музеја винарства и виноградарства у Александровцу и фонтане вина – једног од симбола града. Целину за себе предствљају фотографије жупске бербе из 1933. године. Фотографије сељанки, винограда, чокота лозе, буради, чаршије из тог доба и многе друге, које је приредио Иван Брборић враћају нас у време које је једним делом прошло, али је једним делом остало и да траје у данашњој Жупи.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Ричард Џ. Еванс,
У одбрану историје,
(превод са енглеског Ристо Тубић),
Библиотека Историјска мисао,
Српска књижевна задруга, Београд, 2007.

У тексту „О односу према прошлости“, један од најзначајнијих савремених историчара Немачке – Еберхард Јекел (Eberhard Jäckel) констатовао је да је прошлост могуће прихватити, или потиснути, улепшавати и оправдавати, славити, оплакивати, одбацивати, проклињати, но без обзира на то који начин посматрања прошлости одабрали она увек остаје наш суштински, ако не најсуштинскији део, а целокупан људски живот у бити представља успостављање односа према прошлости.¹

На тај начин Јекел је изразио доминантно схватање које прожима готово све хуманистичке науке у 20 веку, а по коме су интерпретације историје најважнији основ за конституисање система вредности и изградњу индивидуалних и колективних идентитета. Већ неколико деценија теоретичари воде бројне дебате о проблемима историјске објективности, етике и пре свега истине, чији одједи нажалост веома ретко долазе до наше средине. Сукобљавајући ставове о могућности сазнања прошлог, креирању виртуелних континуитета и устоличавању канонизованих истина, научне дискусије које се воде у полемичком тону успостављају нова тумачења феномена културе, нације, глобализације, померају границе и схватања методологије и теорије историје, али и политичке културе респектабилних друштава. Стога је готово зачуђујуће колико је мало издавача у нашој средини разумело значај теоријских промишљања прошлости и проблема који потресају историју.

Библиотека *Историјска мисао* Српске књижевне задруге, чији је уредник Андреј Митровић, леп је пример издавача који већ готово две деценије објављивањем превода историјско теоријске литературе нашу научну и читалачку јавност покушава да уведе у широке дебате о интерпретацијама, реинтерпретацијама и ревизијама прошлости. Штампањем радове класика историјске науке: од Јакоба Буркхарта (Jakob Burckhardt), Фернана Бродела (Fernand Braudel), Лисјена Февра (Lucien Fabvre) до Јиргена Коке (Jürgen Koska), библиотека *Историјска мисао* је нашој средини пружила увид у различита промишљања прошлости и историјске науке.

Последња у низу великих књига објављених у оквиру ове библиотеке је књига *У одбрану историје* кембричког професора Ричарда Еванса (Richard J. Evans, *In Defence of History*, Granta Books, London 2003). Свестан утицаја који је постмодернистичка критика извршила на историјску науку сталним пропитива-

¹ Еберхард Јекел, „О односу према прошлости“, са немачког превела Дринка Гојковић, *Реч*, Часопис за књижевност и културу, бр. 39, год IV, новембар 1997, стр. 167–171. Јекел је чак проблематизовао схватање појма историја, тврдећи да је историја оно што човек прави од прошлости. Јекел је инсистирао да историјом заправо називамо слику коју себи стварамо о прошлости, а не оно што се догодило, а да сама реч *Geschichte* – чак и не потиче од глагола „догађати се“ – „*geschichten*“ – него пре од „распоређивати“ – „*schichten*“. Историја је распоређивачки рад, артифицијелно уређивање знања о прошлости, уредно сећање, извештај о ономе што се збило.

њима и релативизацијама, Еванс је покушао да овом књигом одбрани струку и укаже на методолошка одређења за која верује да историју чине науком и издвајају је од осталих хуманистичких дисциплина.

Одмах по објављивању књига је узбуркала научну јавности и као што је сам аутор признао „био сам веома изненађен разноврсношћу и крајње контрадикторном природом реакција које је изазвала“. Умерени тон којим су представљена различита тумачења, међу Евансове опоненте је убројао не само настављаче постмодерне већ и оне који су „књигу напали зато што је пропустила да се конфронтира са главним постмодернистичким мислиоцима“. Разлог је свакако произашао из Евансовог „средњег курса – између крајности постмодернистичког хиперрелативизма, са једне стране, и традиционалног историјског емпиризма, с друге“.

Књига *У одбрану историје* је рецентна критика, заправо дијалог пре свега усмерен на промишљања тренутно највећих имена постмодерне у свету Хејдена Вајта (Halden White), Френка Анкерсмита (Frank Ankersmit), Доминика Ла Капре (Dominick LaCapra). Међутим, читалац схвата са каквом је деликатношћу и разумевањем Еванс валоризовао покушаје негације и деконструкције историјске науке. По нашем мишљењу управо је то и њен највећи квалитет. *У одбрану историје* је дело које је пружио чињенице, пренело ставове и тиме омогућило читаоцу да заузме страну. Али било би погрешно закључити да сама књига не садржи јасан став аутора о предмету о коме пише. Напротив, већ наслов директно указује на његову потребу да беспоговорно дефинише сопствену стајну тачку. Међутим, иако наслов делује борбено, текст не представља вулгарни обрачун са неистомишљеницима, већ управо дубоко разумевање супротних ставова. Као што је Еванс сам написао, „постмодернистичка критика је удахнула нов живот у неке старе и прилично исцрпљене теме“ и са нескривеним задовољством издвојио низ (за њега) најоригиналнијих научно утемељених постмодернистичких студија.

Иако није одбацио обавезу прихватања валидности различитих интерпретација прошлости Еванс је критику усмерио пре свега на релативизам и сумњу у могућност сазнања истине о прошлости, које је постмодерна унела у научна истраживања. Истакао је да му је основни циљ био да испровоцира стимулативну дебату, а никако да подигне забране и мостове и онемогући даљи дијалог. На тај начин је дао поверење дијалогу, који чак и када прерасте у свађу (као што је то био случај у Немачкој последњих деценија 20. века, када је чувена „свађа историчара“ утицала на читаво друштво које је у трагању за новим идентитетом вршило ревизије прошлости) представља основ напретка науке. Управо стога превод ове књиге (преводиоца Ристо Тубић је и аутор додатног текста) је значајан за нашу средину. Отварање теоријских дискусија омогућава преиспитивање различитих историјских тумачења, ревизија и реинтерпретација.

У одбрану историје је и прецизан преглед најзначајнијих представника постмодерне у историографији, њихових опонената и бранилаца историјске науке, са бројним библиографским одредницама и свакако ће постати обавезно штиво свих који промишљају прошлост и преиспитују место и улогу, али и одговорност историјске науке у Србији.

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Др Жарко Јовановић, Наталија Јовановић,
*Народно просвећивање у делу Јужне Србије
(Македонији) 1918–1941,*
ИНИС, Београд, 2007, 212 стр.

Историја испитује манифестације човекове слободе у вези са спољашњим светом, у времену и у зависности од узрока, тј. одређује ту слободу законима разума, и зато је историја само утолико наука уколико је та слобода одређена тим законима.

Лав Толстој, *Рат и мир*

Историјско наслеђе је истовремено и контекстни фактор развоја друштвених структура и текстуални фактор идеолошких концепција које се јављају у различитим историјским условима и периодима политичког живота једног друштва, доживљавају обнову или реинтерпретацију.

Народњачке варијанте националистичке и социјалистичке идеологије (конзервативно-народњаштво, либерално народњаштво и национални комунизам), као њихови историјски интервални ступњеви, с једне стране, настале су у аграрним периферним источноевропским друштвима, као одраз њихове класне и институционалне структуре крајем 19. и почетком 20. века, а са друге, до данашњих дана остале су у њима доминантни елементи свих политичких програма, одређујући тако њихов карактер јуродивих проповеди као облика презентације рационализованих класних интереса.

Књига др Жарка и Наталије Јовановић *Народно просвећивање у делу Јужне Србије (Македонији) 1918–1941* је пример историјске реконструкције једног облика ширења ових идеолошких концепција на простору Македоније као дела југословенске државе у временској секвенци међуратног периода. Она за непосредни предмет има историјску анализу дела просветне и културне политике југословенске државе (Министарства просвете) која се остваривала кроз кампању тзв. „народног просвећивања“ (описмењавање одраслих, аналфабетски течајеви, домаћичке школе, курсеви, јавна предавања), и „културно-просветног уздизања најширих народних слојева“, путем државне субвенције рада културно-просветних установа (народних универзитета, народних књижница и читаоница, биоскопа, народних позоришта, позоришних друштава); културно-просветних и спортских друштава (грађанских касина, учитељских друштава, омладинских спортских клубова и омладинских удружења, културно-хумано-религиозних друштава, друштава за народно просвећивање, Кола српских сестара, женских друштава, Јадранске страже, планинских друштава, Соколског друштва, грађанских клубова и литерарних дружина); као и културно-уметничких друштава и група (певачка и музичка друштва).

Поред анализе рада грађанских културно-просветних установа, културно-просветних и спортских друштава и културно-уметничких друштава, чија је правила рада одобравало Министарство просвете Краљевине Југославије и додељивало им повремене субвенције, аутори представљају и рад радничких културно-умет-

ничких група „Абрашевић“ које су биле део радничког југословенског покрета и налазиле се под јачим или слабијим, отвореним или прикривеним утицајем синдиката и Комунистичке партије Југославије (КПЈ).

Монографија *Народно просвећивање у делу Јужне Србије (Македонији) 1918–1941* заснована је на богатој историјској грађи фондова Архива Југославије, публикацијама Народне библиотеке Србије, Библиотеке Српске академије наука, Библиотеке Историјског института у Београду, бројним часописима и новинама, те одговарајућој литератури из Србије и Македоније.

Минуциозна историјска анализа историјских услова у којима се одвијала и начина државног остваривања кампање за „културно-просветно уздизање становништва“ у аграрном, заосталом и периферном друштву Јужне Србије (Македоније), те начина оснивања и садржаја рада културно-просветних установа, културно-просветних, спортских и културно-уметничких друштава, открива да су различити облици „народног просвећивања“ поред образовне функције имали и уочљиву функцију *српске националне пропаганде*, како по садржају образовних и културних програма (величање српске историје и афирмисање српске културе и литературе, посебно српских народних песама и српских православних религиозних култова), тако и по носиоцима културно-просветне делатности. Велики број културно-уметничких друштава налазио се „под високом заштитом Њ. К. Величанства Александра Првог“.

Тако је Министарство просвете издало наредбу 21. јануара 1932. године да народни универзитети (пучка свеучилишта) не могу радити без одобрења правила од истог министарства, које је такође одобравало и избор тема предавања, план и програм курсева и избор предавача на курсевима. При избору тема предавања управа народног универзитета морала се руководити искључиво „културно-просветним задацима народног универзитета и интересима државе, народног јединства и верске трпеливости“. Задатак народних универзитета био је да кроз одржавање предавања ради на „националном, социјалном и културном подизању народа“.

Циљ ових предавања био је: подизање националне свести становништва у Македонији, враћање народа својим коренима: да славе као и да упражњавају остале верске и националне празнике („Врбицу“, „Ђурђевдан“, „Видовдан“ и др.) и то на начин како се они славе у осталим деловима државе, затим да се народу указује на благодети хигијенског живота и коначно га упознати са правима и дужностима појединаца према постојећој држави. Поред наведеног, предавања су била и из области: пољопривреде, домаћинства, сточарства, гајења житарица, повртарског биља, гајења воћа и др. (стр. 55).

Певачко и музичко друштво „Вардар“ у Скопљу, које је основано још 1909. године, према писму његовог оснивача и хоровође Петра Ж. Илића, из 1924. године, „ширило је српску реч и мисао“ (стр. 135).

По речима шефа кабинета министра просвете и инспектора Драгутина Симовића и певачка дружина „Бинички“ у Тетову, „култивише српску песму и тетовску омладину васпитава у српском националном духу бришући све трагове заостале од непријатељске владавине и пропаганде“ (стр. 139).

Са друге стране, управни одбори културно-уметничких установа и друштава, која у просеку нису имала велики број чланова, у већини случајева 50–100,

углавном су били састављени од лица српске националности, државних службеника, учитеља, свештеника и трговаца. Тако на пример, управни одбор скопског певачког друштва „Мокрањац“, у време оснивања 1922. године, под покровитељством краља Александра Карађорђевића Првог, чинили су: председник др Војислав Радовановић, ван. проф. Универзитета, потпредседник Бранислав Ђорђевић, секретар Суда, и секретар Добривоје Каписаровић, писар Духовног суда у Скопљу (стр. 136).

Несумљиво је да је кампања „народног просвећивања“ југословенске државе у међуратном периоду у Македонији била усмерена како на „културно-просветно подизање народа“ тако и на „буђење националне свести“ (српске) и „васпитавање народа у националном духу“ (српском).

Док су грађанске културно-просветне установе и културно-уметничка друштва била *средства српске националне пропаганде* у Македонији, током међуратног периода, радничке културно-уметничке групе „Абрашевић“ развијале су се као облици комунистичке пропаганде.

Међу радничким друштвима у међуратном периоду на подручју Македоније биле су културно-уметничке групе „Абрашевић“, које су добиле име по пролетерском песнику Кости Абрашевићу, родом из Охрида. Групе „Абрашевић“ у Македонији формирале су се још пре Првог светског рата, а по његовом завршетку 1918. године, оне су обновили своју активност у Скопљу, Велесу и другде, са циљем да развијају културно-забавни живот и социјалистичку пропаганду преко програма својих концерата, забава, вечеринки и других манифестација, као и да доприносе просвећивању, образовању и подизању опште културе радника и њихових породица. Др Јовановић истиче да је била значајна функција ових радничких група за одвлачење радника од кафанских столова, од коцкања, пијанчења и других порока, као и да су оне отварале могућности младим радницима који су имали смисла за глуму, песму и рецитацију да изразе и развију свој таленат (стр. 157).

Чланови ових група били су искључиво синдикално и политички организовани радници, али ове групе нису биле масовне и имале су у просеку 50–100 чланова. У њиховим управним одборима поред радника српске националности налазио се и велики број Македонаца. Тако на пример у управном одбору Радничке уметничке групе „Абрашевић“ у Куманову 1927. године били су професор Милан Мијалковић и његова супруга Љубица, Страхил Бајловски, Владо Ивановски, Вунар, вунарски радник, Тодор Кузмановски, Крупак, обућарски радник, Борис Христовски, Љушка, кројачки радник, Владо Ефремовски, обућарски радник, Бора Крстевски Дремче, столар, Михаило Микица Илијевски, столарски радник, Миле Спасовски-Пена, обућарски радник, Киро Бурназовски Мумурузница, металски радник, Диме Јовчевски-Еребица, столарски радник, и други (стр. 166).

Радничке уметничке групе „Абрашевић“ углавном су биле под утицајем Комунистичке партије Југославије. Често су биле забрањиване, налазиле су се под ударом полиције, одузимањем им је инвентар, затваране просторије, хапшени чланови.

Доношењем Обзнане у ноћи између 29. и 30. децембра 1929. године, ниједном речју није био забрањен рад синдикалних и других радничких организација, већ само КПЈ, али и поред тога полицијски органи су искористили тренутак да забране

и рад Јединственим радничким синдикатима у саставу Централног радничког синдикалног већа Југославије (ЦРСОЈ-а), као и осталим радничким организацијама и културно-уметничким групама, па и групама „Абрашевић“.

Завођењем диктатуре у Југославији 6. јануара 1929. године забрањен је рад већини радничких организација, међу којима и Радничкој уметничкој групи „Абрашевић“ синдикално организованих радника у Скопљу. „Када је полиција затворила Раднички дом, запечативши врата главног улаза, тада су чланови ’Абрашевића’ тајно ноћу ушли у Дом кроз отворен мали дворишни пенцер и кроз њега изнели сву архиву синдиката и ’Абрашевића’, а са њом и музичке инструменте. Само је остао стари раштимовани клавир, који нису могли да провуку кроз мали отвор“ (стр. 164).

Но и поред честих забрана и растурања, радничке-уметничке групе „Абрашевић“ стално су се обнављале, под различитим организационим видовима, у току читавог међуратног периода, на територији целе Југославије, па и у Македонији.

Активност радничких-уметничких група „Абрашевић“ одвијала се углавном преко концерата, забава, вечеринки, матинеа, пригодних предавања, наступања на радију од 1929. године, гостовања, излета, учешћа у разним манифестацијама, прославама значајних годишњица из историје радничког покрета, значајним свечаностима, приредбама синдикалних и партијских инстанци, синдикалних подружница итд. Она се углавном одвијала у веома тешким условима без одговарајућих смештајних простора, позорнице, финансијских средстава, потребних реквизита, а услове рада отежавала је и ригорозна полицијска цензура.

Аутори дате монографије учинили су значајан напор да изврше реконструкцију репертоара група „Абрашевић“ који су се обично састојали од поздравне речи партијских функционера, певања „Интернационале“, затим хорских песама, рецитација које су изводили говорни хорови, вокалних народних песама, различитих музичких тачака, позоришних комада, обично једночинки са социјалном и друштвеном проблематиком из живота и класне борбе радничке класе и на крају игранке.

Уметничке групе „Абрашевић“, као институције културе радничке класе, како су аутори књиге детаљно приказали, деловале су у функцији развоја и буђења пролетерске класне свести и солидарности и друштвеног афирмисања и потребе синдикалног и политичког организовања радничке класе.

Др Марија ОБРАДОВИЋ

Иван Ивањи,
Мађарска револуција 1956,
Самиздат Б92, Београд, 2007, 233 стр.

О мало ком догађају у Европи после Другог светског рата (изузев можда о ратовима на тлу Југославије деведесетих година) је толико писано као о збивањима у Мађарској 1956. Прошлогодишња педесета годишњица је донела нови талас књига и чланака о тој још увек неисцрпљеној теми. Иако је књига Ивана Ивањија, писца, новинара, дипломате и преводиоца, свакако замишљена као део

тог пригодног таласа, појавила се тек ове године. То јој, међутим, не одузима на занимљивости и вредности: добра књига никад не застарева. Кад кажемо добра књига, треба то и да појаснимо.

Ово дело свакако није по својој форми оно што би професионални историчари највише волели, али је упркос томе врло занимљиво и вредно штиво, можда баш за тај део читалачке публике. Књига се састоји од једанаест поглавља која не прате сасвим хронолошки развој догађаја. Почетно поглавље (Вече код Јаноша Кадара, стр. 7–27) је у новинарском духу и говори о сусрету аутора са Јаношем Кадаром у време када је револуција већ увелико била у току. Оно је драматски увод у тему. Друго (Ноћ на Брионима, стр. 28–49) говори о тајној посети Хрушчова Титу 2/3. новембра 1956, о којој постоји већ више радова. Наредних седам прати развој ситуације у Мађарској, док је десето посвећено шкакљивом питању боравка Имре Нађа и другова у Југословенској амбасади у Будимпешти (стр. 179–209). Последња глава под насловом Даљи развој у Мађарској (стр. 210–231) је скица касније ситуације у тој земљи уз низ питања која још чекају истраживачке одговоре.

У књизи се преплићу лична сећања аутора који је у својству дописника делом био сведок бурних збивања, са позивањем на (углавном објављене) документе, мемоаре, интервијуе који су много година касније вођени са још живим актерима, као и на историографску литературу на неколико језика. Поред тога, у текст су уплетени и већи цитати из појединих ауторових књижевних дела који – без обзира на уметничку снагу и изражајност – у одређеној мери шкоде делу као целини, јер уносе елемент уметничке маште у рад који у целини покушава да реконструира и разјасни догађаје. При том су документарна сведочанства са будимпештанских и провинцијских улица, скупова итд. довољно сликовита, тако да су литерарни додаци заиста излишни.

Из свега до сада реченог види се да није реч о научној књизи, па ни о пукој реконструкцији збивања у Мађарској 1956. Аутор, доста успешно, баца ретроспективне погледе у прошлост, објашњава како је дошло до тога да ситуација у Мађарској у јесен 1956. постане тако драматична, али гледа и на каснији развој, све до данашњих дана, оцењујући историјски значај мађарске јесени 1956. У том контексту посебну вредност представљају мини-портрети главних актера драме који, иако скице, нису црно-бели и једнодимензиони. Иако аутор сматра да је историју најлакше приказати персонификовано, кроз неколико главних „јунака“ (стр. 228), Имре Нађ, Јанош Кадар, Мађаш Ракоши и низ личности мањег формата излазе из његовог пера пред нас као људи од крви и меса. Због тога ауторово персонализовано посматрање историјских токова, зачињено често анегдотским новинарским приступом, ипак добро одражава сву сложеност ситуације у Мађарској 1956, али и пре и после ње.

Иако то код професионалног историчара не мора да буде предност, Ивањи је захваљујући чињеници да је делимично био и очевидац збивања о којима пише, дао и врло упечатљиве описе стања и збивања „из прве руке“. Снагом свог литерарног талента је постигао животност приповедања, али је оштрином критичког промишљања, свестан својих некадашњих али и садашњих ограничења, познајући добро бројне објављене документе и релевантну литературу, успео да се

издигне изнад личног доживљаја и да бурне догађаје не само опише већ и трезвено анализира.

Јасно је да код таквог приступа не може бити речи о глорификацији мађарске револуције (како Ивањи назива догађаје из 1956) нити затварања очију пред неким неоспорно ружним појавама – као што су линч или антисемитски испади. Тиме Ивањи спада у оне релативно малобројне ауторе који, уз све симпатије за побуњене мађарске масе, од њих не праве једнодимензионалну икону.

Посебно занимљиви делови Ивањијеве књиге се тичу односа Југославије према збивањима у суседној земљи. Аутор користи доступну историографску литературу – југословенску, мађарску и осталу, као и сопствена искуства, сазнања и размишљања, да би представио нимало једноставну ситуацију у којој се нашло југословенско руководство. То чини без апологетике, уважавајући историјске чињенице. Занимљива је слика коју су о Југославији имали обични људи у Мађарској пре и током устанка, а коју Ивањи преноси из прве руке. Ништа мање занимљиви су и описи стања у мађарској провинцији, на граници са Југославијом и дубље у унутрашњости земље. Значајно је, међутим, што их аутор не сматра за апсолутну и целу истину, тј. што их комбинује са сведочанствима из других извора и резултатима историографске литературе.

Уместо закључка, при крају књиге аутор наводи цео низ неразјашњених питања која се тичу збивања у Мађарској 1956. Више од педесет година после њих, много тога је још непознато и нејасно. Ивањијева књига је мали, али не неважан, допринос разјашњењу бар неких од њих. Њена велика вредност за српског читаоца лежи посебно у коришћењу извора и литературе на мађарском која је највећем делу историчара овде недоступна због језичке баријере, а потом и у одличним описима „из прве руке“ који не претендују на целовитост и свеобухватност. Поред тога, низ сјајно датих портрета добро ће читаоцима допунити читање неких других радова са сличном темом. Професионални историчар може само да зажали што Ивањи текст своје књиге није пропратио фуснотама из којих би се видело одакле је преузео коју информацију.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

Међународна научна конференција „Military Alliances and Coalitions during the XX Century“, Софија, 2–5. 10. 2007.

У Софији је од 2. до 5. октобра 2007. године, у организацији Центра за војну историју Војне академије Г. С. Раковски одржана међународна научна конференција „Military Alliances and Coalitions during the XX Century“. Тема конференције је била анализа природе и карактера војних савеза на Балкану током XX века, док је директан повод организовања конференције била 95. годишњица почетка балканских ратова. Конференција је окупила поред историчара из земље домаћина скупа и већи број историчара из Сједињених Америчких Држава, Грчке, Израела, Румуније и Србије.

Централна тема скупа је била анализа карактера балканских ратова. Ипак, поред балканских ратова велика пажња је посвећена различитим војним савезима на Балкану током међуратног периода, као и током хладног рата. Организатори конференције су настојали да низом различитих реферата осветле са разних аспеката природу различитих војних савезништава на Балкану током XX века. Посебна пажња је посвећена учешћу Бугарске у различитим војним савезима од Првог балканског рата до Варшавског уговора. Сем тога, значајан простор је дат савременим војним интеграцијама на Балкану. На овој конференцији из Србије су учествовали др Момчило Митровић и мр Александар Животић из Института за новију историју Србије, са рефератом *Војни савез између Југославије, Албаније и Бугарске 1944–1948*, затим из Института за стратегијска истраживања пуковник мр Драган Крсмановић са рефератом *Документи о српско-бугарским војним односима и бугарској армији у фондовима Војног архива у Београду* и Далибор Денда са рефератом *Српска историографија о Једренској операцији*. Гостољубиви домаћини су се потрудили да учесницима конференције из иностранства представе и туристичке знаменитости Бугарске, па је трећег дана конференције организована посета старом граду Копривштици.

Конференција је дала одговоре на низ историографских питања везаних за карактер и форму различитих војних савеза на простору Балкана током XX века и назначила различите путеве и путоказе будућих истраживања.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – WWW.INISBGD.CO.YU

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења праћена фотографијама о научном животу Института као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем и уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.yu

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно од седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Word-у или у неком од програма компатибилних с MS Word-ом и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и апстракта и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд
или електронском поштом на: inis@ptt.yu

Упутства за писање фузнота, напомена и библиографија:

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic (курзив)*

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic (курзив)*

Исто: *italic (курзив)* **пример:** *Исто*, стр. 44.

н. д.: *italic (курзив)* **пример:** н. д., стр. 44.

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956”, *Токви историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Исто, стр. 44.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај”, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, н. д., стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)”, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби”, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weba:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR”, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu